

ТІНІ ЗГАДАНИХ ПРЕДКІВ

Від склавинів до русинів

Прадавня Україна, Русь і походження українців

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

Клуб Сімейного Дозвілля

ТІНІ ЗГАДАНИХ ПРЕДКІВ Від склавинів до русинів

Annotation

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

• Народи України у найдавнішу добу

• Україна в часи Великого переселення народів: у пошуках слов’ян

• Початки Русі та ранні етапи розвитку держави

• «Золота доба» Русі: від початку XI ст. до смерті Ярослава

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

ТІНІ ЗГАДАНИХ ПРЕДКІВ

Від склавинів до русинів

Прадавня Україна, Русь і походження українців

ХАРКІВ
2016
КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна. Русь і походження українців.

Упорядник Кирил Галушка

Вступ

Для кожного народу його походження — це річ фундаментальна. «Хто ми: чиї сини, яких батьків?» Без відповідей на це питання важко торувати шлях у сучасності й тим паче в майбутнє. Останні два роки змусили багатьох українців гостріше замислитися над питанням походження та історичного шляху нашого народу.

Український народ протягом століть змінював свої назви (були древляни чи сіверяни, потім русь чи русини, потім черкаси чи українці), але як спільнота він здавна жив на тій самій землі. Серед народу завжди були ті, хто бачив себе лише в межах свого села, а також ті, хто мислив категоріями великих держав — Рюриковичів чи Гедиміновичів, Речі Посполитої чи Російської або Австрійської імперій... Проте були й ті, хто відчував, що саме тут, на нашій землі, є родюче підґрунтя на майбутнє.

Сучасна історична наука не викреслює з нашої історії жодного народу. Попри те, що кочівники століттями воювали із хліборобами на наших теренах, вони всі разом долучилися до формування сучасного народу України. Українці, кримські татари, болгари та угорці, готи і греки, гагаузи, поляки і росіяни — це все сучасна Україна. Кожен народ свого часу долучився до нашої спільної спадщини.

У цьому томі серії «Історія без цензури» ми простежимо за шляхами наших найдавніших предків — від початків залюднення території сучасної України до розквіту Київської держави у середині XI ст.

Історія свідчить, що серед європейських країн через територію України пройшло найбільше народів. Це означає, що наша культурна спадщина в Європі — найбагатша. Частина з тих народів пройшла, розчинилася і зникла, хтось осів, а ще певна частина жила тут здавна й зосталася на рідних теренах. Наші пращури завжди адаптувалися до тих умов, які диктував їм навколишній світ. Але при тому вони й самі впливали на світ: чи то далекими збройними походами, чи то мирною хліборобською працею біля власної оселі.

Ці народи — осілі й кочівники, які розмовляли різними мовами, господарювали по-своєму, — жили власним розумом і досвідом і

протягом життя змінювали суспільні, господарські та політичні моделі, створювали мирні громади чи войовничі держави. Але все це становить наш історичний досвід, аналогів якому немає. Чи цікавий нам цей досвід? Відповідь на це питання ствердна. Адже не можна нехтувати тисячоліттями власної історії, оскільки це наш надійний фундамент як народу XXI століття, що будує свій спільний дім.

У цьому томі різні автори — провідні археологи та історики України — викладуть у нарисах шлях пращурів сучасних українців від найдавніших часів до середини XIII століття. Різні за стилем викладу — і більш популярні, і наукові нариси — знайдуть свого читача, оскільки зорієнтовані на широкий загал тих, хто цікавиться історією.

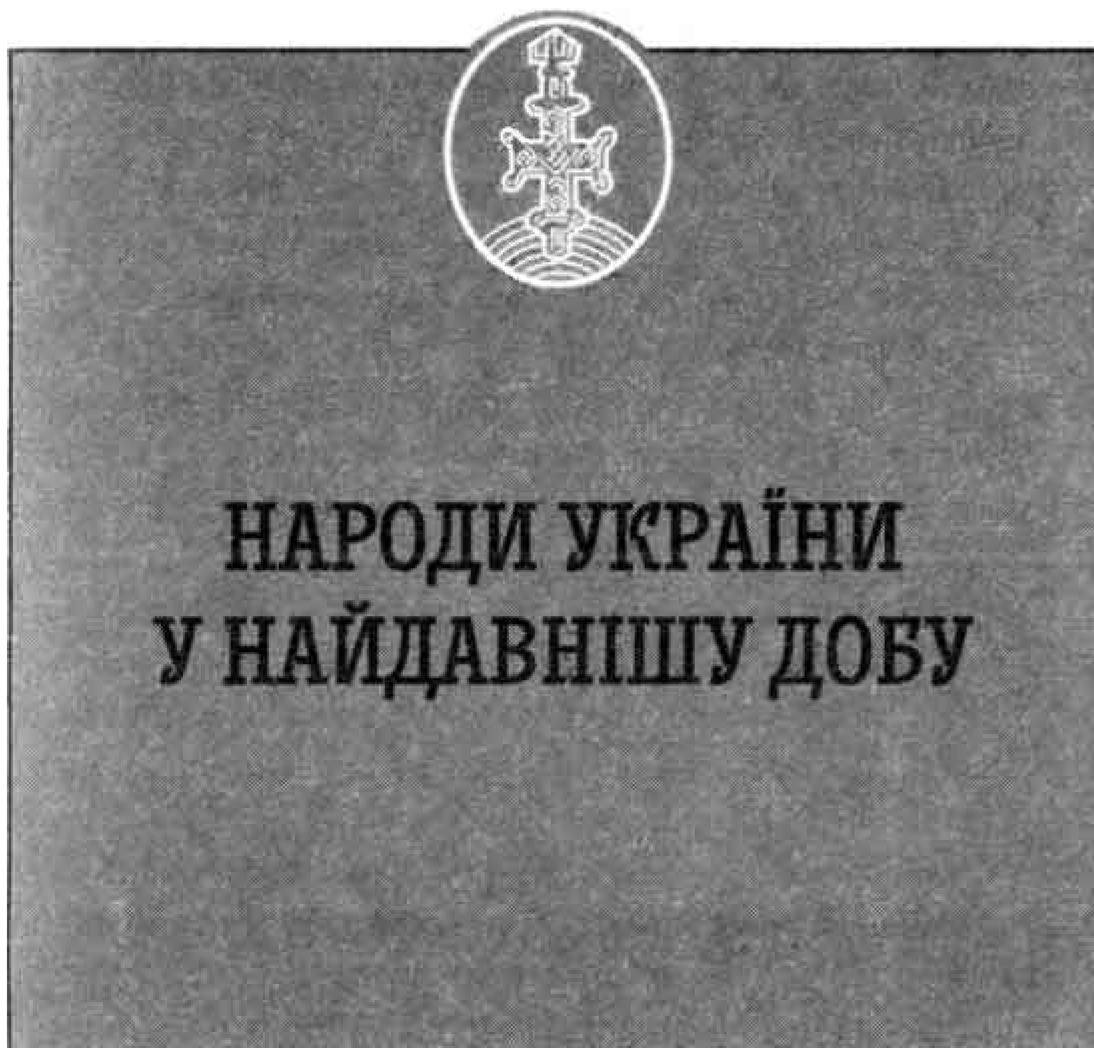
І насамкінець слід зазначити, що цей видавничий проект не має на меті підтримувати якісь історичні міфи, навіть українські патріотичні. Адже Україна — це країна, в якій історична наука строката і має серед дослідників різні думки та оцінки. І це не є нашою слабкістю, а навпаки — силою. Тому що зброя сучасних українців у напівтонах XXI століття — це усвідомлена правда та невтомний пошук істини. І це стосується не лише історії, а й життя кожного з нас. Нам не потрібна цензура — нам потрібна вільна країна.

Кирило Галушко,

координатор громадського просвітницького проекту

«LIKБЕЗ. Історичний фронт»

Народи України у найдавнішу добу
(М. Відейко)

Загальний склад населення території сучасної України у доісторичну добу

Ці часи іноді називають «праісторією», тобто тим, що було «до історії». Тобто історії писемної, занесеної на давні скрижалі чи глиняні таблички, пергамен або папір — залежно від часу та місця дії. Глибина цієї історії для території України вимірюється нині десятками тисяч років, якщо брати до уваги історію саме сучасного виду розумних істот, які, однак, не були ні першими, ні другими розумними істотами на планеті Земля, не кажучи про Європейський континент. Отож та доісторична доба в наших краях так чи інакше сягає певних глибин антропогенезу, завершуючись часами, коли вони потрапили в поле зору людей, здатних писемно зафіксувати свої враження від знайомства з ними та місцевими мешканцями.

«Історичний момент» все ж таки настав якихось 2700— 2500 років тому, якщо не лічити легенд, витоки яких слід шукати за кілька століть перед тим. Однак і наступні півтори тисячі років писемні джерела все ще за великим рахунком вперто балансують на межі байок, легенд та замовного літописання, приправленого забобонами різного ґатунку та політичною кон'юнктурою — з відповідними наслідками для тих, хто намагався і намагатиметься ту історію якимось чином відтворити.

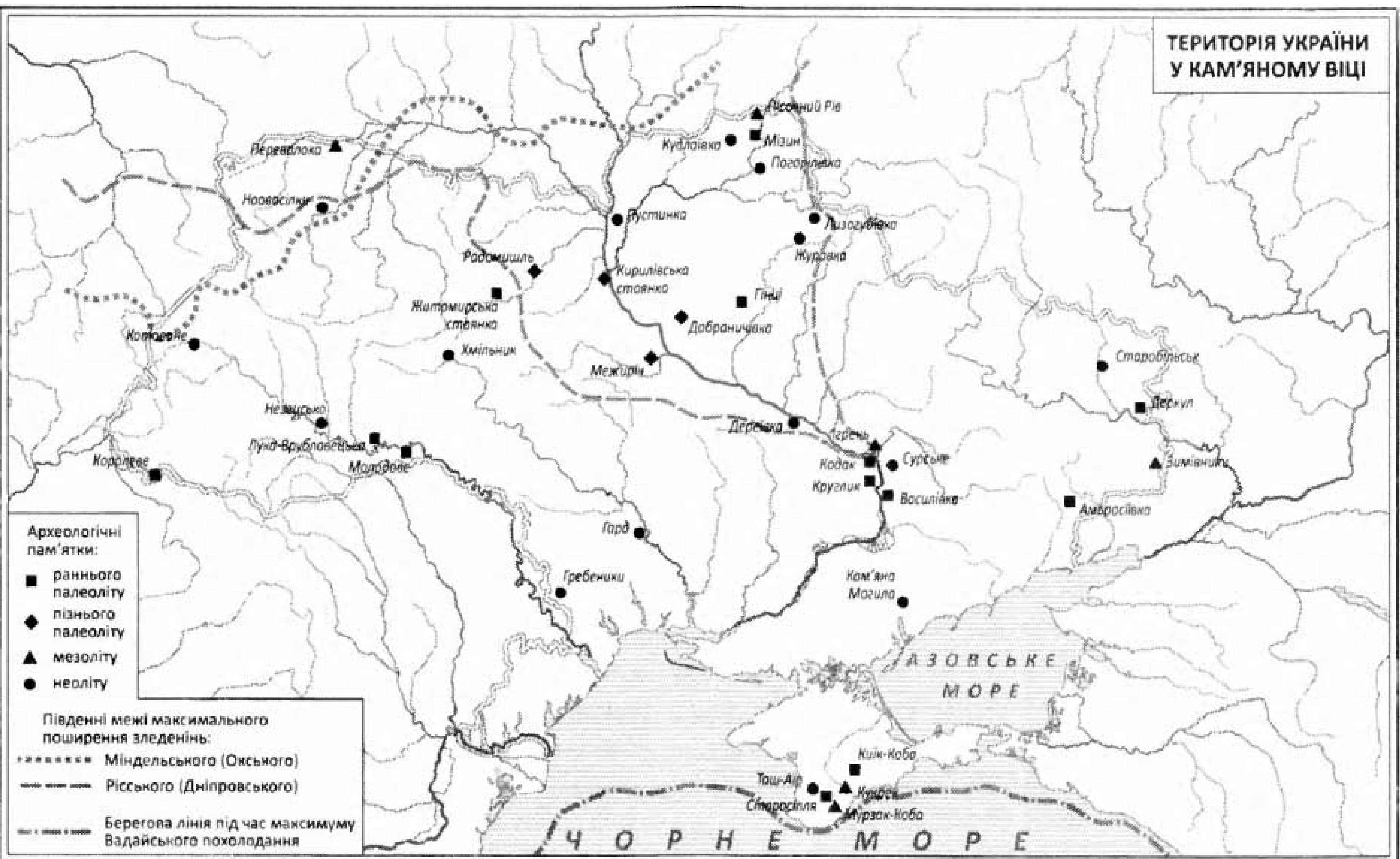
«Історію народів» почали писати якраз на світанку історії, але вже тоді виявилося, що кожне місто, не те щоб народ, збирає її з легенд, оброблених творцями історії на власний розсуд чи на замовлення. Лише поява такої науки, як археологія, показала, що є такі сторінки історії, про які визнані авторитети не мають жодного уявлення. Мало того, чи не щороку відкопували таке, що раз на 10—15 років виникав (і виникає досі) вагомий привід історію дописемну переписати. Коли наприкінці XX століття до справи підключилися молекулярні біологи з генетичними дослідженнями, світ дізнався про такі подробиці своєї історії, що і досі намагається їх якось збагнути та осмислити. Історія нашого краю не є винятком, вона лише маленька частина історії світу, у якому усе так чи інакше пов'язане.

Наступні підрозділи, у яких ітиме мова про історію краю від кам'яного віку до сарматів, не раз нас у тому переконають. Як тільки не називали цю землю або її частини — Кімерія, Скіфія (мала і Велика), Таврика, Сарматія... Одна і та сама річка називалася і Данапром, і Борисфеном. Однак і за тисячі, і навіть за десятки тисяч років до того, як звучали згадані назви, існували інші, нині нам невідомі.

Вони були першими

Історію заселення території України людьми сучасного типу починають 40 000—30 000 років тому. Хоча сліди розумних істот на її території мають вік, який сягає мільйона років. Ті розумні істоти вже вміли не тільки виготовляти зброю і полювати з нею, але й використовували вогонь, мали неабиякі навички виживання на цій частині суходолу, навіть обриси та природа якого у ті далекі часи мало були подібні до сучасних. Недаремно сліди подій тих далеких часів сховані нині під товщею землі, відкладень, які акумулювалися на давній поверхні землі упродовж сотень тисяч років.

Наступали і відступали льодовики, піднімалися гори і виникали річки та висихали озера, а розумні істоти, яких сьогодні називають по-різному — одних пітекантропами, їх наступників — неандертальцями, з року в рік займалися тим самим — полювали (асортимент здобичі нехай повільно, але змінювався), мандрували від річки до річки, від озера до озера, облаштовуючи стоянки то у захищених від крижаних вітрів з півночі ярах і печерах, то ховаючись від спеки під зеленню прадавніх лісів. На деяких стоянках життя тривало достатньо, аби нагромадився цілий шар помітної товщини, де сліди виготовлення з кременю вістер до мисливської зброї сусідять з кістками вполюваних звірів — до мамонтів і бізонів включно. Традиції виготовлення зброї у кожної групи були свої, і вони свято передавалися від покоління до покоління.

Територія України у кам'яному віці

На цій землі змінилися сотні поколінь неандертальців, аж поки сюди не примандрували предки сучасного населення Європи — представники виду *homo sapiens sapiens*. Їх мандрівка почалася в Африці, де цей новий в історії планети Земля вид розумних істот виник майже за сто тисяч років до переселення на північ з зупинкою десь на Близькому Сході. Їх було небагато. Приблизно дві тисячі — чоловіків, жінок, дітей різного виду, яким випала доля заселити усі континенти, — і ті, на яких вже були розумні істоти, і ті, до яких вони так і не потрапили. Як на мене, то саме з цього історичного моменту мали б нині починатися усі підручники для вивчення історії, якими послуговуються громадяни країн Європи, Азії, Австралії та обох Америк.

До речі, та обставина, що представників виду *homo* за межами Африки було так небагато, мала велике значення для усієї їх наступної історії. Спочатку якась частина вихідців з Африки вирушила на схід, рухаючись переважно уздовж узбережжя теплих морів, де можна було і полювати, і рибалити, і збирати щось їстівне. До того ж тут було так само або майже так само тепло, як на африканській прабатьківщині.

Навряд чи хто міг передбачити тоді, що за якихось 10 000 років саме нащадки цих двох тисяч розумних істот стануть господарями усіх континентів планети за винятком Африки та Антарктиди. Що саме сталося між неандертальцями та прибульцями — вчені дискутують і досі. Хтось вважає, що аборигени Європи стали жертвами пошесті, невідомих раніше хвороб, принесених з Африки, розглядають питання про військові конфлікти тощо. Хоча про чисельну перевагу явно не йшлося, а списи деякі неандертальці явно робили краще за своїх нових сусідів. Що б там не було, але ця історія довела: на одній планеті різні види розумних істот співіснуватимуть доти, доки їх шляхи не перетнуться. А далі — залишиться тільки один.

Фрагмент кістки мамонта з розписом, кам'яна доба, Мізинська стоянка, Чернігівщина.

Групи людей-мисливців не були численними — у кожній було від 20 до 40 осіб — чоловіків, жінок, дітей. Їх життя залежало від того, що можна вполювати та впіймати навколо селища. За звіром ще треба було побігати, полювання могло тривати кілька днів — його сліди у вигляді стоянок, де навколо одного-двох вогнищ розкидані уламки кременю та часом і кістки деякої здобичі, нині дають змогу відтворити процес полювання багатотисячолітньої давнини. А от постійні селища могли виглядати більш солідно — був період, коли для зведення жител використовували бивні, черепи та щелепи мамонтів. Їх знахідки, зроблені біля сіл Межиріч та Мізин, відомі в усьому світі. Життя у прильодовиковій смузі не було легким — згадані житла мали встояти під крижаними вітрами, що несли тонни пилу від підніжжя льодовика, який вкривав у ті часи усю північ Європи.

На віддалі кількох десятків кілометрів мешкала наступна мисливська група. По всій території, вільній від криги, у Європі могло розміститися кілька десятків, можливо, сотня подібних громад. Коли льодовик наступав, вони зосереджувалися у «схованках», де намагалися перечекати епоху похолодання, що могла тривати сотнями років. У прадавній Європі нині відомо два таких місця. Одне з них — на заході, у місцевості, яку нині називають країною басків. Іншим таким місцем була частина території України. Усім, кому не знаходилося місця в такому прихистку, доводилося мандрувати далі в пошуках нових мисливських угідь. Крайнім рубежем таких мандрівок на сході став американський континент — приблизно 15 000 років тому.

Отож не дивно, що деякі мешканці Європи, предкам яких колись пощастило пересидіти зиму на Поділлі або в Піренеях, нині мають шанс відшукати рідню, яка подалася у мандри на схід понад п’ятнадцять століть тому. Про те, що у греків або українців можуть бути далекі родичі серед корінних жителів Америки, стало відомо завдяки генетичним дослідженням. Ті ж дослідження встановили, що більшість мешканців сучасної Європи є нащадками тих, хто пересиджував довгі та люті зими кам’яної доби в одному з основних «сховищ».

Справа у тім, що в ті часи питання з ким взяти шлюб вимагало пошуків партнера, який не мав бути ріднею — саме з тих часів ідуть традиції вивчення родоводу на десятки поколінь. Згадаймо, все починалось з двох тисяч переселенців, невеличкого племені, тож слід було виважено підходити до питання, хто має стати батьком або матір’ю дітей, аби рід людський не перевівся. Однак час робив своє, людей ставало все більше. Сьогоднішня генна карта Європи, незважаючи на тисячоліття міграцій та переселень, хвилі біженців, державні кордони тощо, і досі поділена на Захід та Схід приблизно по тій лінії, де колись її непоборно перетинали крижані стіни льодовиків.

Розпис на кістці мамонта, кам'яна доба, Мізинська стоянка, Чернігівщина.

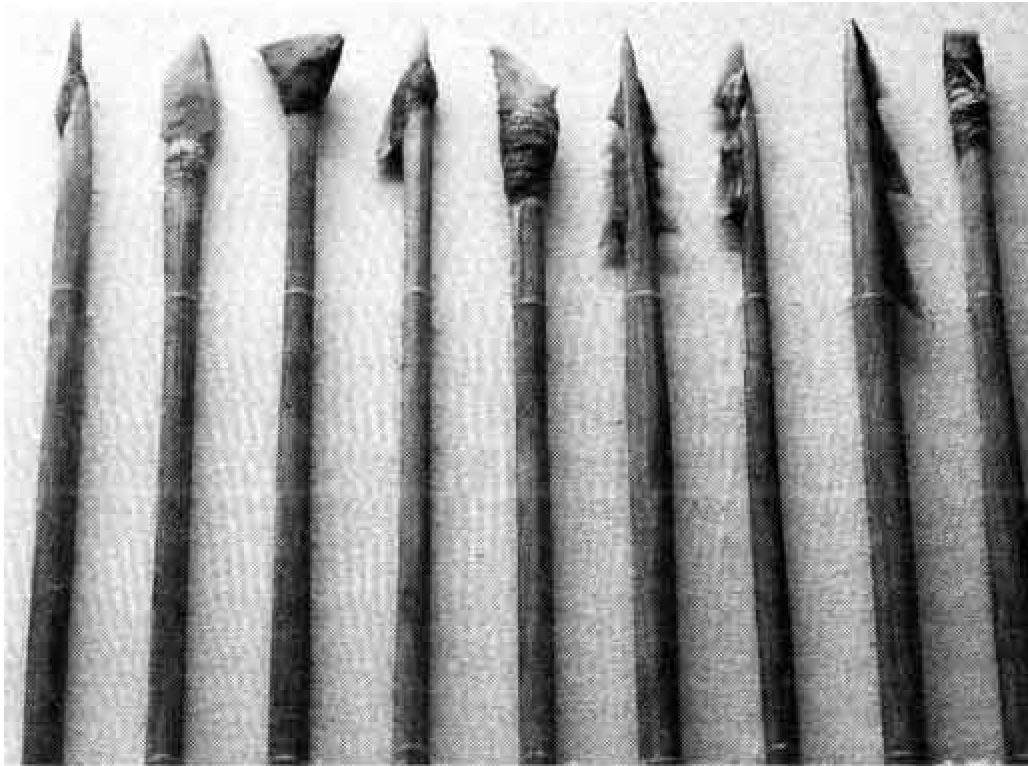
Коли людські колективи роз'єднані, то відмінності в основному засобі спілкування — мові — виникають обов'язково. Достатньо кількох сотень років, аби говірка клану, що засів у Піренеях, стала малозрозумілою для мешканців Подніпров'я, не кажучи про мешканців тропічних лісів Амазонки. А в кам'яну добу усе було солідно — відлік часу ішов на тисячоліття. Однак і досі філологи не втратили остаточно надії знайти сліди мови тих прапрадавніх вихідців з Африки.

Молоток з рогу оленя, кам'яна доба, Мізинська стоянка, Чернігівщина.

Коли закінчилася доба мамонтів та іншої добірної фауни, що співпало з відступом льодовиків, місцеве населення змушене було перейти на оленів (у північних районах) та бізонів — на півдні. До речі, південна межа суходолу над Чорним морем (яке певний час взагалі не було морем, а лише озером, яке вчені назвали Евксинським) кілька тисячоліть пролягала за сотню кілометрів від сучасного узбережжя. Там теж можна було полювати, а от на Півночі якийсь час перебувати було небезпечно. Льодовики танули, утворювалися озера і болота — «засушеним» відображенням тих часів є сучасне болотисте Полісся, аби уявити давні краєвиди, слід лише прибрати ліси. Поліське озеро, над яким височів Овруцький кряж, так і не наздогнало за розмірами Байкал, коли приблизно 14 000 років тому стався прорив і долиною пра-Дніпра на південь посунула стіна води, змиваючи по берегам річки усе — включно зі стоянками давніх мисливців, не кажучи про сліди якихось там неандертальців.

Тисячоліття по тому мисливці та рибалки усе ж таки змогли насолоджуватися багатим полюванням та риболовлею у межах нашого краю. Як і раніше, кожен колектив мав власні традиції у виготовленні мисливської зброї, пристосованої до особливостей промислу. Це була епоха полювання з луком та стрілами, і кожне плем’я мало власне ноу-хау спорядження вістер майстерно зробленими «трапеціями» та «сегментами» з кременю. Власне, за цими знахідками нині археологи і намагаються встановити межі мисливських угідь племен тих часів. Однак відсутність інших знахідок не дає можливості дізнатися про них докладніше.

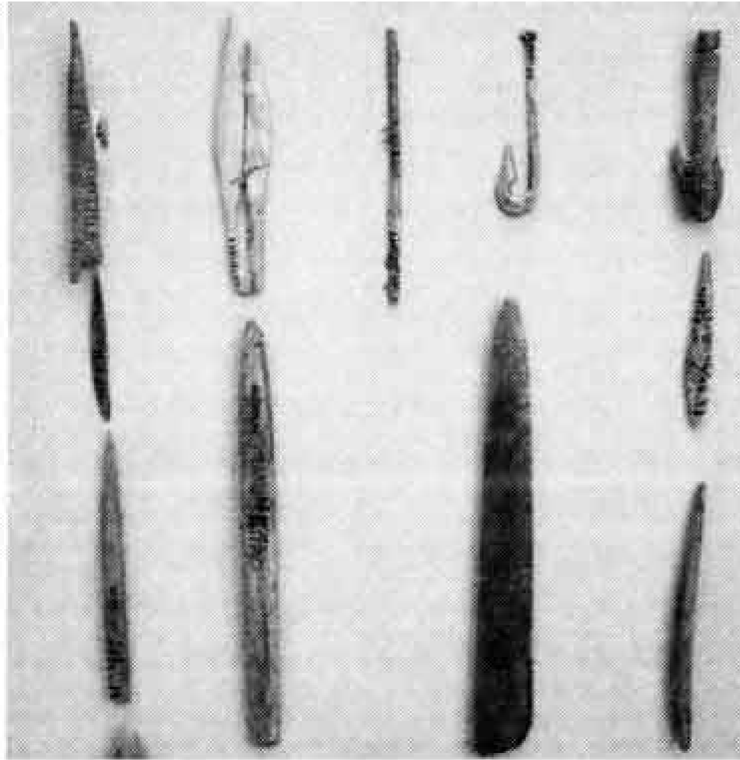

Спорядження стріл вістрями з кременю,
епоха мезоліту, реконструкція Д. Нужного.

Глобальне потепління досить повільно перетворювало Європу на край, більш придатний для людського життя. Настав момент, коли тут почали поширюватися технології господарювання, винайдені приблизно у тих краях, де багато тисячоліть до того вихідці з Африки розпочали свою мандрівку планетою. На той час лише у Європі кількість їх нащадків за різними підрахунками становила від сотень тисяч до мільйона, і прогодуватися лише мисливством та рибальством не було можливості. І от тоді стали в пригоді хліборобство та тваринництво, винайдені мешканцями «родючого півмісяця».

Ці винаходи потрапили на територію краю наприкінці VII — у першій половині VI тисячоліття до н. е., тобто 9000—8000 років тому. Та обставина, що крім вирощування пшениці та розведення худоби новий спосіб життя передбачав виготовлення посуду, нині дає змогу встановити межі проживання давніх колективів. Адже існували різні способи ліплення, форми та основи декорування посуду. Звичайно, у кожної групи ці традиції різнилися. Завдяки цьому можна картографувати території, які належали різним кланам та племенам,

спробувати прослідкувати, хто звідки примандрував, з якими сусідами мав справу. Вже понад сто років дослідники займаються цим, уважно вивчаючи тонни знайдених під час розкопок фрагментів даного посуду.

Знаряддя для рибальства доби неоліту, VI тис. до н.е., Подніпров'я.

Таким чином вдалося прослідкувати, що у VI тис. до н. е. на землю між Карпатами та Дніпром потрапила якась людність із заходу та півночі. А на лівобережжя Дніпра навпаки — зі сходу, а то і півдня, через Кавказ. Одна з новітніх сенсацій — знахідка черепків із домішкою товчених морських (!) мушель на порогах Південного Бугу, тобто достатньо далеко від узбережжя. Цей посуд, ймовірно, колись належав мешканцям цього узбережжя, поселення яких відомі за розкопками не лише над Чорним, але й над Середземним морем (з південним його узбережжям включно). Тобто ще вісім тисячоліть тому подібні мандри якихось груп населення не були чимось неможливим. Отож нема нічого неймовірного в тому, що петрогліфи на плитах Кам’яної Могили під Мелітополем нагадують петрогліфи з пустелі Сахара, на що вже давно звернули увагу деякі дослідники.

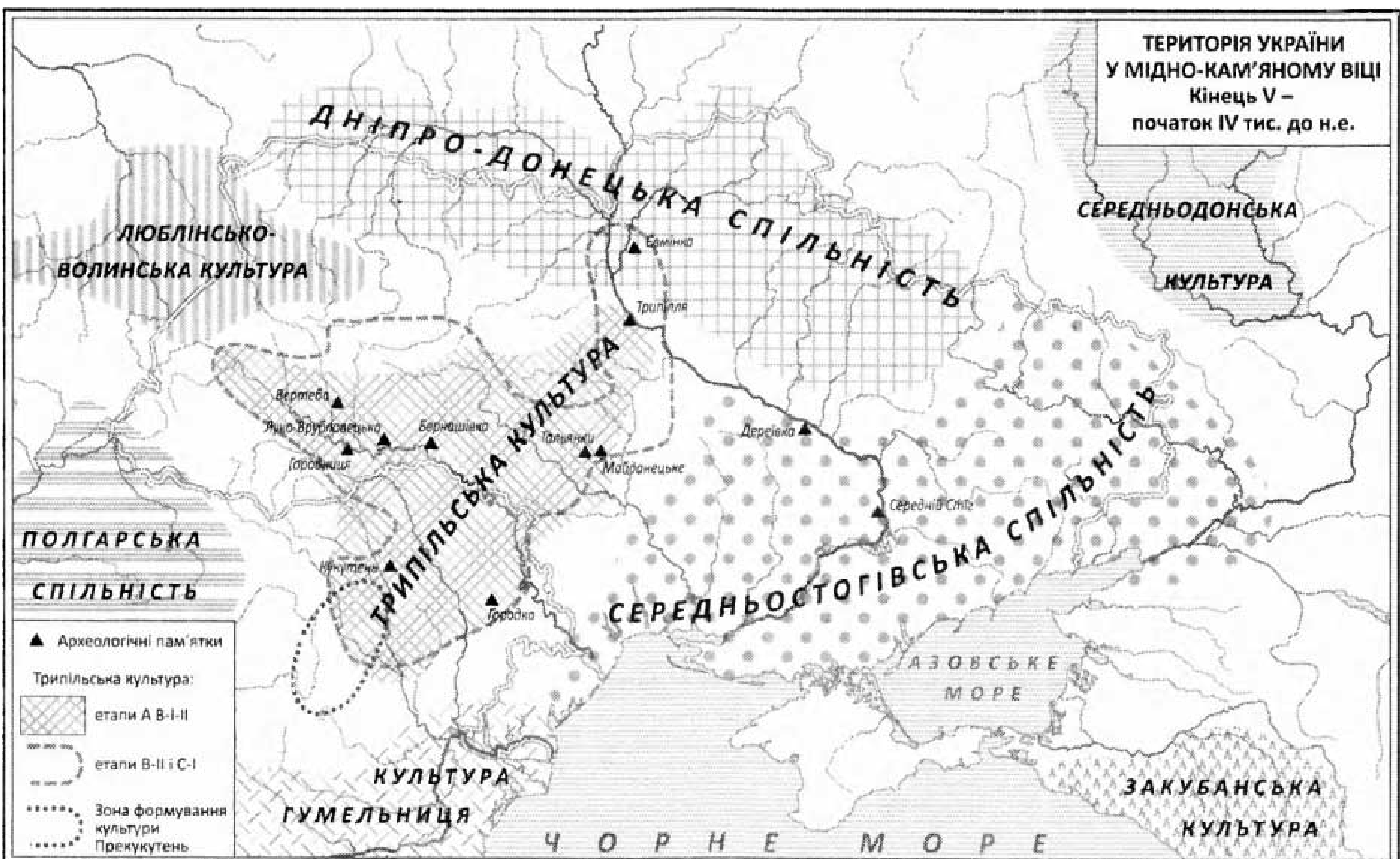
Булава, камінь, V тис. до н. е., Подніпров'я.

Однак, на жаль, черепки не скажуть, якою мовою говорили ті, хто колись ліпив посуд з незрозумілими нам сьогодні родовими знаками та іншими символами. Проте можна припустити, що тих мов, як і давніх племен, було не одна, не дві. Ще більш цікавою стає історія у цьому плані в наступному тисячолітті, коли починається доба Трипілля.

Трипільці

Вже сама тривалість існування трипільської культури (понад два тисячоліття), здавалося б, давно повинна була б навести дослідників на певні міркування. Приміром, ми сьогодні цілком усвідомлюємо різницю між мовами російською, українською і білоруською. Ця різниця є наслідком певних процесів, у тому числі історичних подій, які мали місце впродовж кількох століть минулого тисячоліття (зауважте — лише одного тисячоліття). Більше того, ми цілком здатні помітити різницю між сучасною українською й тією мовою, якою було написано універсали Богдана Хмельницького майже три з половиною століття тому. Не усі помітять різницю між українською мовою

початку 60-х років XX ст. і початку XXI століття. Проте і таку різницю можна помітити, коли докласти трохи зусиль. Тож як після цього ми можемо повірити в те, що трипільці майже три тисячі років говорили тою самою мовою, не кажучи вже про те, що ця мова була не інакше, як українською?

Територія України у мідно-кам'яному віці. Кінець V — початок IV тис. до н.е.

Утім, варто визнати, що певний внесок у такі, м'яко кажучи, спрощені уявлення про вірогідність спадкоємності мови (й культури в цілому) з найдавніших часів внесли самі археологи, у тому числі відкривач трипільської культури В. Хвойка. Доповідаючи про свої дослідження на 11 Археологічному з'їзді в Києві у серпні 1899 року, він заявив, що, безсумнівно, народ, якому належать знайдені ним старожитності, був не чим іншим, як *«тією гілкою арійського племені, якій по справедливості належить ім'я протослов'ян»*. Дискусія, що розгорнулася по виголошенню цієї доповіді в одній із аудиторій університету Св. Володимира, була лише першою в черзі наступних.

Посуд та статуетки, трипільська культура — ранній етап, початок V тис. до н. е., північ Одещини.

Перелік існуючих версій цілком поважних вчених стосовно того, якою була мова трипільців, зайняв би кілька сторінок. Варіантів зазвичай два: або одна мова на всіх, або одна — для еліти, інша — для решти. Ну і далі перебрано усі можливі мовні сім'ї та мови, які відомі у найближчих околицях.

Нині ситуація виглядає таким чином. Остаточно стало зрозуміло, що надто складно визначити через сім чи п’ять тисячоріч етнічну приналежність, а тим більше сказати щось про мову людей, що залишили трипільську культуру. Зробити це, не маючи жодного напису (адже писемність усе ще перебувала в стадії винаходу, а та, що, імовірно, існувала, зовсім не була призначена для фіксації звуків мови своїх творців).

Щоб дати якісь обґрунтовані відповіді на питання «хто такі трипільці?», необхідний синтез даних, здобутих різними науками — від археології до молекулярної біології. Археологи останнім часом досить докладно простежили пересування й рід занять окремих груп людей, однак вони ніколи не скажуть, якою мовою ці люди розмовляли. Лінгвісти можуть реконструювати давні мови, проте напевне сказати, де жили їх носії, не в змозі. З усього виходить, що запис історії людства на молекулярному рівні ДНК докладніший за найбільш достовірні історичні хроніки. Одначе без археологів молекулярні біологи не дадуть відповіді, скажемо, на питання, коли і яким шляхом та або інша популяція могла з’явитися в районі, де виявлені характерні для неї гени. Таким чином бачимо: усі перелічені фахівці просто приречені на співробітництво.

Відомості з археології (і, до речі, фізичної антропології теж) свідчать, що, по-перше, населення попередньої стосовно Трипілля доби неоліту вже було досить різноманітним і неоднорідним — і культурою, і складом. По-друге, немає підстав стверджувати про якісь досить масштабні міграції на землі, іменованій нині Україною, безпосередньо із півночі Анатолії чи навіть Балкан. З іншого боку, без знань і технологій «анатолійців» європейське хліборобство так би й залишилося гарним, але нездійсненним проектом. Відзначимо, *без знань та технологій*, а от приплив населення у цьому випадку зовсім не є обов’язковою умовою прогресу.

Верхня частина реалістичної жіночої статуетки, трипільська культура, кінець V тис. до н. е., північ Кіровоградщини.

До наших днів з Південно-Східної та Центральної Європи, включно з трипільськими краями дійшло чимало керамічних статуеток, зображені на яких особи мають певні портретні риси. Можливо, вони можуть дати деяке уявлення про те, як виглядали мешканці Старої Європи багато тисячоліть тому. Однак хотілося б застерегти від спроб вивчати антропологію (а по ній визначати мову) давніх епох виключно по культовій скульптурі. Дивніший за це, мабуть, лише пошук мовних предків за домішкою товченої мушлі у глині, з якої зроблено посуд — якщо є мушлі, то це вже точно «індоєвропейці». Авжеж, і таке буває, пишуть. Адже у сакральній сфері, як добре відомо, саме канон, раз і назавжди встановлене правило, як і кого слід зображувати, мав (та й донині має) головне значення у формуванні та художньому відтворенні того або іншого образу.

З іншого боку, трипільська культура стала наслідком процесів, тривалість яких вимірюється не одним десятком і навіть не сотнею років, а більш ніж тисячоліттям. Серед цих процесів, звичайно, могли

бути міграції якихось груп населення (із Центральної Європи, приміром), але не менше (якщо не більше) було якихось контактів, обміну товарами (у тому числі зерном) і важливою інформацією — скажімо, на яку саме глибину це зерно варто висівати.

Аналіз та зіставлення матеріальної культури — кераміки, статуеток, типів і технології спорудження жител, характерних інструментів і знарядь праці — показує, що «трипільська популяція», що їй належала честь створення всіх цих артефактів, могла виникнути в результаті взаємодії декількох груп людей часів неоліту. Ці групи людей, причому досить нечисленні (судячи із числа знайдених найдавніших селищ — їх не більше двох-трьох десятків, і усі вони відносно невеликі за розмірами), швидше за все, були в цей момент представниками різних культурних і етнічних угруповань.

Археологи нині здатні окреслити досить широку вихідну територію, з якою ці групи людей пов’язані, — так званий Балкано-Дунайсько-Карпаткий регіон. Зате місце, де відомі найдавніші трипільські селища, займає значно меншу територію — між Карпатами, Прутом і Дністром, приблизно на стику нинішніх північних кордонів Румунії, Молдови з одного боку та заходу України — з іншого. Складається враження, що представники різних європейських племен за якихось обставин колись знялися із насиджених місць, різними шляхами перетнули Карпати у пошуках нової «землі обітованої». Тут вони зустрілися з нечисленним населенням, належним до культури лінійно-стрічкової кераміки й, можливо, ще якимсь.

Голівка реалістичної жіночої статуетки, трипільська культура, кінець V тис. до н. е., північ Кіровоградщини.

Голівка реалістичної жіночої статуетки, трипільська культура, кінець V тис. до н. е., північ Кіровоградщини.

У чому могла полягати причина пересування за Карпати населення із Центральної або Південно-Східної Європи? Відповідь на це питання, як не дивно, в останні роки можна отримати, і отримати просто. Досить включити телевізор наприкінці зими або на початку весни, щоб подивитися у програмі новин повідомлення з країн, розташованих на захід від Карпат. На першому місці у новинах будуть повідомлення про катастрофічні паводки, дощі, бурі, лавини з гір, потоки води, що затопили полонини, залили вулиці сіл і міст. При цьому коментатори показують відповідних експертів, які майже в один голос говорять про що? Правильно, про наслідки глобального потепління.

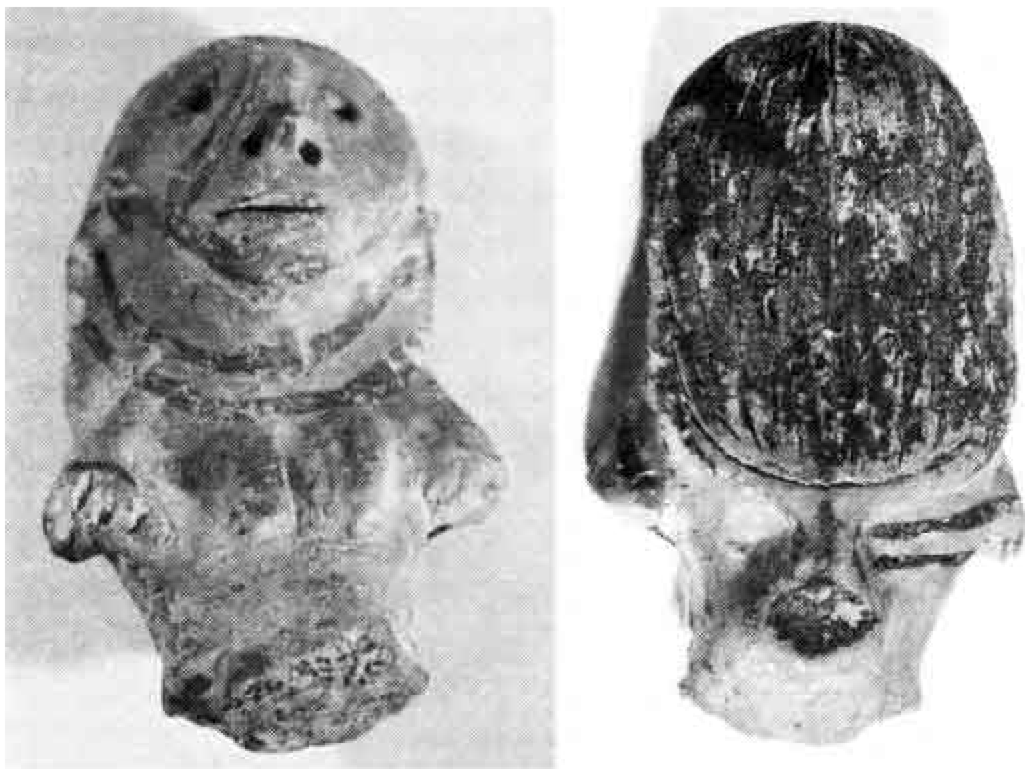
Реконструкції клімату VI тис. до н. е. свідчать: Європа вже переживала щось схоже в епоху, що безпосередньо передувала появі трипільської культури. Причому наслідків глобального потепління в VI тис. до н. е. не компенсували ні зусилля Європейського Союзу, ні гуманітарна допомога. У ті часи мешканцям селищ на Дунаї або в

передгір'ях Карпат взагалі не було звідкіля чекати допомоги. Втрата жител, запасів харчів, худоби та врожаю на полях у ті далекі часи майже гарантовано призводили до вимирання цілих племен (і створених ними культур).

Ті, хто вижив, змушений був починати «з чистого аркуша», поєднуючись із такими ж бідолахами у жорстокій боротьбі за існування. Цілком імовірно, що подібне якраз і сталося із предками перших трипільців. Нова спільність склалася у відносно благополучній зоні, якій не були властиві природні катаклізми. Водночас землі та інших природних ресурсів тут було в достатку, а далі, на схід, на тисячу і більше кілометрів лежала ще майже не заселена хліборобами країна.

Та найдавніша спільність трипільців проіснувала років 500—600. Проіснувала, поки не розповзлася від Карпат до межиріччя Південного Бугу й Дніпра. При тодішніх засобах комунікації, у сполученні з осілим способом життя та стабільним приростом населення (врешті-решт таки настав економічний підйом, «зростання ВВП», а отже — достаток і процвітання!) така роз'єднаність та ізоляція цілком логічно вела до формування нових угруповань та культур. Важливим фактором був приплив нових переселенців через Карпати, адже на перевалах віз та дозволу на проживання ще ніхто не запитував. Так одного літа (або весни) з'явилися в трипільському світі групи людей із мальованою керамікою. Саме вони створюють обличчя нової культури, Кукутень. А може, спочатку на обмін було запропоновано красиві горщики, а далі запросили майстрів налагодити виробництво, а ті потягли за собою родичів? Хтозна.

Спочатку кордон між «мальованими» трипільцями-кукутенцями та нащадками перших поселенців пролягла приблизно Дністру, потім — десь по Південному Бугу. У підсумку «першотрипільцям», які трималися прапрадідівських традицій гончарства, залишилася лише частина Середнього Подніпров'я — десь від гирла Тетерева на півночі до Букринського півострова на півдні. Та й від тієї території «розписники» постійно намагалися відкусити ласі шматочки, вийшовши на лівий берег Дніпра у районі нинішнього Переяслава-Хмельницького.

Верхня частина реалістичної жіночої статуетки, трипільська культура, кінець V тис. до н. е., північ Кіровоградщини.

Водночас вже із самого початку на прикордонні чи то Дністер, Буг, а потім і притоки Дніпра, увесь час виникали громади, що складалися, судячи з кераміки, із певної пропорції «першотрипільців» та «розписників». Мало того, у цю компанію раз у раз проникала публіка з іншими традиціями виготовлення кераміки — від «степовиків» із півдня до представників не менш цивілізованих сусідів із заходу й північного заходу (культури Малиця, Люблінсько-Волинської мальованої кераміки). Обставини склалися таким чином, що до кінця V тис. до н. е. трипільско-кукутенський світ набув більш ніж строкатого вигляду (з погляду археології) — понад десяток локальних груп.

І налічувалося тих трипільців, за різними підрахунками, від 100 та 300—400 тисяч осіб. Кожне з трипільських племен, які дуже швидко навчилися об’єднуватися у союзи, захищаючи дану богами землю, мало власну «столицю» — велике поселення з тисячами мешканців, власні «збройні сили» з тисяч чоловіків, озброєних списами, луками. На чолі ополчень стояли професійні воїни (металева зброя, сокири-

молоти і кинджали — аби використовувати ці новинки тодішнього «оборонпрому», слід було мати неабияку вправність). Є ще одне свідчення щодо відсутності такої загальнотрипільської мовної та культурної єдності. Це географія й час виникнення укріплених поселень. Їх почали будувати у досить помітній кількості саме за доби поширення на схід розписної кераміки, але при цьому фортифікації споруджують на 100 % «кукутенських» територіях Заходу. Тобто місцеві племена зчепилися в запеклій боротьбі за ресурси. Наступний «марш на схід» цілком логічно призвів до... консолідації першотрипільців. Ті об'єдналися й створили що? Правильно, перші протоміста, про які вже йшла мова. Їхні супротивники відповіли аналогічними організаційними заходами. Межі подібних племінних та понадплемінних утворень нині можливо визначити за поширенням певних стилів розпису посуду та його формам. При чисельності від 3—5 до 25—35 тисяч людей у кожному угрупованні вони були самодостатніми у відтворенні населення. І при цьому чітко усвідомлювали, що зростаюче населення виживе лише за умови, якщо відстоїть свою землю від сусідів. Давно відомо, що народ найкраще об'єднує наявність спільного ворога, навіть якщо цей ворог — начебто свій, родич і «брат», трипілець.

Але подивіться уважніше: цей трипілець начебто й не трипілець зовсім, а кукутенець, і все в нього не так: і горщики не такі, і орнамент він малює неправильно, не за заповітами предків, до того ж не тією фарбою, що треба. А мова — ви тільки послухайте, як вони там, за Бугом (Дністром, Прутом, Дніпром — на вибір), неправильно вимовляють слово «пиво»...

Нині вже нема поважних підстав стверджувати, що колись від земель Трансільванії і Карпат на заході до Дніпра тисячоліттями жив один «трипільський народ» з єдиною мовою.

У 2003 році новозеландські вчені Р. Грей і К. Ейткінсон опублікували статистичну модель розпаду праіндоєвропейської мови. З огляду на тему трипільської мови, найбільш цікаві давні етапи, охоплені цією моделлю, а саме період між 8700 і 6100 роками тому (тобто 6700—4100 рр. до н. е.). Трипільська культура, нагадаємо, існувала між 5000—3000 рр. до н. е., плюс мінімум кількасот років. Так от, у моделі вимальовується певна ритміка поділу мовних груп — 800—600—400—400—400 років. Як бачимо, у зазначений період 6700

—4100 рр. (усього — 2600 років) іде прискорення процесів розпаду мовних груп — з початкових 800 до 400 років. Навіть коли взяти середньоарифметичні 600 років, то за час існування трипільської культури «споконвічна» мовна спільність (якщо вона існувала) могла б у підсумку пережити до трьох-чотирьох розподілів! Стосовно політичного поділу трипільців археологія особливих сумнівів не залишає, а там, де політика, обов'язково будуть і культурні, в тому числі і мовні поділи колись єдиного племені.

Посуд та реалістичні статуетки, трипільська культура, перша половина IV тис. до н. е., Черкащина.

Отих «розгалужень» могло вийти і більше, адже кожна «гілка», що виділилася спочатку, у наступні 600 років має шанс розділилася надвоє, потім ще раз і так далі. Звичайно, у реальному житті відбувався не лише розподіл, але й поєднання різних груп. Власне, та ж археологія дає тому приклади. Таким чином, мова груп трипільського населення з різною матеріальною культурою могла бути не менш «синтетичною». Уявімо ситуацію на Дніпрі, де в одному і тому самому селищі жили поруч представники принаймні двох «гілок»

трипільського племені (пратрипільці та нащадки кукутенців з мальованим посудом), на додачу з «іноземцями» із племен Люблінсько-Волинської кераміки. Останні, зауважимо, доводилися і «пратрипільцям», і «кукутенцям» дуже далекою ріднею, адже також вели родовід від племен культури лінійно-стрічкової кераміки. Але на час зустрічі на Дніпрі глибина того родоводу сягала вже майже півтори тисячі років! Приблизно стільки ж часу минуло до наших днів із часів розселення у Європі давніх слов'ян. Тобто різниця між мовами, якими говорили представники різних племен на Дніпрі у трипільські часи, могла виглядати, як різниця, приміром, між українською і чеською мовами сьогодні. У підсумку за два із лишком тисячоліття подібних процесів могло зрости досить розгалужене дерево «трипільських мов» і відповідної самосвідомості.

Зауважимо, що третій арбітр у суперечці про походження давніх народів — молекулярна біологія це начебто теж підтверджує. Раніше було встановлено, що для Європи із часів давньої кам'яної доби (палеоліту) характерні, точніше найпоширеніші, гаплогрупи *H* і *V.* Для Анатолії, прабатьківщини землеробства, характерні групи *T* і *J*. Якби масштабна міграція хліборобів з перенаселеної «прабатьківщини» мала місце (як про це пишуть вітчизняні прихильники степовиків-індоєвропейців), то у Європі, та й на трипільській території в давні часи групи *T* і *J* переважали б. І справді, у носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки (у просторіччі — лінійників) після аналізу декількох десятків кістяків виявили: 25 % — *T* і *J*, ще 25 *% N1A* (досить рідкісна група), але от 29,2 % (тобто третина) належали європейським «аборигенам» — *H* і *V.* У будь-якому випадку слід мігрантів з Анатолії вимальовувався цілком чітко. З огляду на той факт, що лінійників зараховують до предків трипільців, логічним було б виявити значне число групи *T* і *J* і в них. Проте у матеріалах із печери Вертеба, датованих часом між 3500—2800 р. до н. е., *T* і *J* виявлено значно менше, ніж вдалося простежити групи *H*, тобто «аборигенів».

Фрагмент реалістичної статуетки, трипільська культура, початок IV тис. до н. е., Черкащина.

Це означає, що трипільське населення цього району Тернопільщини другої половини IV — початку III тис. до н. е. було представлене зовсім не генетичними спадкоємцями лінійників, а скоріше нащадками європейських мисливців на мамонтів і північних оленів! Що зовсім не перешкодило їм, зазначимо, бути повноправними спадкоємцями й носіями культурних традицій і технологій, які взагалі виникли досить далеко від Карпатських гір і Дністра. Дослідження лише розпочато, і цілком імовірно, що серед більш ранніх зразків буде виявлено і генетичну спадщину лінійників, однак тенденція наводить на певні думки. Найцікавіше те, що група *H* (точніше, її різновиди) і нині переважає на території України, як на заході, так і на сході. Отже, і нині на цій землі живуть люди, серед яких можуть бути нащадки трипільців. І не лише трипільців.

Сусіди трипільців

Якщо вже сама «трипільська земля» була світом достатньо різноманітним, то не менш різноманітний світ існував навколо неї. Іноді ці світи перетиналися, взаємодіяли, проте схоже на те, що частіше існували паралельно.

У науковій літературі чомусь прийнято мешканців сходу й півдня краю тих часів називати «степовиками». Начебто все логічно — більшу частину цих територій нині займають степи. Однак життя у відкритому степу п'ять-сім тисячоліть тому було більш ніж ризикованим. Але ж як стосовно «кочового скотарства»? Зазначимо, кочовий спосіб господарства, виходячи з наявних матеріалів розкопок, — то винахід, зроблений мешканцями степів не без допомоги хліборобів з півночі приблизно на межі IV—III тисячоліть до н. е.

Мешканці степової смуги селилися переважно по берегах більш-менш значних річок. Саме там виявлено більшість поселень і супутніх їм могильників мідної доби. Кількість таких знахідок за сто років досліджень відносно невелика, близько двох сотень, тобто вдесятеро менше, коли порівнювати із даними трипільської культури (понад 2300 місцезнаходжень). Отож видно, що населення у степовій смузі було набагато (разів у десять) менше, ніж у лісовій і лісостеповій зонах, тобто екологічних нішах, уподобаних хазяйновитими трипільцями. До того ж площі, придатні для хліборобства та тваринництва у річкових долинах, не йдуть у жодне порівняння із плато та межиріччями.

Мешканці річкових долин, судячи із залишків їхніх трапез, знайдених під час розкопок, ще у неоліті знали хліборобство й скотарство. Вони мали повний набір землеробських знарядь — знайдено виготовлені з рогу оленя робочі частини мотик, вкладні для серпів, виготовлені з кременю. Деякі вкладні, відзначимо, нагадують трипільські. Однак це не імпорти, а, скоріше, наслідування найбільш вдалих моделей цих знарядь праці.

Асортимент вирощуваних злаків був подібним до трипільського — ті ж плівчасті пшениці, ячмінь. А от проса, культури, типової для кочівників, не знайдено. Так що, як і трипільці, «степовики» споживали більшу частину року різноманітні каші й ходили на риболовлю й полювання, беручи із собою хлібці, що довго не черствіли.

Заплавні луки і досі залишаються подекуди чудовими пасовищами. Правда, нині більша частина їх на Дніпрі та інших

великих річках або затоплена водами рукотворних «морів», або забудована житловими масивами сучасних мегаполісів. Але ще у 60-ті роки XX ст. на Дніпрі місцеві жителі у районі Канева, коли закінчувалася трава на правому березі, поромами возили корів пастися на лівий берег. Подекуди худобу могли ганяти на пасовища, використовуючи броди. А скільки чудового сіна запасали на зиму із ближніх та зарічних лугів! Так що ресурси для скотарства «степовики» мали чудові, не кажучи про полювання й риболовлю. Недарма ж найзаможніші поселення — на зразок відомої Дереївки — розташовані саме у таких місцях.

У череді, якщо судити за знахідками кісток тварин на поселенні, переважала велика рогата худоба, тобто корови і бики. Але були також вівці, свині. Особливо привертає увагу наявність свійського коня. Впродовж якогось часу вчені були впевнені у тому, що коня одомашнили саме мешканці степів України в мідну добу! Однак виявилося, що нині пальму першості у них перехопили інші мешканці краю, що жили на тисячоріччя раніше. Проте згадана вище Дереївка відома саме знахідками величезної кількості кінських кісток.

Ясна річ, мешканці подібних селищ повною мірою намагалися використати усі місцеві ресурси: успішно ловили рибу, особливо у Дніпрі та Південному Бузі. Значна кількість стоянок знайдена тут, у районі порогів, де ловити рибу, що йде на нерест, просто й приємно — сама до рук іде. Здобиччю вправних мисливців ставала дичина, що приходила на водопій: олені, козулі й навіть кабани, не кажучи про більш дрібну фауну, як-от видру, бобра й лисицю, хутро яких йшло на прикрашання одягу, а зуби — на всілякі прикраси й амулети.

Життя й побут «степовиків», зважаючи на майже екстремальні умови існування, не дотягували до рівня трипільців. Більш скромними були не дуже великих розмірів житла, найчастіше — злегка заглиблені в землю, з викладеними камінням або із глиняними подами невеликими вогнищами. Більш простим та одноманітним було й хатнє начиння — досить грубі ліпні горщики, прикрашені штампованим орнаментом, зрідка трапляються миски. Втім, трапляються під час розкопок тут і фрагменти виробів трипільських гончарів — особливо мальованого посуду. Його легко вирізнити серед одноманітних темно-коричневих або жовтуватих фрагментів виробів місцевого виробництва.

Спочатку майже усі знахідки з давніх стоянок, селищ та могильників об’єднали у середньостогівську археологічну культуру — від Дніпра до донецьких степів. Згодом стало зрозуміло, що доцільно виокремити із цієї «степової імперії» окремі, більш скромні за територією, зате цілком самобутні культури. Нині археологи пишуть про «середньостогівську спільність», а перелік і номенклатура виділених з неї культур перебуває у стані розвитку та повсякчасного удосконалювання. Так, за останні років 20 з’явилися суворівська, новоданилівська, стогівська, дереївська, квитянська, нижньомихайлівська та інші культури, причому деякі з них виходять за межі України як на захід, так і на схід. Що й зрозуміло — адже які могли бути у давніх степах кордони?

Антропологи, які вивчали кістяки із давніх поховань у степу, дійшли висновку про те, що народ там зібрався різноманітний — від масивних, високих протоєвропеоїдів до малорослих, тонкокістних середньоземноморців. При цьому вони чітко простежують процеси метисації населення. Цей висновок цілком відповідає тій розмаїтості давніх культур, що її реконструюють археологи. Генетичні дослідження показали, що пращури частини степового населення пов’язані походженням з давніми мисливцями та рибалками прильодовикової зони ледь не Сибіру, дехто мав рідню на Балканах, а були серед них такі, що могли б відшукати у родоводі людей з півночі, тобто трипільської території.

Фрагмент жіночої статуетки, культура Гумельниця, V тис. до н. е., південь Одещини.

У степовій зоні спробували закріпитися також і давні хлібороби. На території Одещини нині відомо вже декілька десятків селищ, що виникли близько середини V тис. до н. е. і розташовані переважно над лиманами, неподалік від морського узбережжя. Ці хлібороби прийшли сюди із заходу, з-за Дунаю, їх культура нагадує старожитності, що належали спільності із довгою назвою: Гумельниця-Коджадермен-Краново VI, поселення й могильники яких нині відомі на території таких країн, як Румунія та Болгарія. Ця спільність, коріння якої сягають у давнього неоліту Балкан і сусідньої Анатолії, належала до тієї ж цивілізації Старої Європи, що й Трипілля. Тільки на відміну від трипільців, які на початку своєї історії скоріше становили таку собі збірну європейських біженців, жителі півдня переселялися великими групами, які зберегли в майже незмінному вигляді культуру своєї балканської прабатьківщини.

Хліборобство та скотарство і надалі залишалися основним заняттям жителів цих селищ. Однак склад череди змінився. Найпомітнішою новацією стала поява свійського коня, причому у

кількості, що перевищує ці показники навіть у деяких сусідів-степовиків. Так що саме представників культури Гумельниця (якщо опиратися на статистику знахідок кісток коня під час розкопок) цілком можна було б вважати «головними конярами» степової смуги у V тис. до н. е. Запозичили вони цю свійську тварину, швидше за все, у своїх сусідів. Проте успішно розпочатий гумельницький експеримент з опанування степів усього через декілька сотень років був згорнутий. Причину частина дослідників схильна бачити у зростаючій агресивності «степовиків». Однак більш докладне вивчення природних умов останньої чверті V тис. до н. е. показало, що у цей час на південь посунувся «коридор», по якому переміщуються взимку маси холодного повітря. Як наслідок — тривала холоднеча і люта зима на Балканах та Причорномор’ї, які надовго відбили бажання тут селитися. Зате у лісостепу природні умови покращилися — зими стали теплішими, снігу взимку та дощів у інші пори року випадало вдосталь, аби забезпечити вологою трипільські поля. Саме на цей час і припадає розквіт трипільських протоміст. Вивчення кераміки, статуеток, архітектури трипільських поселень свідчить, що саме туди могла податися частина хліборобів не лише з гумельницьких поселень над лиманами, але і Подунав’я.

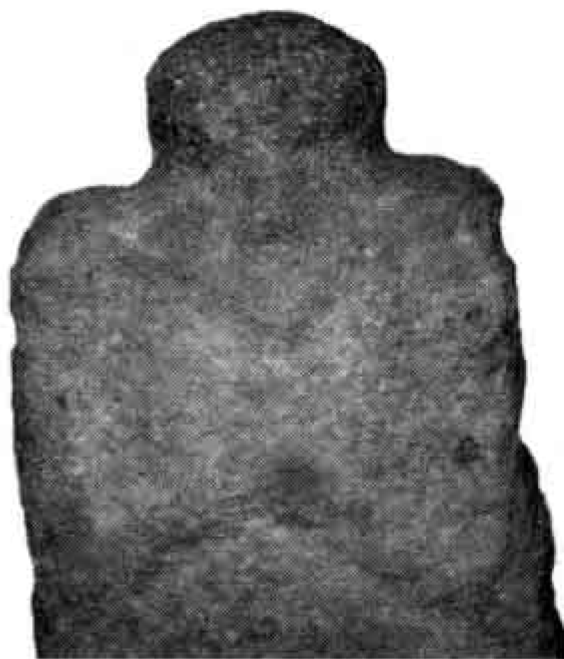
На північ від трипільських земель поселилася західна рідня, яка досить успішно заселила частину території краю на Волині. Тут, уздовж північного кордону розселення трипільців, майже завжди залишалася вузька смуга, на яку ті особливо не претендували. Землі ці не такі родючі, як південніші, у зоні широколистих лісів, не кажучи вже про лісостеп. Хіба що видобуток стратегічної сировини — кременю або міді — міг за певних обставин заманити трипільців на північ.

Цілком імовірно, що ті ж корисні копалини були бажаним здобутком і для інших племен, які рухалися із заходу. Хоча вони були не настільки численні, проте (і це чи не головне) вже встигли пристосуватися до вирощування злаків на лесових ґрунтах. Трипільці, мабуть, такі поля просто б забракували. Спочатку Західний Буг перетнули носії культури Малиця, за ними через кілька сотень років пішли племена волино-люблінської (або ж люблінсько-волинської) мальованої кераміки. Уже відомо декілька десятків їхніх поселень, а

також поховання. Нещодавно був знайдений навіть цілий могильник неподалік від Острога.

Тіні «аріїв»

Ця сторінка стародавньої історії нашого краю почала відкривати свої таємниці лише у другій половині XIX ст., а багато що стало більш-менш відомим (і зрозумілим) років десь через сто по тому. Варто згадати, що починалося все, як і належить, зі справжніх легенд, які були живі ще в часи новобудовних археологічних експедицій коштом нині забутого радянського Мінводгоспу (Міністерства водного господарства) — того самого, який колись збирався повертати на південь річки Сибіру. Проте сьогодні вже й сам Мінводгосп — майже така сама легенда.

Фрагмент антропоморфної стели, III тис. до н. е.

У степах України й не тільки там і досі можна побачити тисячі насипів над давніми могилами — кургани. Деякі з них мають власну назву — із додатковим словом «могила» — Чорна могила, Товста могила, Гостра могила і так далі. З оповідей місцевих жителів випливає, що саме тут похований (поховані) козак, полковник, які загинули в жорстокому бою з ворогами (татарами, турками, поляками, москалями — список залежить від місцевості). Про те, що бій був запеклим, свідчить червона земля під курганом-могилою — так вона була просочена кров'ю, чи то своєю, чи то ворожою. Героя ховало

військо, шапками насипаючи могилу. (Це, зокрема, відображено у фільмі «Богдан Хмельницький».)

Історія поетична, але до виникнення могил-курганів здебільшого вона жодного стосунку не має. Від тих часів, що цікаво, збереглися інші легенди — і не в Україні. Однак є в них, і старих і нових, одна деталь, яка все ж таки стосується реальної історії — те, що в багатьох випадках під найбільшими (і не тільки) давніми могилами знайшли вічний спочинок саме воїни. Тільки билися вони не шаблями, не стріляли з мушкетів та пістолів. Сокира, зроблена з каменю або відлита з бронзи, була їх головною зброєю. Сокира та булава (теж зроблена з каменю) були в ті часи символами не лише воїна, але й влади.

Набір статуеток з поховання під курганом, кінець IV — початок III тис. до н. е., Дніпропетровщина.

А от червона земля не має стосунку до пролитої крові: давні люди, ховаючи небіжчиків, щедро посипали кістяки мінеральною фарбою, яка збереглася і через сорок-п’ятдесят століть. Саме таким є вік більшості найдавніших поховань під степовими курганами.

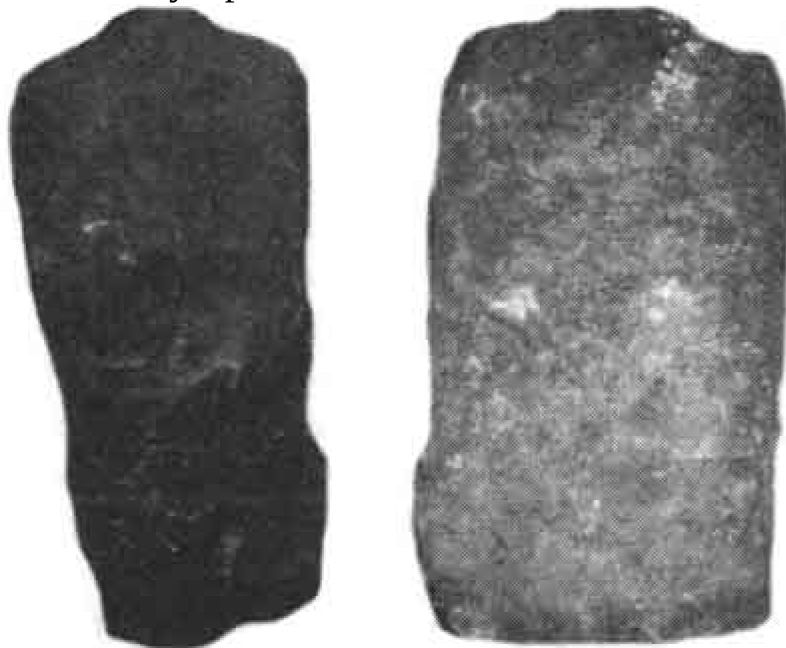
Коли трипільська цивілізація занепала, а нащадки її творців перетворилися на звичайних хліборобів і пастухів, які жили невеликими громадами, настав час розквіту громад, які замешкували у степах. Звичне для них середовище — відкриті простори з гарною соковитою травою — просунулися далеко на північ, ледь не до околиць сучасної Київщини. Так, майже п’ятдесят століть тому край був на довгі віки поділений між громадами, частина яких вела осілий

спосіб життя, інші були змушені весь час мандрувати. Відносини між ними залежали від багатьох обставин і могли бути то приязними, то ворожими, включно до війни, головною метою якої була боротьба за виживання.

Люди зі степів

Щодо їх походження зламано чимало списів у наукових дискусіях, але, швидше за все, якась частина отих «курганних культур» сформувалася на нашій землі від нащадків останніх трипільців, нащадків давніх мешканців Степу, а також прибульців з інших, як східних, так і західних земель.

Зміна клімату на зламі IV—III тис. до н. е. призвела до розширення степу на сотні кілометрів на північ. Для краю ця подія обернулася одночасно й катастрофою (зникла трипільська цивілізація), і благом, фантастичним подарунком долі — саме в той період здебільшого й сформувалися знамениті українські чорноземи. Втім, у ті давні часи для хліборобів скорочення лісостепової смуги означало крах усього життєвого устрою.

Людиноподібні стели, які колись стояли над похованнями «ямної» культури.

Як говорить давня приказка, «сіно до корови саме не ходить». Отже, корів, коней та іншу живність треба «доправити» до кормів та

води. Технологію переміщення тварин до трави в різні пори року мешканці степів почали опановувати ще в часи занепаду Трипілля. Тоді ж встановилися перші маршрути й розпорядок сезонних перекочівель. Шляхи кочування були прив'язані до води — адже худобу треба було не лише годувати, а й напувати по декілька разів на день. Відповідно, ідеальною для кочування могла вважатися місцевість, де є трава, річки або хоча б якісь джерела. Аби тієї трави вистачило, часом доводилося йти досить далеко від місця проживання. Тож вигідно мати житло, яке можна переносити. Місця тимчасового перебування археологи називають стоянками. На них знаходять переважно сміття (битий посуд, кістки тварин) і сліди похідних багать.

Але цілорічно кочувати неможливо. На зиму краще облаштуватися більш ґрунтовно. Необхідно не тільки тепліше й міцніше житло, ніж курінь, але і якесь укриття для худоби, що захищало б не стільки від морозу, як од вітру. Такі місця називають уже поселеннями, хоча точніше було б іменувати їх зимівниками. Давні зимівники могли мати не тільки будівлю на кам'яному фундаменті, а й кам'яні стіни-огорожі, які захищали худобу від вітру та її господарів від нападів надміру войовничих сусідів. Такий зимівник було розкопано в районі Запоріжжя в 50-ті роки XX ст. Будови з кам'яним фундаментом мали глинобитні стіни й, імовірно, вкритий дерном дах. Така покрівля чудово тримає тепло, але може й протекти. Слід відзначити, що мешканці вже існуючого в ті часи невеличкого й нині відомого міста під назвою Троя жили в будинках подібної конструкції. Щоправда, стіна, що оточувала їхнє місто, була набагато масивнішою.

Для частини мешканців степової смуги життя перетворилося на довічну подорож із перервами на зимівлю. Це вимагало двох речей: створення транспортних засобів та транспортабельних предметів побуту. Колесо, можливо, було відоме вже трипільцям, але справжній розквіт колісного транспорту настав за доби так званих «курганних культур». У похованнях ямної та катакомбної культур на кінець XX ст. було знайдено приблизно однакову кількість візків — 56 і 50 відповідно. На той час, імовірно, це був один із найбільших «автопарків» Європи. Більше давніх возів знайдено хіба що у Прикубанні, де їх нарахували аж 118.

Горщик з поховання «донецької» «катакомбної» культури, III тис. до н. е.

До нашого часу дійшли не лише колеса, але й фрагменти давніх возів. Це дає можливість оцінити їхню надійність та досконалість. Приміром, вже в ті часи люди знали розвал коліс (відоме автомобілістам технічне рішення, що підвищує ефективність роботи транспортного засобу в завантаженому стані). Результати технічної експертизи, проведеної свого часу на Запорізькому автозаводі для решток одного такого візка, знайденого в степовій частині Криму, стали несподіванкою для сучасних автомобілебудівників: майстри бронзової доби сорок п’ять століть тому встановили найоптимальніший розвал коліс! Деякі конструкції свідчать про винахід гальма. З огляду на використання якості «приводу» пари волів, є підстави вважати, що ті гальма використовували на крутих спусках. Масивні, досить просторі чотириколісні вироби давніх майстрів могли бути не лише транспортним засобом, а й житлом на колесах. Поряд із двохосьовими конструкціями були створені й одноосьові візки типу гарби.

Дерев’яний та шкіряний посуд став атрибутом господарства на час мандрівок. Але й без горщиків обійтися не могли. Технологія їх виготовлення була примітивна: ліплення із глиняних джгутів руками,

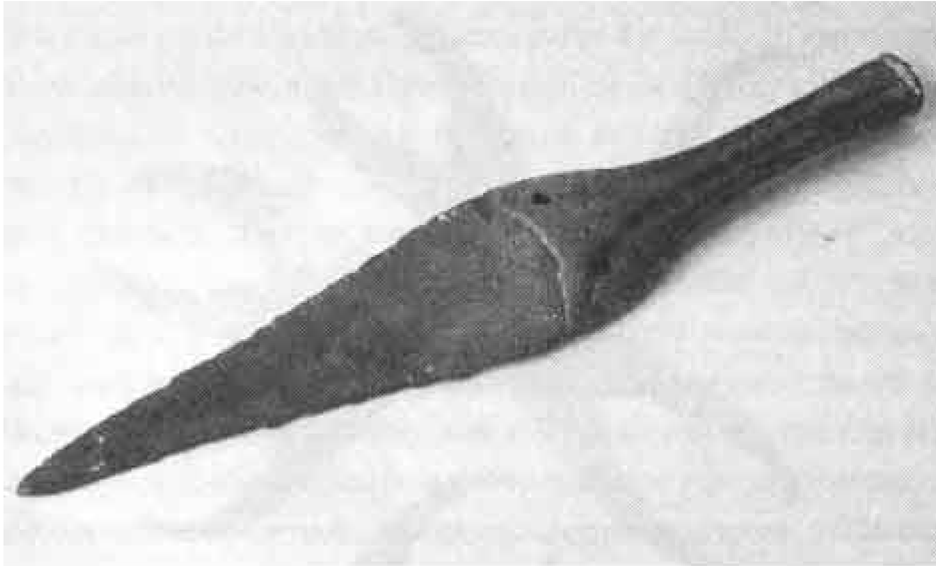
випалювання в багатті, часто без зайвих прикрас. Приготування їжі на багатті повернуло до життя (принаймні, у племен ямної культури) уже призабуті з епохи неоліту горщики з округлим дном. Таку посудину не поставиш на стіл, зате примостити серед вугілля в тимчасовому вогнищі значно зручніше, ніж плоскодонний горщик. Як не дивно, але було збережено таке на перший погляд не типове для кочівників ремесло, як ткацтво. У ямників і катакомбників знайдено не лише пряселья, а й сліди та залишки тканин (у похованнях). Із тканини шили й одяг, і тару для зберігання припасів. У Криму розкопали поховання «катакомбника», якому турботливі родичі поклали справжній мішок, наповнений зернами пшениці. Багато речей виготовляли зі шкіри. Іноді їхні залишки непогано зберігаються у глибоких катакомбах. На території Донецької області в підкурганному похованні знайдено прямокутний шкіряний килимок, укритий декором у вигляді нанесених червоною фарбою кіл, частина з яких оточена чорними зубцями. У центрі — червоне коло, вписане в багатопроменеву чорну зірку. Не інакше, як річ належала місцевому магу.

Вістря стріл — вироби з поховання майстра-«стрілочника». «Катакомбна» культура, III тис. до н. е., Херсонщина.

Якщо гончарне виробництво на початку бронзової доби занепало, то металургія отримала новий поштовх. На заміну виробам із м’якої міді прийшли бронзові. На території Донецької області приблизно вже в III тис. до н. е. починається розробка рудних родовищ, а також інтенсивний розвиток металургії. Свідчення цього знайдені в похованнях катакомбної культури. Місцевий її варіант, до речі, один із найдавніших у цій спільності, дістав назву «донецької катакомбної культури»[1]. Технологія добування міді, основи сплаву, не змінювалася століттями. Добуту руду дробили, відбирали шматки найкращі, найзеленіші й закладали до ями, перемежовуючи з шарами деревного вугілля. Потім закладку підпалювали й нагнітали повітря міхами, щоб підняти температуру плавлення. Так добували метал у вигляді невеликих аморфних зливків. Вихід металу з місцевих руд був невеликим (до 4—5%), але часу давнім металургам вистачало. Поблизу добували й інші компоненти для виготовлення бронзи. Потім метал надходив до ливарників. Знайдено значну кількість обладнання, необхідного для цього ремесла. Тиглі, ллячки для розплавленого

металу й навіть ливарні форми виготовляли з глини. Багато відливок така форма витримати не могла, зате її легко було виліпити. Для виготовлення складних виробів на зразок провушних сокир були потрібні вже складані форми з кількох частин.

Кинджал бронзовий із поховання «ямної» культури, III тис. до н. е., Миколаївщина.

Майстри, котрі працювали з металом, були в суспільстві людьми шанованими, судячи з багатства їхніх поховань. Навіть у потойбічному світі вони мали в своєму розпорядженні всі знаряддя ремесла: керамічні сопла для міхів, ллячки й ливарні форми. Знайдено подібні поховання на території від Криворіжжя на заході, до прикордонних районів Луганської області на сході. В одному з поховань були знайдені глиняні форми для виготовлення зливків бронзи. Коли визначили вагу зливків, які можна було б отримати в цих формах, виявилося, що вона в цілому відповідає стандартам, прийнятим у ту епоху в далекій Месопотамії.

Степовим племенам були відомі вироби із золота й срібла. Найпоширеніші знахідки — масивні спіралі для заплетеного в коси волосся. Такі коси в ті часи мали носити чоловіки-воїни. Матеріал для спіралей добирався відповідно до положення в суспільстві — це могли бути золото, срібло, бронза й навіть дерево.

Асортимент виробів загалом продовжував традиції мідної доби: інструменти, зброя, прикраси. Однак форма і якість виробів помітно відрізняються. Особливо гарно виглядали масивні сокири, придатні і в

господарстві, і в бою. Цікаво, що найбільша кількість таких сокир була знайдена саме вздовж північних кордонів ямної культури. Можливо, це сліди давньоямних «богатирських застав».

Ливарні форми та ллячки — набір обладнання з поховання майстра-ливарника «катакомбної» культури, III тис. до н.е., Херсонщина.

Метал намагалися витрачати ощадливо. Узяти хоча б ножі катакомбної культури. Усі вони мають невелике трикутне лезо й коротенький стрижень-ручку, який можна було обмотати смужкою шкіри або насадити на нього дерев'яне руків'я. Лезо завдовжки 3—5 см, загострене з обох боків, було однаково зручним і для різьблення по дереву, і для відрізання шматочків м'яса під час трапези.

В обмін на метал і вироби з нього отримували не лише матеріальні цінності, а й технологічні новинки від близьких і далеких сусідів, зокрема з Кавказу — визнаного центру розвитку металообробки в ту епоху. Деякі археологічні знахідки дозволяють

говорити про існування тісних економічних і культурних зв’язків із провідними на той час осередками цивілізації. Наприклад, у похованнях катакомбників виявлені фаянсові намиста, що потрапили сюди чи то з Єгипту, чи то з Малої Азії.

Загальна чисельність населення степів близько середини III тис. до н. е. за різними підрахунками могла становити від 30 000 до 40 000 осіб, і це на землях від Дінця на сході до Дунаю на заході. Степ було поділено між кількома племенами, володіння яких обмежувалися великими річками. Вирізнити племінну належність можна з врахуванням поховальних ритуалів. Крім того, з певними територіями пов’язане виготовлення певних форм посуду, що надає змогу вирізняти певні групи населення з спільною культурою всередині згаданих ритуальних груп.

Тривалий час вважали, що «катакомбники» змінюють «ямників» у степах, однак дедалі більше з’являється доказів їх співіснування. Навіть більше — уже є праці, у яких реконструюють завоювання частини земель, заселених «ямниками», і встановлення протекторату над переможеними з боку «катакомбників». При цьому на завойованій території зникають поховання «знаті», є небіжчики зі слідами бойових травм.

«Модельований череп» — посмертна маска з поховань «катакомбної» культури, III тис. до н. е.

Генетичні дослідження матеріалів із курганних поховань тільки-но розпочалися, і їхні дані досить неоднозначні. Один із висновків — «ямники» та «катакомбники», схоже, дві різні популяції. Отож конкуренція між ними виглядає цілком імовірною. З іншого боку, у «ямників» чимало рідні в Центральній та Південно-Східній Європі. Дехто вважає це підтвердженням давніх ідей про походи войовничих степовиків у Європу, інші нагадують про вихід європейських хліборобів у степи. Дослідження тривають і розкажуть нам ще чимало цікавого з життя давніх мешканців Степу.

«Керносівський ідол». Імовірно, монумент на честь давнього вождя або героя. Унікальна пам'ятка для вивчення комплекту озброєння, типового для III тис. до н. е.: зображено сокири-молоти для бою та метання, кинджал, булаву, лук і захисні обладунки.

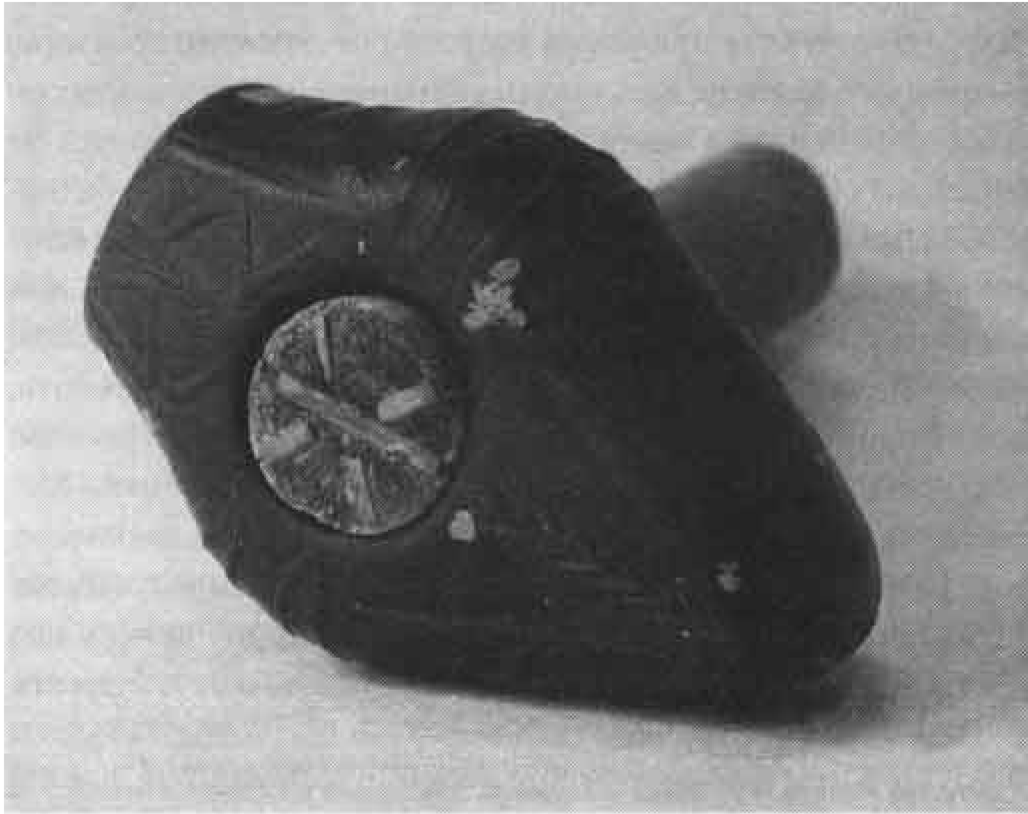
Подекуди можна прочитати, що представників «ямної» спільноти дослідники (археологи, лінгвісти, антропологи) «беззастережно вважають індоєвропейцями»[2]. Точніше було б сказати, що так вважають далеко не всі, адже прямих свідчень немає. «Палеолінгвістика», яка реконструює побутові й господарські «реалії» та природне оточення «індоєвропейців» тих часів, надто неконкретна. У «ямників» були вози, приручені коні, заняття тваринництвом, знання металів, войовничість тощо — але хто не був знайомий із цими «досягненнями» в ті часи?

На північ від степу

Завершення трипільської епохи не означало, що ті землі, які колись були заселені давніми хліборобами, стали пусткою. Так,

кількість населення тут скоротилася, змінилася культура, але люди продовжували будувати селища, вирощувати хліб, тож життя тривало.

Суворий побут давніх мешканців краю, необхідність постійної боротьби за багаті на ресурси території або запаси харчування (це міг бути врожай зерна, худоба) призводили до посилення мілітаризації племен. Наявність постійної зовнішньої загрози вимагала чіткої військової організації. Постала, як видно з поховальних звичаїв, ієрархічна система. На вершині піраміди перебували світські та релігійні лідери. Далі — професійні воїни (зброя й техніка бою на той час досягли такого рівня, що володіння ними вимагали цілком певних навичок і постійних тренувань). Нижче стояли звичайні члени племені, які, у свою чергу, теж поділялися на групи ремісників, торговців, пастухів. Нижчий щабель піраміди становили чужоземці, що прибилися до племені; частина з яких, мабуть, була військовополоненими-невільниками. Приналежність до певної соціальної групи могла бути спадковою й позначалася як спеціальними ритуалами, так і символами. Соціальна ієрархія, судячи з характеристик поховань, стала доволі складною, окремі племена могли підкорятися (примусово або добровільно) більш могутнім сусідам.

Бойова сокира-молот «катакомбної» культури, III тис. до н. е., Миколаївщина.

Символом належності до військового стану були бойові сокири-молоти, виготовлені з твердих порід каменю — граніту, діабазу, базальту. Деякі зі знайдених сокир-молотів настільки великі, що могли використовуватися тільки як культові предмети.

Як техніка бою, так і зброя того часу передбачали війну та знищення супротивника. Багато хто з похованих під курганами чоловіків свого часу померли насильницькою смертю. І справа зовсім не у кровожерливості воїнів тієї епохи, а в природних ресурсах. Переганяючи тварин на нові пасовища, плем’я мало бути впевненим у тому, що там удосталь трави й води. Поява в околицях «незапланованої» череди ставила клан на межу виживання. Тому всі спроби проникнення на чужу територію каралися радикальними методами. Так само приводом до війни ставало з’ясування прав власності на ті чи інші угіддя.

Проте у II тис. до н. е. природне середовище знову почало змінюватися — цього разу на користь хліборобів. Більш вологий і теплий (у порівнянні з попередніми століттями) клімат після 1500 р. до

н. е. став причиною скорочення степових просторів до мінімуму. Мало не весь південь України виявився зайнятим лісостепом. А лісова смуга з півночі впевнено поширилася до Черкаської області включно. У ті часи територію України населяли представники трьох культурних груп, спосіб життя яких залежав від регіональних природних умов. У південно-західній зоні нинішніх степів жили хлібороби-«сабатинівці»[3], з ними доволі щільно сусідили представники культур «зрубної»[4] спільноти. Якщо економіка сабатинівців була побудована на землеробстві, то зрубники продовжили традиції степового тваринництва. Клімат сприяв експансії хліборобів, тому щільність населення в деяких районах півдня могла цілком порівнюватися з сучасною.

Досліджено десятки сабатинівських поселень, деякі з них цілком можна назвати містами. Їх планування та якість будівель, на думку фахівців, нічим не поступалася вже згаданій Трої — ті самі кам’яні фундаменти, глинобитні стіни й укриті дерном дахи. Селища зрубників виглядали скромніше, але вони також використовували в будівництві камінь — звісно, там, де його було достатньо.

Посудина «зрубної» культури, ІІ тис. до н. е., степова смуга.

У північних лісах і лісостепу склалася так звана тшинецька культура. Територія її поширення виходила досить далеко за межі України на захід. Учені в Україні й Польщі дотепер сперечаються — єдина це була культура чи якась епоха такої собі «центрально-східно-європейської» культурної єдності. Її носії, адаптувавши знання попередників до нових умов, спираючись на цей досвід, створили форми ведення господарства, ідеально пристосовані до навколишнього середовища. Невеликі, на дві-три сотні жителів, поселення розташовувалися у глибині лісових масивів або на берегах невеликих річок. Це дозволяло, не побоюючись нападів, вирощувати хліб на випалених ділянках, пасти худобу на лісових галявинах, ловити рибу, дичину, збирати гриби, ягоди, мед. Посуд із глини ліпили руками й прикрашали невигадливим врізним орнаментом. Інструменти робили переважно з кременю, каменю й кісток тварин. Серпи також продовжували робити з кременю, щоправда, вони набули розмірів та обрисів певних металевих прототипів. Бронзових виробів знайдено

небагато — здебільшого прикраси. Особливо гарні масивні браслети із закрученими в спіраль кінцями.

Кубок та браслети, тшинецька культура, II тис. до н. е., лістостеп.

Деякі дослідники вважають, що саме тоді в північних лісах остаточно склалися всі основні риси майбутньої праслов’янської культури. На тшинецьких поселеннях зустрічаються всі типи будівель, досі характерних для українських сіл лісової зони. А устрій життя та способи ведення господарства, наприклад, на Волині до середини минулого століття залишався тим самим, як і три-чотири тисячі років тому. З Волинню пов’язаний іще один цікавий момент: у цьому регіоні найповніше зберігся стародавній антропологічний тип, формування якого сягає, можливо, ще часів неоліту або трипільської культури. Жителі цього регіону, перебуваючи осторонь шляхів давніх міграцій, а почасти й торговельних, уникли всіляких вторгнень, звичних для центральних і південних районів, зуміли зберегти від найдавніших часів певні культурні й побутові традиції.

Напівземлянка, тшинецька культура, II тис. до н. е., Чернігівщина.

Представники трьох згаданих вище культурних спільнот доволі щільно взаємодіяли між собою. Так, на тшинецьких поселеннях виявлені не тільки вироби, а й ливарні форми від південних сусідів, що свідчать про існування «філій» виробництва, максимально наближених до споживача. Сільськогосподарське виробництво жителів півночі й сабатинівців було здатне ефективно постачати чи не весь регіон продовольством. На той час повсюдно поширюється орне хліборобство, а через кліматичні та ґрунтові особливості його ефективність у сабатинівців була вищою, ніж у лісових районах. У нечисленних степах кочівники випасали худобу, а контроль над центрами металургійного виробництва істотно зміцнював їхню економічну міць. А нестачу чогось завжди можна було поповнити за допомогою невеликої переможної війни із сусідами.

Проте не менші шанси на збагачення надавала торгівля. Хто не чув про багаті на золото Мікени, столицю могутнього царства ахейців, оспівувану Гомером і віднайдену наприкінці XIX ст. Генріхом Шліманом? Але мало хто знає, що легендарні володарі цієї далекої від нашого краю землі свого часу не могли обійтися без деяких гарних речей із Півночі, а саме — сонячного каменю, бурштину. А камінь той, виявляється, чи то видобували тоді в нашому краї, чи транспортували на південь через його територію. Бурштинові намиста досягали не

тільки міст на узбережжі теплих морів, а й островів у Середземному морі, тішачи око заможних людей та прикрашаючи місцевих модниць. В обмін із півдня надходили золоті вироби, гарна зброя. Сліди цих взаємовигідних торговельних операцій виявлено на території сучасної Вінницької області поблизу села Гордіївка, де в давні часи проходив бузький бурштиновий шлях. Тут у похованнях місцевої знаті було знайдено предмети, які, можна сказати, відкривають епоху золотих скарбів курганів Краю. Багатство могил свідчить про процвітання понад тридцять століть тому бурштинового бізнесу, що забезпечував існування й заможність місцевого клану протягом кількох сотень років, аж до початку ранньої залізної доби!

Здавалося, тридцять із лишком століть тому гармонія більш-менш мирного співіснування на землях краю від лісів Півночі до теплих морів нарешті була досягнута. Число мешканців краю зросло до небачених раніше розмірів. Хлібороби освоїли території, доступні раніше тільки невибагливим кочівникам. Край забезпечував себе зерном, м’ясом, металом і багатів на транзитній торгівлі з передовими цивілізаціями Європи та Сходу. Здавалося, ще трохи — і виникнуть тут великі, багаті квітучі міста, держави під керівництвом могутніх правителів, а мудрі жерці надійно забезпечать краю вічну милість богів.

Проте залежність давньої економіки від природних умов черговий раз повільно, але впевнено призвела до чергового економічного краху. Сталося це в останній чверті II тис. до н. е. Клімат став набагато сухішим. «Набагато» — це настільки, що рівень Дніпра три тисячі років тому став чи не найнижчим за всю історію існування цієї великої й завжди повноводної річки! За таких умов хліборобство у степовій смузі втратило свою ефективність.

Сабатинівська культура занепала і зникла. Сотні її селищ змінили нечисленні поселення білозерської культури, жителі яких виживали явно не за рахунок хліборобства, а кочували вздовж річкових долин. Але куди ж могла подітися така кількість населення? Оскільки масових поховань померлих від голоду сабатинівців поки що не знайдено, залишається припустити, що вони вчасно встигли кудись піти. Деякі сліди вдалося відшукати на півдні, в Анатолії — серед руїн легендарного Іліона (Трої). Тут археологи натрапили не лише на бронзові вістря стріл і фрагменти посуду, відомого за дослідженнями

сабатинівських поселень. На руїнах спаленого міста прибульці почали будувати й нові оселі, облаштовуючи фундаменти так, як це звикли робити на своїй далекій батьківщині.

Однак і в Троаді залишилися не всі — знайшлося чимало охочих долучитися до війська, що вирушило по здобич не абикуди, а до Палестини, а потім до Єгипту. Ця навала увійшла в історію як війни з біблійними філістимлянами та переможні битви фараонів проти «народів моря». Можливо, саме воїни з далекої півночі зображені на рельєфах храмів країни Нілу: з круглими щитами, короткими мечами та парою списів. Цей комплект озброєння відомий дослідникам за розкопками в Причорномор’ї.

Частина ж мешканців степів знову перекваліфікувалася на кочівників — з усіма наслідками як для себе, так і для сусідів, як це було за тисячу років перед тим. Наставала кімерійська епоха.

Кімерійці

Народ із легенди

Писемних джерел, що оповідали б докладно про події, які відбувалися в степах на північ від Чорного моря на початку першого тисячоліття до нашої ери, із зрозумілих причин збереглося не так уже й багато. Натомість є ассирійські, вавилонські й фінікійські записи, праці «батька історії» Геродота, найдавніші біблійні тексти... В усіх є згадки про народ, котрий стрімко вирвався з далеких степів. У Біблії їх називали «*народом, чиї сагайдаки повні смертоносних стріл*». Геродот називав їх *кімерійцями*, а ассирійські таблички доносять навіть імена їхніх вождів і ватажків загонів — Теушпа Лігдамес, Шандакшатра (тобто кшатрій — воїн, Шанда — воїн).

Кістяні прикраси для спорядження коня, кімерійці, IX—VIII ст. до н. е.

Городище Дикий Сад, «місто мужів кімерійських» над Південним Бугом, так і залишалося центром околиці. За його укріпленнями жили ремісники. Але серед виготовленої ними продукції з'явилися нові

вироби: деталі кінської збруї. І не просто для керування конем, а для ефективного управління бойовим конем. Знахідка вирізаної кістки, зовсім непоказних на перший погляд стрижнів із трьома отворами (їх називають псаліями), є речовим доказом присутності на городищі кінного підрозділу. Деякі псалії зламані по отворах, у які просмикували шкіряні ремені. Це й зрозуміло — кістка матеріал неміцний. Але псалії саме такої ж конструкції в ті часи вже відливали із бронзи або навіть кували із заліза. У сполученні з деякими тактичними новинками та прийомами навчання коня ці нехитрі вироби досить відчутно вплинули на подальшу історію нашого краю та його ближніх і далеких околиць.

Для початку кімерійці та їхні сусіди вдосконалили кінську збрую. Модернізована вуздечка з металевими псаліями й уздою вудилами дозволяла набагато краще управляти конем. Саме кімерійці, можливо, стали родоначальниками нового роду військ — кінноти, точніше кінних стрільців. За однією з версій, саме слово «кімерійці» можна перекласти як «кінний загін». Надійне керування конем надало вершникові перевагу як над пішими воїнами, так і колісницями — основним ударним засобом того часу. На озброєння було взято довгий, понад метр, залізний меч і лук зі стрілами, оснащеними металевими вістрями. Легкі, маневрені вершники обсипали ворога хмарами стріл. Бронзові литі наконечники без проблем пробивали шкіряні або повстяні обладунки. Кімерійські кіннотники могли з відстані 100—150 м тримати під прицільним обстрілом ворожу піхоту й колісниці. У військовій справі нові прийоми бою, невідомі та несподівані для супротивника — то перша запорука успіху. Коли ж смертоносні стріли зробили свою справу й лави супротивника були достатньо проріджені, наставав момент атаки: довгий меч надавав змогу успішно рубати пішого супротивника з коня. На додаток до меча вершник був озброєний кинджалом. Так сформувалася класична пара клинків, подібна до набору лицарської зброї середньовіччя. Вершники мали на озброєнні також списи й сокири.

Кімерійський меч, знайдений у складі скарбу на Суботівському городищі.

(Черкащина), яке належало населенню «чорноліської» культури: військовий трофей або жертвопринесення? Кінець IX — початок VIII ст. до н. е.

Однак рано чи пізно на кожну силу знайдеться потужніша сила. Країна кімерійських вояків у понтійских (причорноморських) степах впала під ударами не менш вправних у військовій справі, але більш численних скіфських племен. Вони прийшли зі сходу. Спочатку з ними зіштовхнулися кімерійці, котрі жили в Передкавказзі, на берегах Азовського моря. Кімерійці були поставлені перед вибором: битися чи кудись піти.

І тоді вони обрали свою подальшу долю згідно з власним уявленням про честь та гідність, а також цінності й сенс людського буття. Слід зазначити, що вже в ті далекі часи уявлення про перелічені вище поняття в народу та тієї його частини, котра вважала себе елітою суспільства, відрізнялися істотно. Для скіфів боротьба з кімерійцями була війною за віднайдення нової батьківщини. Такі події завжди обростають багатьма легендами, які вигадливо переплітаються. Їхні уривки, записані античними авторами, дотепер намагаються розгадати історики й археологи, щоб простежити долю та земний шлях кімерійців і скіфів.

Можна виділити кілька етапів «взаємодії» Європи зі степовими воїнами. Спочатку були походи кінних загонів із метою грабунку. Вони розпочалися ще років за сто до приходу в степи скіфів. Потім кімерійці стали осідати в степових районах за Карпатами, головним чином на угорській рівнині. І, нарешті, ці степи, відомі давнім еллінам як «рівнина Лауріон», стали останнім пристановищем кімерійців, котрі полишили «країну Гамір» в Азії під тиском могутніших ворогів.

Про кімерійських вершників не з казок знали етруски й елліни. Судячи з давніх зображень від цього «близького знайомства» залишилися неприємні спогади. На античних посудинах і саркофагах, створених в етруських і еллінських містах, майстри зображували чорні силуети кімерійських вершників з піднятими над головами довгими мечами або кінних стрільців-лучників. Найчисленнішими знахідками, які пов’язують із приходом кімерійців, є деталі й прикраси кінської збруї — вудила, різноманітні псалії, деталі упряжі колісниць. Втім, ці речі, корисні й раціонально сконструйовані, могли закуповуватися, вимінюватися й нарешті копіюватися місцевими умільцями за

кімерійськими зразками. Те саме можна сказати про прикраси та зброю, особливо про вістря стріл. Проте є випадки, коли всі ці речі знайдено в похованнях, зроблених за властивим кімерийцям обрядом, або ж у скарбах.

На Великій Угорській рівнині, особливо біля підніжжя Букових гір і Матри, знайдено стільки кімерійських старожитностей (переважно в похованнях), що є підстави говорити про міграцію кочівників у цей регіон. Чи не сюди вони спробували піти від скіфів, що вдерлися у Причорномор’я? Можливо, таких хвиль переселення могло бути декілька, причому не тільки з Причорномор’я. Оскільки в цих місцях знайдено багаті поховання, вважають, що тут могло існувати кімерійське племінне об’єднання на чолі з «царями».

Якщо вірити Геродоту, то на військовій нараді кімерійці розглядали два варіанти подальших дій. Вожді-царі були за битву з прибульцями, натомість «народ» пропонував піти з батьківщини без бою. Кожна сторона завзято стояла на своєму. У результаті кожен учинив так, як вважав єдино можливим, тому що народ не почув царів, а царі не побажали підкоритися народу. Вже понад сто років археологи шукають і знаходять у Наддністрянщині, у районі Тирасполя, поховання кімерійських воїнів — адже саме тут, за Геродотом, поховані ті горді царі, що не побажали здатися скіфам чи полишити свої володіння, а тому перебили одне одного у двобої. Завдяки цим розкопкам було відкрито чимало старожитностей різних епох, переважно більш давніх, ніж ті, що цікавлять нас зараз. Однак було знайдено й поховання кімерійців, щоправда, доволі нечисленні та скромні. Це здебільшого поховання воїнів. Одне з них, досліджене у Слободзеї (Молдова) мало при собі набір кінської збруї (псалії та вудила), залізний меч, брусок, залишки скромного дерев’яного щита й деякі інші деталі спорядження. Так що братську могилу кімерійських царів біля Тирасу-Дністра археологам іще треба розшукати. Однак навряд чи кімерійська еліта поголовно загинула у бою над Тирасом, адже історичні й археологічні дані свідчать: народ кімерійський і надалі не обходився без царів.

Кімерійці, що мешкали в Приазов’ї та на рівнинах Передкавказзя (про них дещо відомо з однієї версії міфу про аргонавтів) під ім’ям гелонів і навіть мали там фортеці, перебралися, як повідомив римський історик Плутарх, «на північ, у лісовий край». Вважають, що

цим «лісовим краєм» була північ Полтавської, частина нинішніх Сумської і навіть Чернігівської областей. Деякі кімерійці, судячи зі знайдених багатих курганів, теж на чолі з царями, відкочували до городищ на Правобережжя Дніпра. І ті, й інші не припиняли зв’язку зі своїми одноплемінниками, котрі вирушили на південь, у Закавказзя, — про це свідчать привезені з тих далеких країв речі. Поховання кімерійців знайдені також у Криму. Там частина з них цілком могла приєднатися до таврів, що укріпилися у передгір’ях.

Чимала частина «народу кімерійського», імовірно з Передкавказзя, вирушила на південний берег Чорного моря й оселилася в Каппадокії, що на якийсь час була перейменована на «країну Гамір». Це переселення, ясна річ, також не обійшлося без мудрого й войовничого царя. Мине майже сто років, і цим іммігрантам доведеться знятися з віднайденої батьківщини й повернутися до Європи, у її центральні райони.

Північні сусіди Кімерії

Якщо називати Кімерією степову смугу Північного Причорномор’я, то на північ від неї життя місцевих племен хоч і було порушене великою посухою, що спустошила південніші райони, проте цілковито воно не занепало. Після X століття до н. е., якщо судити за кількістю нових поселень, тут навіть спостерігається демографічний вибух. У культурному плані картина складається доволі різноманітна, чимось схожа на ситуацію часів пізньої бронзової доби.

Браслети «чорноліської» культури, бронза, IX—VIII ст. до н. е. Суботівське городище, Черкащина.

Для цього періоду лише між Карпатами та Дніпром виділяють кілька археологічних культур, створених хліборобами. Серед них — лужицька, висоцька, гальштатська або гава-голіградська, чорноліська. Деякі з них поширені далеко за межі Краю. Представники цього величезного хліборобського світу, як і за давніх часів, досить активно опановували нові території на сході. На батьківщині Богдана Хмельницького, поблизу Суботова, виявлено залишки фортифікацій та поселень «чорнолісців»[5]. Та й сам Чорний Ліс, що дав назву культурі, перебував ще південніше, можна сказати, просто під носом у кімерійців. Просування чорноліської культури спостерігається навіть на Лівобережжя, де вона досягла межі сучасних Сумської та Полтавської областей. Саме вони заклали перші житла й, імовірно, укріплення там, де згодом постане найбільший населений пункт Східної Європи, згодом описаний еллінським істориком Геродотом як «місто Гелон». На Західній Україні виявлено системи укріплених городищ і валів завдовжки десятки кілометрів.

Є дві основні версії стосовно того, що ж змусило чорнолісців і їхніх західних сусідів будувати цілі «укріпрайони», витрачати сили на спорудження грандіозних оборонних споруд, що часом не поступалися легендарним «Змієвим валам» Київської землі (а то й виглядали солідніше), спорудженим за часів найбільшої могутності княжої Русі. Подібні вали, що перекривають шляхи по вододілах, це передусім серйозна перешкода для кінноти, вторгнень кочівників, їх призначення — виграти час для концентрації війська й евакуації мирного населення під захист укріплень-сховищ.

Створення оборонних систем подібного рівня потребує як мінімум існування централізованого керівництва, чіткої координації спільних дій. Яскравим свідченням багатства та влади лісостепових правителів тої пори є скарб, знайдений 1878 року на пасовищі в селі Михалків на Тернопільщині. Загальна вага золотих (!) виробів перевищувала 7,5 кг. До скарбу входила діадема, що нагадує королівський вінець. Ця золота корона створена саме в епоху кімерійських походів. Нічого подібного під час розкопок у степових курганах тієї доби поки що знайдено не було.

Золота платівка з Михалківського скарбу, VIII—VII ст. до н. е., Тернопільщина.

З кінними рейдами традиційно пов’язують військову активність степовиків. Однак наявність потужних укріплень у глибині володінь «мирних хліборобів» і система їх розташування дозволяє припустити ймовірність внутрішніх конфліктів між окремими етнополітичними

утвореннями — вождівствами. Знахідки псаліїв свідчать про те, що верховий кінь був відомий мешканцям лісостепу. На зайнятій ними території було знайдено бронзові набори збруї не тільки для колісничих запряжок, але й для верхового коня.

А зброю мешканці укріплених величезними валами поселень відливали з бронзи або кували із заліза доволі солідну. Широко відомий завдяки численним виставкам метрової довжини сталевий «кімерійський меч» було знайдено під час розкопок 1972 р. не в похованні степового воїна, а в складі скарбу на поселенні чорнолісців — Суботівському городищі. Отож кінні рейди цілком могли організовувати один проти одного найближчі сусіди-хлібороби, їхні могутні правителі (такі, як власник описаної вище корони). Цілком імовірно, що саме в той період переважно склалася й суспільна система, знайома нам за початком середньовіччя. Нечисленна військово-адміністративна кланова й племінна еліта (королі — князі й бояри), середній клас — професійні воїни (дружинники — прототип лицарства), купці й простолюд (общинники — хлібороби й ремісники).

Відмежувавшись від непроханих гостей високими валами, мешканці лісостепу успішно розвивали сільське господарство й ремесла. Вирощувалися відомі ще з часів Трипілля злаки — плівчасті види пшениці та інші. Навіть форма зернотерок не зазнала кардинальних змін. Житла будували трохи заглибленими в землю. Закопані по периметру стовпи були основою каркаса споруд — як житлових, так і господарських. Властиво, що ямки від зотлілих стовпів та місця вогнищ — це і все, що знаходять археологи, розкопуючи залишки таких будівель. Втім, крім ямок, іноді трапляються сліди діяльності давніх мешканців та сховані ними з різних причин скарби.

На городищах займалися ремеслами. У першу чергу розвивалася чорна металургія й обробка заліза. Передові хетські технології у поєднанні з багатими родовищами болотних руд дозволили налагодити виробництво заліза і сталі. Спочатку майстри відтворювали в залізі звичну їм форму виробів. Так з’явилися залізні сокири-кельти, виготовити які було якщо не складніше, то явно довше, ніж відлити з бронзи. Клинки мечів спочатку теж нагадували бронзові прототипи. При цьому частина продукції виготовлялася на експорт. Але кому вони експортувалися? У кімерійських похованнях знайдено клинки, ймовірно, чорноліського або гальштатського виробництва. Виходить,

що й у ті часи комерційні міркування часом превалювали над здоровим глуздом. Продаючи зброю кочівникам, давні «бізнесмени» явно не враховували ймовірності, що невдовзі воно може бути спрямоване проти них самих.

Зберігалися традиції бронзоливарного виробництва. Набуло поширення литво по восковій моделі в глиняні форми. Так можна було виготовляти просто таки неймовірні речі. Особливою розмаїтістю вирізняються прикраси, наприклад знамениті чорноліські браслети. Подібні браслети були в складі скарбу, знайденому під час розкопок на Суботівському городищі. Там поруч зі сталевим мечем було прикопано два широких браслети. Своє виробництво умільці з Суботівського городища розгорнули на імпортній сировині. Частину міді вони добували з рудників Донбасу, а частину відливали з самородної міді з Волині, продовжуючи тим самим ще трипільську традицію розробки цих унікальних родовищ. Відзначимо, що про масштаби та тривалість виробництва свідчать не лише численні знахідки уламків глиняних ливарних форм. При вивченні проб ґрунту з місця давніх майстерень встановлено факт його колосального забруднення відходами виробництва. Навіть через майже 2800 років з моменту закриття суботівського «підприємства» рівень вмісту окисів міді тут перевищувала всі норми в сотні разів! Залишається тільки уявити, який букет професійних захворювань могли отримати в цьому місці майстри та їхня рідня.

Для західної гальштатської культури зафіксовано розвиток видобутку солі з подальшим експортом у ближні й далекі краї. До речі, сама назва культури походить від розкопок на околицях міста Галле, у назві якого відбите слово «галле» — сіль. Цілком імовірно, що й наш славетний Галич — із цього ж топонімічного ряду. Адже найдавніші сліди видобутку солі в Прикарпатті саме й належать місцевим «гальштатцям». Під час розкопок у Прикарпатті були знайдені не лише залишки соляних варниць, а й рештки колодязів, з яких черпали ропу. Їхні стінки, щоб не обсипалися, були акуратно обшиті дошками. Дерево настільки просочилося сіллю, що не згнило впродовж більш як двох тисяч років!

Кімерійці та світова історія

Життя степовиків у ті часи не було ні заможним, ні безпечним. Природні ресурси причорноморських степів не дозволяли вести ефективне кочове господарство. Однак кімерійці швидко зрозуміли, що для безтурботного життя не обов'язково ганяти худобу по злиденних пасовищах. Треба лише повною мірою використати свою військову перевагу для захисту власної худоби та забезпечення більш-менш пристойного рівня життя. Справжній чоловік, воїн, богатир (у грузинській мові це поняття дотепер позначається словом «гмири», етимологія українського прізвища «Гмиря» має ту саму природу) спроможний силою взяти все необхідне в непідготовлених до бою або захоплених зненацька сусідів. Однак вилученням надлишків продовольства, викраденням худоби й дрібним грабунком з конфіскацією цінностей (переважно виробів із металу) справа не обмежилася. Існував більш серйозний чинник, що міг стимулювати агресію кочівників. Економічна міць і процвітання цивілізацій того часу — Єгипту, Ассирії, Вавилонії, Фінікії вимагали рабської праці. Для забезпечення життя міст, видобутку металу й каменю, «сфери обслуговування» потрібне було постійне постачання живого товару. Численні локальні війни могли лише частково задовольнити цю потребу. Работоргівля впродовж тисячоліть була успішним і потужним бізнесом у стародавньому світі. Серед головних посередників у галузі поставок «живого товару» у ті далекі часи були фінікійці, чиї кораблі мандрували по всьому тодішньому цивілізованому світу й навіть за його межами. Діставалися вони й до берегів Чорного моря. І це не припущення: рештки фінікійського корабля, наприклад, усього лише кілька років тому було виявлено підводними археологами поблизу узбережжя Туреччини, а на узбережжі Кавказу відома знахідка каменю з фінікійським написом. Береги Понту ще до початку епохи масової колонізації відвідували й елліни: спогади про це зберігають оповіді про мандрівки аргонавтів та Одіссея.

Отже, кімерійські та інші вожді цілком могли обмінювати невільників на предмети розкоші, а по тому регулярно відряджати загони воїнів по нові партії «товару». Згодом обставини склалися таким чином, що частина кімерійців навіть вирішила перебратися ближче до «ринків збуту», у Малу Азію, тим паче що політична обстановка в тих краях була підхожою: підупалу наддержаву Ассирію лихоманило від заколотів підданих на землях від Єгипту до Еламу.

Послаблена ассирійськими навалами країна Урарту перетворилася на відносно доступну й ласу здобич для войовничих сусідів. Водночас зросла потреба в найманцях, адже регулярні армії центральної влади й заколотників зазнавали втрат у нескінченних війнах. Настав справді золотий час для могутніх і відважних воїнів із суворої заморської країни Кшерії — час довгих мечів.

Усі імперії через ті чи інші обставини занепадають і починають розсипатися. Конкуренція всередині керівної еліти, сепаратизм (або боротьба за незалежність) окремих частин держави, стихійні повстання доведеного до розпачу місцевого населення, економічна криза... Якщо додати втручання сусідів — хтось бажає помститися за давні образи, когось місцеві політики запросили як союзника, — то мало кому з імперських правителів вдається все це успішно побороти. Перелічені вище обставини ми знаходимо в історії ассирійської держави починаючи з першої половини VII ст. до н. е.

Ще з епохи бронзи племена, що жили серед гір і в передгір'ях Кавказу, проклали торговельні шляхи на південь і при можливості навіть переселялися ближче до кордонів багатих країн держав Сходу. Археологічних свідчень цьому знайдено чимало. Є дані й про те, що правителі великих і малих держав Азії не раз і не два наймали на службу загони кочівників або користувалися їхньою допомогою як союзників, коли вступали в боротьбу з могутнішим супротивником — тією ж Ассирією.

Спочатку якась частина кімерійців, швидше за все з-поміж мешканців Передкавказзя, облаштувалася за горами, у сусідстві з царством Урарту. Тут знайдено кілька поховань кочівників із відповідним інвентарем. Цю область на північно-східній околиці сучасної Туреччини останні дві з лишком тисячі років іменують Каппадокією. У сусідів цей край 2700 років тому на якийсь час дістав назву «країна Гамір» *(Gamir[ra])*. Відомо, що саме до цієї країни 714 року до н. е. здійснив похід урартський цар Руса I. Про цей похід нам відомо завдяки докладним зведенням ассирійської агентури. Її повідомлення, а також доповіді, складені для правителя Ассирії шефом розвідки (а цей пост обіймав не хто інший, як сам спадкоємець престолу, майбутній цар Сіннахеріб), були знайдені археологами серед руїн царського палацу.

За тих часів в Ассирії ще вміли оперативно використовувати здобутки розвідки. На 714—709 р. до н. е. припадає грандіозний похід царя Саргона II на північ, зокрема до країни Урарту. Через тридцять років про кімерійців у місцевих документах немає жодного рядка. Схоже, сусідам було не до країни Гамір, а самі кімерійці особливої активності не виявляли.

Спливають вони лише 679 р. до н. е., коли на чолі з царем Теушпою спробували перевірити на міцність ассирійські кордони. Одначе імперська агентура не дрімала й новий цар Асархаддон мав достатньо часу, щоб не лише звернутися, як це належить робити в таких випадках, до оракула бога Шамаша із запитом, чи успішними будуть дії «воїнів гамірра», але й зібрати війська. Набіг не вдався, цар кімерійців наклав головою.

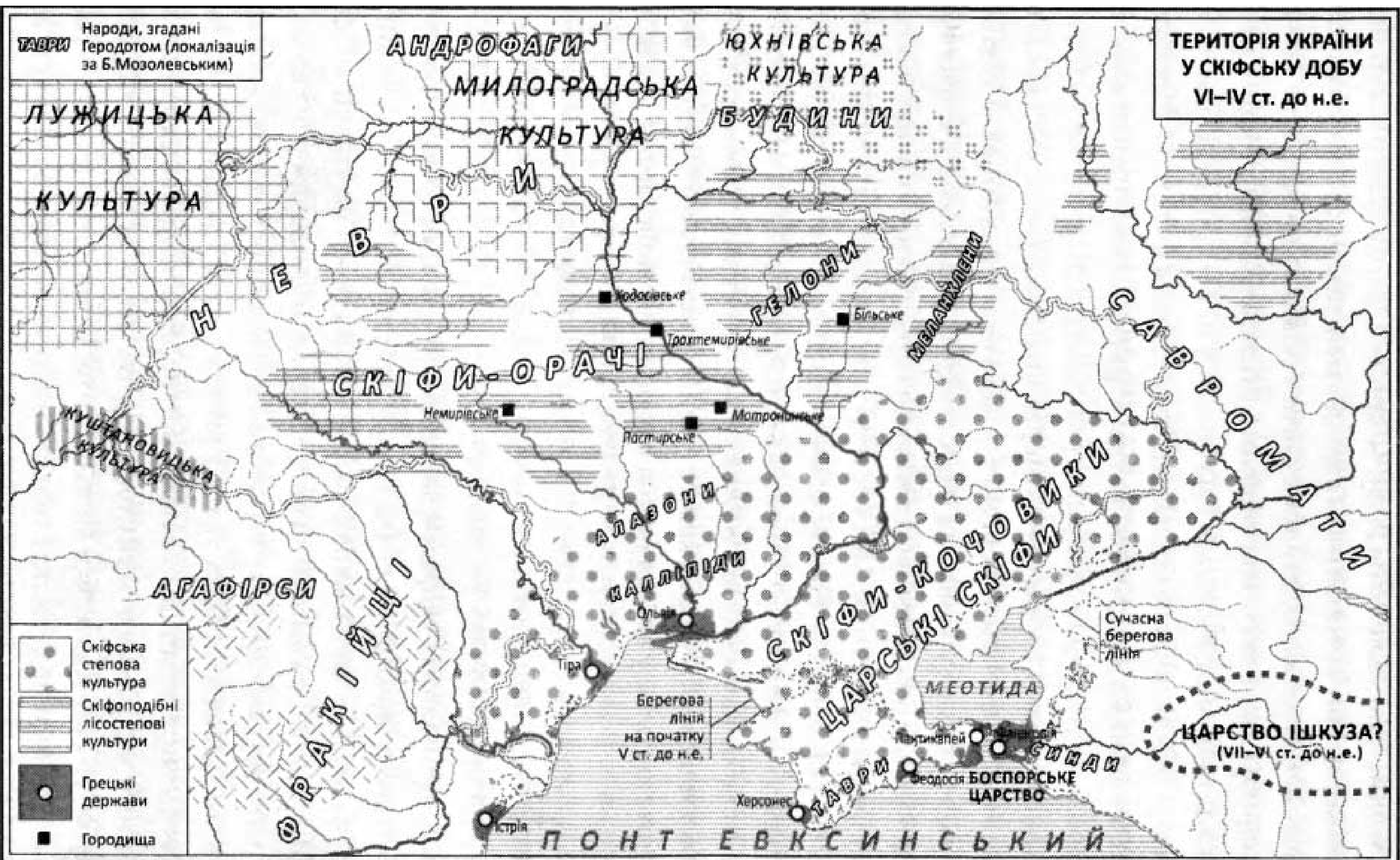
Кімерійці після того (вже 675—676 р. до н. е.) виступили союзниками Фригійського царства, яке спробувало відстояти свою незалежність у боротьбі з Ассирією. У ті ж роки загони кімерійців завилися і на сході, у Мідії, знов-таки поблизу імперських кордонів. І саме в цей момент на місцевій історичній арені з’явилися скіфи. Перед тим вони вже встигли побувати в Причорномор’ї та Передкавказзі, на батьківщині кімерійців. Цей епізод яскраво описаний у Геродота. Країна Гамір, напевно, була переповнена біженцями з історичної батьківщини, які були готові дати своїм ворогам ще не один бій. І вони дали його скіфам, спустошивши при цьому прикордонні з Ассирією райони, в тому числі частину Мідії. Коли ж скіфи, захопивши здобич (або отримавши плату за допомогу від ассирійців), пішли геть, мешканці країни Гамір повернулися до своїх повсякденних занять, головними серед яких були набіги та війни. Після 660 р. до н. е. майже три десятиліття вони атакували міста в Іонії та Лідійське царство, а також тривожили кордони Ассирії. Збереглися перекази, що кімерійці дощенту зруйнували тільки-но засновану колонію еллінів на березі Чорного моря — Синопу. Зрозуміло, що елліни надовго запам’ятали це й навіть через століття ставилися до кімерійців значно з меншою симпатією, ніж до скіфів, їхніх ворогів.

Країна кімерійців стала суверенним царством, із власною династією — владу царя Дугдамме (Лігдаміса) успадковував його син, Сандакшатра. 644 року кімерійцям вдалося навіть захопити столицю Лідії — місто Сарди, при цьому загинув лідійський цар Гігес. Та

частина кімерійців, яка встигла облаштуватися на північній околиці давньосхідних держав із вигодою для себе, взяла участь у багатьох локальних війнах і конфліктах. Однак їхня держава проіснувала тут лише близько сотні років і зникла з політичної карти давнього світу так само, як це сталося із «країною мужів кімерійських» на північ від Чорного моря. Останні ж згадки про кімерійців в Азії належать до часів, коли проти них (імовірно, за підтримки скіфських загонів) виступив лідійський цар Алліат. Це сталося вже після того, як ті ж скіфи доклали руку до розгрому Ассирії у 612—609 рр. до н. е. Можливо, саме тоді одне з кімерійських племен назавжди полишило межі Азії й повернулося до Європи, попрямувавши цього разу на угорську рівнину. Вони оселилися у степах за Дунаєм, де були відомі Геродоту як сигіни, «які одягаються, як мідійці» і їздять на колісницях. У сказанні про аргонавтів місце, де мешкають сигіни, зветься «рівнина Лауріон». Одягалися сигіни подібно до мідійців тому, що перебралися, за їхніми словами, у центр Європи з Мідії. Сигіни носили штани й каптан, а на головах — гостроверхі ковпаки, які так любили зображати вазописці з Еллади й Етрурії. Можливо, що нащадки кімерійців, які не втратили своєї ідентичності, ще жили на угорській рівнині через століття після виходу з батьківщини. Згодом ця частина кімерійців остаточно асимілюється місцевим населенням, передаючи кельтам, фракійцям, а також іншим народам свої знання й досягнення у військовій справі та верховій їзді. Так виникають місцеві варіації виробів, що мають кімерійські прототипи. Це стосується передусім деталей кінської вузди. Таким чином з'явився, зокрема, цілий обшир так званих «фрако-кімерійських» старожитностей, поширений у Подунав'ї. Тож цілком імовірно, що нащадки кімерійських воїнів зробили вагомий внесок у формування грізної фракійської кінноти, яку елліни свого часу наймали для охорони від войовничих скіфів.

Скіфи

Елліни називали їх скіфами, захоплювалися природною простотою, одначе жахалися жорстокості звичаїв. У трактатах давніх істориків і на старих мапах Скіфією наші землі називали аж до XVII століття, а сам цей період історії й нині збуджує уяву настільки, що саме в ньому шукають своє коріння багато сучасних народів. Здавалося б, за такого різноманіття і кількості згадок в історичних працях неважко відтворити яскраві картини зі славного скіфського минулого. Проте коли ці згадки зібрати докупи, то вибудовується доволі фантастичне полотно, подекуди просто неймовірне, котре більше нагадує не історію, а легенди, які скіфи оповідали цікавим еллінам у ольвійських чи боспорських тавернах. За час вивчення скіфських старожитностей самі археологи встигли створити (а потім і успішно розвінчати) чимало легенд, крок за кроком розширюючи межі знання про цей народ або народи. Отож навіть сьогодні розповідь про походження скіфів, хай і побудоване на поєднанні давніх звісток і знахідок у степових курганах, місцями нагадуватиме старі байки, а не перевірений до дрібниць історичний трактат.

Територія України у скіфську добу. VI—IV ст. до н.е.

Онуки Зевса і Борисфена, які прийшли з глибин Азії

Скіфи зарахували до предків одразу два божества — Зевса й Борисфена, а також одного героя — Геракла, сина Зевса. Боги породичалися через Зевсового сина безпосередньо на берегах Дніпра, себто Борисфена. Саме тут, у «землі на ім'я Гілея», Геракл на якийсь час став чоловіком дочки Борисфена — Змієногої Богині. Таким чином, їхні нащадки доводилися онуками одразу двом богам.

Геракл, Змієнога Богиня, Борисфен на кілька сотень років стали надзвичайно популярними персонажами у краї. Їх зображення можна побачити на монетах, різного роду прикрасах, різноманітному начинні, кінській упряжі, кераміці — і це лише частина виробів, створених давніми ремісниками з таких тривких матеріалів, як метал і кераміка. Можна лише спробувати уявити собі давні килими, картини, фрески з сюжетами, що оповідали про життя і подвиги прабатьків скіфів. Одного із трьох синів батьки назвали Скіфом, він — предок царів народу, і країна була названа його іменем. Саме йому дісталися лук, пояс і прикріплена до пояса чаша Геракла. Двом іншим синам героя — Агафірсу та Гелону довелося шукати щастя за межами володінь Скіфа. Коли врахувати, що Геродот розмістив народи їхнього імені на північ від степів Скіфа, то братам-вигнанцям особливо далеко йти не довелося. Геракл, коли пішов назавжди зі Скіфії, залишив дружині один із двох своїх луків і пояс із прикріпленою до нього чашею. Як заповів герой, той із синів, котрий натягне лук, стане старшим над братами, царем. Переможцем у цьому випробуванні став молодший брат Скіф, від якого ведуть свій рід скіфські царі. За іншою версією батьком братів був сам Папай (так скіфи іменували Зевса).

Скіфський меч та бронзова прикраса для піхов, IV ст. до н. е.

Є інша версія, згідно з якою герой-прабатько (теж нащадок Зевса) мав ім’я Таргітай, а імена його нащадків звучать у цьому випадку дещо по-іншому — Апоксай, Ліпоксай і Колаксай, а серед божественних дарунків згадують золоту чашу, сокиру й плуг. Тож у будь-якому разі йдеться про божественне, до того ж пов’язане родинними зв’язками із еллінами походження скіфського народу. Скіфи, створюючи цю легенду, явно хотіли укоренитися у Причорномор’ї, встановлюючи, хоч і по жіночій лінії, спорідненість із божеством місцевим, споконвічним володарем Дніпра. Адже родовід самого безсмертного Борисфена губився в глибині тисячоліть. Цю глибину, хай і досить приблизно, дозволяє осягнути образ його змієногої дочки, котрий чи не вперше з’явився ще на кераміці трипільської культури. Ці зображення було створено в епоху, яку відділяє від пригод Геракла двадцять-тридцять століть. Але що таке якихось три тисячі років для безсмертних? Елліни цілком серйозно ставилися до оповідей скіфів. Адже вони вшановували тих самих богів і, звісно, Геракла. Зображення Борисфена прикрашало монети Ольвії, а сусіди називали ольвіополітів не інакше, як «борисфенітами».

Цікаво те, що й у ті давні часи вже траплялися прикрі випадки використання стародавніх легенд із політичною метою. Так, цар Філіп II Македонський, аби виправдати свій похід у глиб скіфських володінь, зробив офіційну заяву, що має намір відвідати землі сусідів зовсім не як завойовник. Він (з військом, тобто почтом, гідним царя) іде на прощу, щоб власним коштом поставити у краях, де колись мандрував великий герой Геракл (ясна річ, давній предок македонського царя), бронзову статую. Македонці вважали сина Зевса своїм пращуром і

карбували його зображення у лев'ячій шкурі на своїх монетах. Інший нащадок Геракла, цар скіфів Атей (на його тетрадрахмах теж був присутній образ божественного предка), пообіцяв перелити цю статую на вістря стріл. У результаті обидва нащадки Геракла розв'язали у Причорномор'ї повномасштабну війну.

В розповіді Геродота про скіфів є згадки про те, що вони «прийшли з глибин Азії». Сам учений еллін, певна річ, не зовсім уявляв собі ці «глибини», а точніше — відстані. Та й сьогодні, коли археологам стало чимало відомо про загадкову Азію часів Скіфії та про самих скіфів, вони виглядають вражаюче.

Приміром, сліди народу, що цілком міг бути серед пращурів скіфів, виявлено на Алтаї. Існує також цікава гіпотеза про те, що колись далеко в Азії, неподалік від кордонів тогочасних китайських царств, існував могутній союз кочових племен. У китайських документах вони відомі під ім'ям юєчжі або юєжі (*yezhi*), існували навіть ієрогліфи для їх позначення в документах. Відомо, що давні правителі Китаю скріпили мир із могутніми вождями войовничих юєчжі шлюбними узами. Ці події датуються VIII ст. до н. е. Однак після смерті правителя юєчжі, який за життя доволі міцно тримав владу, розпочалася жорстока боротьба за його спадок. У результаті одному з племен на чолі з надмірно амбітними вождями-невдахами довелося шукати нове місце для кочування, якнайдалі від «глибин Азії». Дійсно, Геродот записав історію про те, що скіфів колись потіснили на захід їхні більш численні та войовничі сусіди. Дослідження степових курганних старожитностей на території Європи показало, що на кінець VIII — початок VII ст. до н. е. скіфи вже мешкали на Північному Кавказі — саме тут вони створили, як вважають деякі дослідники, «царство Ішкуза».

Вивчаючи праці давніх авторів, учені склали досить довгий перелік етнонімів (назв народів), які записані як «скіфські» або ж вважалися родичами (що майже те саме), а також історичних реалій, за якими стоять певні споріднені їм групи населення. У цьому списку понад тридцять позицій — від власне скіфів, будинів, савроматів, масагетів, тисагетів та інших до «царських скіфів» і навіть «скіфів-відщепенців». У підсумку вийшло значне й розлоге генеалогічне дерево із надзвичайно складною системою зв'язків. Якісь етноніми старші, якісь молодші. Коли ж згадати при цьому розмаїття легенд про

походження скіфів, то напрошується висновок про те, що легенди ці, швидше за все, належать принаймні різним племенам. Отже, кожен скіф (будин, масагет — далі за списком) викладав грекам переказ свого роду-племені.

Стела із зображенням скіфського воїна, IV ст. до н. е.

Слід зазначити, що скіфи розселилися не лише у степах Причорномор’я. Ще більше їх, мабуть, так і залишилося «у глибинах Азії» — від меж Китаю й Індії до північних кордонів Перської держави. На цій величезній території було створено чимало могутніх скіфських царств. Так само, як причорноморські скіфи, вони ховали своїх владик у грандіозних усипальницях, наповнених золотом, зброєю, у супроводі улюблених коней, дружин, наложниць та слуг. Усе це тепер із величезним зацікавленням вивчають археологи, розкопуючи давні поховання в Афганістані, Туві, на Алтаї або на Ставропіллі. Ті скіфи, які проживали поблизу північних кордонів перської держави, не раз конфліктували з її правителями. Перси залишили зображення саків, котрі приносять данину цареві Дарію І. Ці воїни і справді поповнили перську армію, причому стали одним із

найбільш боєздатних її підрозділів. Наприклад, у битві при Гавгамелах (яку цар Дарій III програв) вони, поки перси та македонці з'ясовували стосунки у бою, встигли вщент пограбувати македонський обоз, дещо затьмаривши тим велич перемоги. І хоча Олександр Македонський спромігся згодом вдертися до їхніх володінь, проте остаточно підкорити далеких родичів причорноморських скіфів не вдалося навіть йому.

Отож ми бачимо, що «скіфами» в давні часи називали племена та народи на величезній території. Якщо поглянути на карту, на якій позначено всі краї, колись населені скіфами та їхніми родичами, то можна побачити, що причорноморські степи, наша улюблена «Велика Скіфія», виглядають порівняно невеличким, скромним острівцем на тлі неосяжних євразійських обширів. Та хіба місце в історії визначається винятково розмірами країни? Славетне ім'я та слава скіфів продовжували жити в краї навіть тоді, коли впали їхні останні царства й міста. Слова «варвар» і «скіф» часом у минулому були синонімами. Один із легіонів Риму, розквартирований у Подунав'ї, називався славетним ім'ям «Скіфський». Потім до історії римської імперії (другої половини III ст. до н. е.) увійшла низка «скіфських» воєн, які дуже дорого обійшлися її східній частині. Відзначимо, що до цього часу власне скіфів у причорноморських степах уже майже не лишилося.

Під їхнім славним і все ще грізним для сусідів іменем виступило об'єднання племен на чолі з прибульцями з далекої європейської півночі — готами. А відтак готські історики благополучно включили всі попередні великі звершення скіфів до числа перемог свого народу. Серед привласнених таким чином перемог минулого був навіть розгром воїнства Дарія І у причорноморських степах (близько 515—514 р. до н. е.). Ця подія відбулася в ті часи, коли предки готів ще жили на «острові Скандза» далеко на півночі. Так могутні й войовничі скіфські царі одразу стали «готськими королями», а останні — власниками пречудового родоводу, що сягав Геракла й Зевса (не кажучи вже про Борисфена). І нині окремі аматори розкриття таємниць давньої історії в пошуках величних і славетних предків продовжують звертатися до знаного імені скіфів.

Скіфський воїн, зображення на золотому «шоломі», IV ст. до н. е., Донеччина.

Скіфи проти «скіфів»

Геродот про ці події розповідав так: «Коли... після 28-річної відсутності через стільки часу скіфи повернулися у свою країну, їх чекало нещастя не менше, ніж війна із мідянами: вони зустріли там сильне вороже військо». Історик викладає подальші події за версією своїх інформаторів-скіфів, які зберегли переказ про те, що військо це складалося з нащадків скіфських дружин і рабів. Далі йде сюжет про втихомирення цього війська, що на початку здавалося грізним, за допомогою бичів. Історія з бичами, звичайно, повчальна, але малоймовірна. А от у те, що в Причорномор’ї скіфів могло зустріти «вороже військо», повірити значно легше. Адже життя тут на час азійських походів не припинялася. Якісь кочовища цілком могли й під владу сусідів потрапити, і захотіти відділитися від «дорогих» родичів, що відправилися невідомо куди. Ветерани азійських походів у свою

чергу не без підстав розраховували на об’єднання з одноплемінниками й перерозподіл контролю над якимись територіями, а також торговельними шляхами. Однак нове покоління бачило своє майбутнє інакше, аніж ті, хто повернувся з далекої війни. Адже для тих, хто вже укоренився у Причорномор’ї, інтереси угруповань, до складу яких вони входили, а також місце в них, були набагато важливішими, ніж претензії родичів-ветеранів.

З півночі над скіфськими кочовищами вже нависав нескіфський лісостеп із його величезними городищами-містами та, що важливіше, досить численними мешканцями, а також власними уявленнями про те, який саме має бути у степу (і не лише там) порядок і хто тут взагалі за головного. Адже степами проходили важливі торговельні шляхи до еллінських міст на узбережжі Понту Евксинського. Поділений на кілька великих вождівств-царств, лісостеп виготовив гори зброї й обладунків, маючи вдосталь власних зброярів (і кращі імпортні — власне скіфські, а також інші, не менш прогресивні зразки). «Лицарі» нинішніх Полтавщини та Черкащини були екіпіровані не гірше за своїх степових сусідів і не поступалися їм кількістю. До того ж їхні тили були надійно прикриті могутніми валами, що виросли навколо старих і нових фортець. Були створені цілі укріплені райони, що прикрили стратегічні переправи через Дніпро та інші річки, здатні вмістити населення території лісостепу. І скіфам не вистачило б воїнів з усіх степів, щоб розпочати облогу хоча б одного з них. Конфлікт був неминучий, почалися рейди кочівників на північ, що супроводжувалися часом успішними штурмами деяких фортець. Проте навіть степову смугу в другій половині VI ст. до н. е. скіфи контролювали далеко не всю. Для них усе ще лишалися недосяжними землі в межиріччі Дністра й Дунаю, не кажучи про західніші землі.

Повість про Даріїв похід

Деякі події, що сталися на наших теренах, докорінно змінили ситуацію. Наш край потрапив, як нині кажуть, до «сфери інтересів» однієї могутньої східної наддержави, Персії, а саме царя над царями, Дарія I Гістаспа, прозваного Великим за його військові здобутки й численні перемоги. Формальним приводом для вторгнення персів, за версією Геродота, стало справедливе бажання помститися «доярам

кобилиць», затятим грабіжникам і терористам із півночі. Помститися слід було за давні приниження й образи, завдані пращурам персів. У тому, що пращури Дарія Гістаспа колись таки були скривджені скіфами, можна не сумніватися. Подробиць їхніх рейдів на територію Персії історичні хроніки не зберегли, однак той факт, що не менш войовничі сусіди-мідійці якось визнали зверхність скіфського царя Прототія — факт. Добровільно такі речі в давнину не робили. Дарій III народився через понад півстоліття після цих подій, а це термін достатній для того, щоб історія викристалізувалася у переказ, що волав про помсту.

Деякі дослідники вважали, що реальною метою походу була зовсім не праведна відплата, а конкретні економічні інтереси — підпорядкування причорноморських полісів і контроль над торгівлею «скіфським хлібом» із Грецією, прагнення захопити скіфські скарби. Насправді ж грецькі колонії на північних берегах Понту Евксинського у ті часи ледве спиналися на ноги, а власне скіфи (і навіть їхні лісостепові сусіди) навряд чи були серйозними «гравцями» на світовому ринку зерна. Перекрити підвезення зерна з північних та інших берегів Понту цар царів міг значно простіше — досить було послати кораблі у Візантій і перекрити протоки. Золото (до того ж, як показали сучасні дослідження, далеко не найвищої проби) у Скіфії цар зміг би отримати хіба що у вигляді лому, обдерши після перемоги парадну зброю та одяг скіфів або ж розкопавши старі могили. Навряд чи було розумно намагатися у такий спосіб поповнювати державну скарбницю. Простіше й ефективніше контролювати золоті копальні, які в ті часи успішно розробляли фракійці. Ймовірно, плани Дарія, як вважають інші фахівці, були більш масштабними. Крім покарання Скіфії, цар міг запланувати встановити новий перський порядок в Елладі (яка мала нахабство підтримувати грішми й найманцями сепаратистські змагання родичів із підвладних Персії малоазійських полісів), підкорити Фракію, далі Північне Причорномор’я, Кавказ, вийти в тил іншим кочівникам-масагетам, які так небезпечно нависали із півночі над землями Персії. Як наслідок, Понт Евксинський (так називали в ті часи Чорне море) перетворився б на внутрішнє «Перське озеро» з усіма вигодами для світової, тобто перської, торгівлі. Лише така «багатоходівка» могла нарешті забезпечити бажаний мир і спокій на околицях великої держави.

Скіф, фрагмент зображення на чаші з кургану «Гайманова могила», IV ст. до н. е. Запорізька область.

Нащадки аріїв, скіфи й перси зійшлися не на життя, а на смерть у випалених сонцем Понтійських степах. Дотепер не вщухають суперечки, як далеко зайшов Дарій у своєму поході, де встиг побувати й куди, власне, він ішов. Сучасні розрахунки довжини маршруту цього походу коливаються від 3750 аж до 5790 км (туди й назад)! При цьому дослідники намагаються покласти на карту всі етнографічні, історичні та географічні «реалії», згадані в описах цієї війни. Кожна зі сторін мала власні погляди на те, хто переміг. Дарій І стверджував, що його непереможне військо зробило успішний рейд скіфськими степами та помстилося за давні кривди. Еллінська ж пропаганда стверджувала, що цар царів зазнав нищівної поразки, його військо ледве не все полягло більше від хвороб, аніж від скіфських стріл, а сам він ганебно втік, наказавши розібрати за собою переправу через Дунай... Одне слово,

приклад «непереможних» скіфів мав правити за взірець борцям із перською навалою в Елладі.

Після відбиття перської агресії скіфські царі у праведному гніві спрямували свою кінноту на правий берег Дунаю, чимало налякавши не тільки фракійців, а й еллінів, що засіли в містах на узбережжі. У роки після перемоги над полчищами Дарія Гістаспа деякі гарячі скіфські голови мріяли про новий похід у перські володіння через Кавказ. Дійшли згадки й про переговори степових воїнів із мужніми спартанцями, завжди готовими помститися персам за приниження Еллади. Проте цим планам так і не судилося збутися.

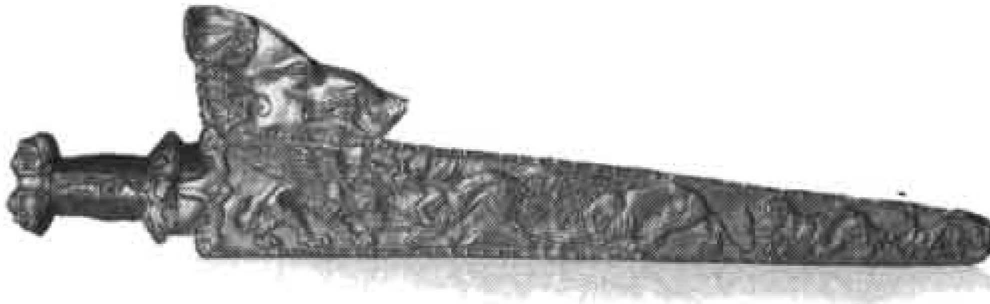
До речі, історія з походом у Скіфію дивним чином повториться. Мине не набагато більше 180 років, і цього разу війну буде оголошено Персії, а у великий похід вирушать колись гнані та гноблені персами елліни й македоняни. Великі стратеги вирішать пройти шляхами Дарія Гістаспа, щоб, обминувши Кавказ, вийти з тилу до перських володінь. Маршрут знову буде запланований землями скіфів, елліни якось раптово «забудуть» про репутацію непереможних скіфів (що цілком природно, адже вони самі і створювали її), а скіфи знову поховають у понтійських степах великі плани іноземних стратегів, цього разу — македонських.

Золота обкладка футляра для лука та стріл із зображенням сцен із життя Ахілла, IV ст. до н. е. Царський скіфський курган біля м. Мелітополь.

Останні століття Скіфії

Після невідомих нам подій III ст. до н. е. на просторах колись великої Скіфії розселяються сармати. Проте скіфи зуміли утримати за собою частину територій, а подекуди навіть захопити землі, що належали сусідам. Оскільки цими сусідами були переважно елліни та римляни, вони залишили чимало інформації про останні століття існування аж трьох «Скіфій»: задунайської, подніпровської та кримської. Ці Скіфії були не такими вже значними за територією, до того ж розділені землями, котрі належали іншим племенам, переважно сарматським.

Скіфський меч у золотих піхвах, IV ст. до н. е., Запорізька область.

Перемігши царя Атея, македонці так і не змогли надовго закріпитися в степах Добруджі. Невдалий похід Зопіріона дав скіфам другий шанс, і вони вже наприкінці IV ст. до н. е. починають повертатися в степи на обидва береги Дунаю, які довелося ділити із фракійцями. Судячи зі знахідок скіфської кераміки на місцевих поселеннях, сусідство часом було цілком мирним. Водночас Македонія, в особі правителя Лісімаха обстоювала свої права на ці краї, ввела гарнізони в еллінські міста на узбережжі та на початку навіть потіснила союзні сили скіфів, фракійців і еллінів. Однак 281 р. до н. е. Фракія здобула незалежність. Слід відзначити, що у III ст. до н. е. скіфські поховання в тутешніх курганах, як і в Буджацькому степу, на час зникають. Археологи не можуть детально з’ясувати, чим саме займалися скіфи в тутешніх краях. Античні історики характеризують їх, як «скіфів-орачів», яким дісталися не зайняті місцевим населенням болотисті землі в пониззі Дунаю. Однак скіфи були об’єднані під владою одного або кількох правителів і являли собою значну (по місцевих мірках) військову силу. Близько 200 р. до н. е. в одному

еллінському написі зайнята ними частина Добруджі прямо іменується «Скіфією». Правителі цієї Скіфії вели активну політику, доповнюючи вбогі врожаї з болотистої землі доходами від торгівлі й «заступництва» над еллінськими полісами. При цьому вони досить охоче брали на службу військових радників і фахівців з-поміж еллінів. Збереглися імена Герменя з Антіохії, котрий служив цареві Каніту, елліна Антигона, який служив цареві Саріаку.

Сліди іншої Скіфії виявлено на берегах Борисфена. Ще в XIX ст. на берегах Дніпра, в межах Херсонської губернії, були виявлені руїни кам'яних будівель, рештки понад півтора десятка давніх міст. Знахідки кераміки дозволили віднести їх до часів античності й припустити, що це і є ті самі міста — Азагарій (Азагаріон), Амадока, Сар, Серім, Метрополь, розміщені еллінським географом Клавдієм Птолемеєм у далекій Скіфії, десь біля межі відомого освіченим еллінам і римлянам світу. Виявилося, що деякі з міст виникли в місцях, де й раніше селилися різні племена (починаючи з бронзової доби), а також існували якісь торговища. Місця останніх позначено знахідками розбитих амфор — звичайних супутників давньої скіфо-еллінської торгівлі. Тож вибір місць для будівництва та й загалом розташування нової скіфської країни не був випадковим.

Дніпровська Скіфія мала свою столицю. Нею, як вважають, могло бути Красномаяцьке городище, найбільше за розмірами та найміцніше укріплене з нині відомих. Були в цій країні міста, фортеці (загалом понад п'ятнадцять) поблизу стратегічних переправ і навіть порт — Метрополіє. Згодом сармати стали проникати й сюди, проте радше як рівноправні мешканці городищ, ніж завойовники. За територією, кількістю мешканців, військовим та економічним потенціалом цей острівець колишньої Скіфії був не меншим і не гіршим за деякі царства того часу. Вдале розташування міст Дніпровської Скіфії дозволяло їм відігравати в степовій торгівлі ту роль, що її раніше монополізували елліни, котрі проживали в Тирі, Ольвії та Криму. Можливо, торгівля і не процвітала настільки, як це було в попередні століття, але давала достатньо прибутку, щоб пережити важкі часи, що настали, а також жити надією на більше світле майбутнє.

Придніпровська Скіфія, подібно до вже згаслої на той час лісостепової «Країни міст», стала країною доволі багатонаціональною. Більшість її мешканців спочатку могли становити скіфи, до яких

приєдналися фракійці, елліни, кельти, а на заключному етапі — дехто з сарматів. Тут були навіть представники далекої північної зарубинецької культури. Усіх їх, незалежно від мови й віри, пов’язували Дніпро і торгівля. Цей спочатку благополучний острівець у сарматському морі проіснував до II, а подекуди й до III ст. н. е., коли йому послідовно завдали ударів племена сарматів і готів. На руїнах кількох нижньодніпровських міст у III ст. н. е. навіть виникають готські поселення, але це вже інша історія.

Мабуть, найчисленнішими та найкраще вивченими є скіфські старожитності на території Криму. Оскільки на кримській землі інтереси степовиків тісно перетиналися з інтересами еллінів, римлян, то про ці краї й події, що в них відбувалися, до наших днів дійшло відомостей значно більше, ніж про інші дві Скіфії. Щоб вижити в умовах Криму і зберегти незалежність, скіфи, що перебралися сюди, відтворили звичну для них у степових краях інфраструктуру, доповнивши її деякими компонентами, що раніше були відсутні. Серед розбудовників нового царства виявилися нащадки степових скіфів, таврів, мешканців азійського Боспору, еллінів — словом, усіх, хто виявився на території степового Криму в ці непевні часи. У першу чергу була обладнана ставка для правителя в центрі Криму, поблизу передгір’їв. Вибір місця збігся з місцем розташування нинішньої столиці півострова — Сімферополя. Тут раніше вже існувало поселення таврів, потім близько середини II ст. до н. е. остаточно окопалися скіфи. Втім, у складі населення Неаполя, а також інших «скіфських» городищ того часу було чимало еллінів і навіть представників сарматських племен, про що свідчить вивчення антропології похованих у некрополях. Постає цікаве питання: якою ж мовою спілкувалися між собою мешканці давнього багатонаціонального міста в центрі Криму?

Окрім столиці, піддані царів Скіфії побудували й інші фортеці, а також поселення. Їхні мешканці займалися хліборобством, торгівлею, забезпечували всім необхідним тих, хто за старою звичкою кочував у кримських степах і передгір’ях. Одні з цих селищ та міст розташовувалися на межах володінь Херсонеса, інші — в околицях Неаполя. Західне узбережжя Криму скіфи (за правом найсильнішого) приєднали — разом із розташованими там поселеннями. Тобто відібрали в колишніх хазяїв-еллінів. Північно-Західний Крим був

районом, у якому вирощували величезну (на той час) кількість зерна на експорт. Так що й ці ресурси тепер були в розпорядженні скіфських володарів, котрі облаштувалися в центрі Криму. Наявність власних портів дозволяла правителям кримської Скіфії вести тепер свої торговельні справи, обминаючи еллінський Херсонес і Боспорське царство.

Рельєф із зображенням скіфського царя Палака, II ст. до н. е., Крим.

У якийсь момент володарі Малої Скіфії вирішили спробувати забрати (або взяти під свій контроль) усіх місцевих конкурентів і посередників, а також поживитися здобиччю, яка б дозволила поповнити збіднілі ресурси кримської Скіфії. Хто ж тоді міг припустити, що всі ці великі плани зрештою призведуть до падіння скіфської держави в Тавриді? Спочатку було атаковано Херсонес, якому коштувало великих зусиль відбитися, вдавшись до заступництва царя Понту Мітрідата VI Євпатора. Втручання понтійських військ на чолі з досвідченим стратегом Діофантом скінчилося для скіфів

катастрофою: їхнє військо було розгромлене в битві, а багато фортець, міст, селищ віддано вогню. Ворогом з ходу була захоплена навіть столиця Неаполь, в укріплення й оздоблення якої було вкладено чимало коштів і зусиль. На певний час тут навіть розмістився ворожий гарнізон. Після такого розгрому скіфське царство так і не зуміло звестися, а тим паче перешкодити проникненню в кримські степи нових хвиль сарматських племен.

Спільноти лісу та лісостепу

На північ від Скіфії лежали землі, мешканці яких не були схильні до далеких мандрівок і віддавали перевагу осілому життю, вирощуючи хліб та займаючись ремеслами й торгівлею. Це забезпечувало їм чимало вигод, збільшувалось населення, зростали міць і могутність племен, укладалися союзи на чолі з мудрими та могутніми правителями. Маючи такого сусіда, якими були скіфи та кімерійці, мешканці лісостепу й навіть лісу не мали можливості розслабитися ні на хвилину.

Відновлення міського життя

На схилі кімерійської епохи в лісостеповій смузі після кількатисячолітньої перерви почало відроджуватися міське життя, започатковане в трипільські часи. Сліди його добре помітні навіть на поверхні землі, без жодних розкопок. Обживаючи землі України ще кілька століть тому, наші пращури звернули увагу на залишки невідомо коли й ким споруджених укріплень. На давні покинуті фортеці й міста можна було натрапити на землях від Дністра і меж Полісся до Слобожанщини на сході. В українській мові навіть з’явилося відповідне слово — «городище», яке згодом стало офіційною назвою багатьох населених пунктів. А ще привертали увагу давні земляні вали — звідси походять численні села з назвою «Валки». Коли всіма цими валами й городищами зайнялися археологи, то встановили, що більшість із них споруджено за тисячоліття до появи на сторінках літописів не те що України, а й Русі. Нині добу будівництва цих давніх фортець називають «скіфською» або ранньою залізною добою (скорочено — РЗД).

Оскільки епоха скіфська, то й городища відповідно іменують «скіфськими». Однак насправді скіфи до їх спорудження, як правило, взагалі не мали прямого стосунку. Насправді скіфи, мабуть, мріяли, щоб ті величезні фортеці ніколи не були збудовані, а коли це все ж таки сталося, доклали чимало зусиль, переважно марних, щоб їх захопити або зруйнувати. У ті далекі часи у стосунках із кочівниками їхні сусіди

мали небагатий вибір: або бути пограбованими і платити данину, або захищатися. Мешканці лісостепу одного дня вирішили не платити данину новоявленим володарям степів і вирішили оборонялися.

Масштаби оборонного будівництва тих часів справляють враження і сьогодні. На Полтавщині відоме городище, яке досить докладно позначене на картах Генерального штабу: довжина його валів становить понад тридцять три кілометри. Периметр стін ассирійської Ніневії, столиці великої та могутньої імперії, стін, під якими відзначилися скіфи під командуванням царя Мадія, становив «лише» дванадцять кілометрів. Трикутник площею близько сорока квадратних кілометрів, який цілком можна побачити з висоти кількох кілометрів (а краще — з космосу), звернений вершиною до півдня й оточений по периметру високими валами. У західній і східній частинах городища є дві цитаделі, відділені валами від внутрішньої частини укріплення. Масштаби цитаделей також солідні — периметр стін становить майже чотири кілометри, а висота валів усе ще складає від трьох до п'яти метрів, а з урахуванням глибокого (до 3,5 м) рову — навіть восьми. Розкопки показали, що по валу йшла стіна з дерева, заповнена всередині землею та глиною, а первісна глибина рову сягала 5,6 м. Ці укріплення кілька разів ремонтували й нарощували. В'їзд до укріплення охороняла дерев'яна вежа, що спиралася на краї земляного насипу. Ширина воріт становила близько восьми метрів, а краї проїзду було викладено каменем, щоб візки, проїжджаючи, не зачіпалися за стіни. У довгому коридорі воріт можна було перехопити супротивника, котрий прорвався. На західному укріпленні перед воротами було виритий рів, перейти який можна було дерев'яним мостом.

Розкопки показали, що будівництво грандіозної фортеці розпочалося саме з цих двох цитаделей. Потім настала черга спорудження головного валу — Великого Більського городища. Його довжина становила понад 25 км, а висота нині досі ще сягає від 5,4 до 7 м. Якщо до цього додати глибину рову, що досягав позначки 9,5 м від підошви вала, то дістанемо загальну висоту профілю укріплень — понад 16 метрів. Навіть на тих городищах, де вали мали, на перший погляд, невелику висоту валів, на дні доволі широкого, але непомітного здалека рову, на нападників цілком міг чекати неприємний сюрприз у вигляді гостроколу з колод. Перебороти таку перешкоду важко, тим паче під обстрілом лучників, які засіли на фортечній стіні.

Будівничі давніх фортець дбали і про водопостачання. У північно-східній частині Більського городища вал перекривав яр, утворивши загату на невеликому струмку. Через деякі городища, наприклад Пастирське, протікали невеликі річечки. Тож у випадку облоги захисники не повинні були мати жодних проблем із водою.

Забудова території укріплених поселень була садибною. Кожна садиба складалася з кількох будівель — як житлових, так і господарських, оточених огорожею. Площа садиб, якщо судити з розкопок Східного укріплення в Більську, була різною — від 168 до 1480 кв. м. На Мотронинському городищі середня площа садиб становила вже до 7 соток — майже за сучасними нормами для селищ міського типу. Житла виявилися доволі різноманітними. Знайдено залишки звичайних прямокутних у плані будинків каркасної конструкції. Давні будівельники із задоволенням використовували дерево, складаючи зруби. Археологи навіть знайшли залишки двоповерхових будівель з житлом на другому та підсобними приміщеннями на нижньому рівні. Водночас на багатьох городищах виявлено сліди округлих будівель, покрівлю яких підтримував стовп, закопаний у центрі приміщення. Але це зовсім не залишки кочівницьких юрт, тому що були заглиблені в землю. До приміщення округлої форми, діаметром 3—4 м, примикав прямокутний тамбур, через який заходили в житло. Конструкція покрівлі спиралася також і на стіни, розташовані на певній відстані від стін котловану, обшитих деревом. Так збільшували корисну площу під дахом. На великих садибах (площею понад 700 кв. м.), де найчастіше розкопано по кілька житлових будівель, за розрахунками дослідників, могло мешкати до 20—25 людей.

Між садибами було прокладено вулиці завширшки від двох до трьох чи чотирьох метрів. Звичайно, вони були не дуже рівними й перетиналися далеко не під прямим кутом. З іншого боку, не слід забувати, що на весь Київський Поділ ще у XVIII ст. було цілих три вулиці, і ті, на думку сучасників, були криві. Найширші вулиці вели до воріт. Перед брамами, ймовірно, могли бути влаштовані великі площі, необхідні не стільки для торгівлі, скільки для шикування військ перед вилазкою. Звичайно, могли бути незабудовані площі й усередині поселення. За винятком вулиць і незабудованих ділянок поблизу укріплень для садибної забудови залишається десь 30 % території

городища. Тобто кількість садиб у Більську, приміром, могла доходити до п'ятнадцяти-двадцяти тисяч. Тож, за найскромнішими підрахунками, на території «Полтавського Вавилону» могло одночасно мешкати від кількох десятків до ста й більше тисяч людей. Чи жили вони там разом, чи могли сховатися на випадок небезпеки — інша справа. У кожному разі для оборони таких грандіозних укріплень потрібні були тисячі воїнів, інакше будівництво багатокілометрових валів і стін було б марнуванням часу.

Подібні городища відомі під Києвом (Хотівське, Ходосівське) і Переяславом, у Люботині й Трахтемирові — словом, у багатьох місцях по обидва боки Дніпра — Борисфена. Коли руйнівники Ніневії повернулися з азійських походів, Полтавський Вавилон (і безліч менших фортець), то, напевне, вже цілком були готові зустріти непроханих гостей.

У наші дні на околицях Немирова на Вінниччині можна побачити могутні, багатометрової висоти вали, що захищали дві з половиною тисячі років тому територію площею два квадратних кілометри. Вони чітко помітні навіть на знімках, зроблених із супутника! Одне зрозуміло, що ще за півтори тисячі років до перших київських князів місцеві володарі (царі, королі? — одне слово, могутні правителі) різноплемінних мешканців Поділля, Черкащини, Полтавщини, імен яких ми не знаємо, мали значно більші матеріальні й людські ресурси, аніж правителі Русі в період її найбільшої могутності й розквіту.

Виникає питання: чи є підстави називати ці величезні й, імовірно, густонаселені фортеці «містами»? На перший погляд, землянки та двоповерхові зруби, навіть в оточенні могутніх земляних валів і дерев'яних стін не дуже схожі на місто (якщо мати на увазі міста Еллади й Сходу). Якщо ж вважати містом населений пункт, у якому мешкає багато людей (а в сучасній Україні ця планка встановлена десь на рівні 10 000 мешканців) і цей населений пункт є економічним, адміністративним, військовим і релігійним центром значної округи, то відповідь буде позитивною: так, укріплені поселення-городища ранньої залізної доби — це справжнісінькі міста. До речі, тут були й монументальні споруди — укріплення, у які вкладено колосальні матеріальні ресурси й людську працю. На стіни кожної фортеці використано десятки тисяч кубометрів деревини, а обсяг земляних робіт, виконаних вручну, без застосування техніки, вражає уяву навіть

сьогодні. Те, що тут немає грандіозних кам’яних храмів, зикуратів, величезних палаців, свідчить насамперед про відмінні від того ж Сходу чи Еллади культурні традиції. Зрештою, місцева громада воліла вкладати наявні ресурси в ті будівлі, які вважала найнеобхіднішими в поточний момент. А тридцятикілометрова фортечна стіна виглядає значно переконливішим символом потуги й багатства перед надміру войовничими сусідами, ніж пречудовий, прикрашений золотом і сріблом, споруджений із мармуру храм, який, боронь Боже, ще впаде в око неситим сусідам.

Міста заведено вважати осередком ремісничого виробництва, що, власне, і годує городян. Однак навіть мешканці середньовічного Києва не могли обійтися без городів, сіножатей, пасік та іншого підсобного господарства. Що тут уже говорити про мешканців Нільського городища, які були значно ближче до землі в буквальному значенні цього слова. Його садиби потопали в зелені плодових дерев — під час розкопок знайдено кісточки яблук і груш. Дерева не тільки служили окрасою і захищали від сонця та пилу, а й годували — знайдено печі для сушіння фруктів.

Однак годувалися городяни залізної доби не лише з полів і городів та садів біля хат. Знайдено численні сліди ремісничого виробництва — різноманітні майстерні, пов’язані з обробкою шкіри, кістки та рогу, ткацтвом, гончарством. Працювали на поселенні ковалі, зокрема й зброярі. Весь набір інструментів і знарядь праці кували із заліза — від серпів і наральників до різців по дереву. Метал виробляли з бурого залізняку, причому печі-домниці розташовувалися на території поселення. Умільцям були відомі всі прийоми обробки заліза — від загартування до цементації. Лише на Більському городищі виявлено понад 40 видів виробів із заліза, включаючи мечі, бойові сокири, наконечники списів і пластинки для обладунків. Процвітало, як і в давні часи, бронзоливарне виробництво, пов’язане передусім із виготовленням прикрас, особливо для кінської упряжі. Працювали майстри й на «оборонку», виготовляючи бронзові вістря до стріл. Мідь із привезеної руди виплавляли на місці, не відмовлялися також від зливків металу й лому, що накопичували в майстерні. Знайдено також сліди ювелірного виробництва, у якому використовували золото.

Таке виробництво неможливе без широких торговельних зв’язків. Спочатку треба одержати сировину, а потім збути вироблене. Адже

масштаби виготовлення ремісничої продукції були чималими, розрахованими не тільки на мешканців городищ. Більшість покупців, звичайно, жило й працювало в околицях. Навряд чи місцеві ювеліри або ковалі, не кажучи вже про гончарів або ткачів, мали шанс вигідно продати свої вироби десь на півдні. З еллінських міст на узбережжі далеко в лісостеп надходили вино, керамічний і металевий посуд, скляні намиста, ювелірні прикраси — словом, типовий набір товарів при торгівлі з глухою провінцією. За уламками амфор і клеймами на них (а точніше, за кількістю тари) можна вивчати інтенсивність торговельних зв’язків і стан економіки полісів на берегах Понту й навіть далекого Середземномор’я. Часом подорож із черговою партією товару на далеку північ закінчувалося трагічно: наприклад, у заплаві річки Супой, у прошарку торфу, було виявлено рештки човна-однодревки, завантаженого колись розкішним і дорогим навіть на ті часи набором для пиття вина, що складався з півтора десятка золочених бронзових посудин. Кістяк невдахи-купця було знайдено поруч — човен перевернувся, і він пішов на дно разом із вантажем коштовного посуду. На Більському городищі знайдено кілька перснів із печатками. Вони цілком могли належати еллінським купцям, які з партією товару прибули далеко на північ. А може, ці персні замовили еллінам місцеві торговці, щоб було чим скріплювати угоди й запечатувати в’юки з товаром? Торгівля була в пошані в мешканців городищ і місцевої адміністрації: багато укріплень побудовано так, щоб прикривати давні (хоча деякі з них функціонували ще в XVII—XVIII ст.) шляхи.

Існує думка, що ці городища почали будувати самі скіфи, надивившись свого часу на квітучі міста Азії. Щоправда, Більськ не виглядає дуже подібним до Ніневії, якщо не враховувати значних розмірів. Чомусь також вважається, що подібні населені пункти були надійним тилом і ледь не базою військово-промислового комплексу Великої Скіфії від Дунаю до Дону. Проте кочівники ні в ті далекі, ні в ближчі до нас часи в будівництві таких міст начебто помічені не були. Тож навряд чи скіфи стали винятком із правила.

Про мешканців лісостепу

Оскільки на північ від кочовищ «царських скіфів» Геродот помістив володіння «скіфів-орачів», то саме за ними спочатку рахували більшість знайдених городищ. Хоча з погляду справжніх кочівників, прикладка «орачі» виглядає просто принизливо. Коли розпочалися розкопки, виявилося, що матеріальна культура мешканців городищ, насамперед кераміка, доволі відмінна від власне степової, скіфської. Далі виявилося, що часом у межах одного городища представлено посуд, який походить із кількох археологічних культур. І не лише кераміка була різною, але й типи жител: прямокутні, каркасної та зрубної конструкції, округлі з шатровим дахом — такий собі етнографічний музей просто неба. Частина кераміки й будівельних традицій беруть початок у чорноліській культурі, яку часом іменують «праслов'янською». А от «шатра» і лощена кераміка, прикрашена інкрустованим білою пастою орнаментом, — це вже традиції більш західних культур, так званого гальштату. Круглі будівлі у ранню залізну добу були поширені по всій Європі, до Італії та Британії включно. На «скіфських» городищах знаходять також сліди перебування носіїв північних культур з територій, які дослідники відводять фіноуграм і балтам. Дивовижно, але все перелічене вище культурно-етнічне розмаїття часом поєднується в межах садиб і навіть окремих жител!

У такий спосіб у культурі населення городищ простежено традиції кількох різних племен — часом трьох-чотирьох або й більше. Праслов'яни, фракійці, балти й фіно-угри, скіфи й кімерійці — цілий Інтернаціонал, як у містах Давнього Світу, але наразі в лісостепу. Таку форму політичної організації серед фахівців заведено називати «складним вождівством», оскільки до нього входять представники різних етносів, кожен із яких споконвічно мав своє місце проживання та своїх вождів. Досить показово, що такий строкатий склад населення зазвичай вважають вірною ознакою процесів політичної інтеграції, кінцевим результатом яких, як правило, буде утворення держави. Подібних об єднань-вождівств (деякі за територією не поступалися давньоруським князівствам) у межах лісостепу було декілька. Чи не найпотужніше — на Лівобережжі, з центром у Гелоні-Більську, інші на правому березі. Їхні «столиці» — Трахтемирівське, Немирівське й інші городища-гіганти.

Чимало цікавого про склад мешканців городищ дало вивчення могильників. І нині навколо давніх фортець височіють сотні або навіть тисячі курганних насипів. Деякі з них, як виявилося, містили поховання, за інвентарем (зброя, кінська збруя, прикраси) віднесені до числа кімерійських або скіфських. Щоправда, поховальний обряд далеко не завжди на сто відсотків відповідав степовим звичаям, але це віднесли на рахунок різних впливів та еволюції ідеологічних поглядів. У серці лісостепу — на річці Рось — свого часу було розкопано поховання скіфської військової еліти, що панувала колись у цих краях. На високому березі, під невеликими курганами поблизу містечка Стеблева, було досліджено поховання воїнів, зроблені з VIII до IV ст. до н. е. У найдавніших могилах знайшли зброю й обладунки часів приходу «з глибин Азії» або походів під стіни Ніневії, а в найпізніших — окрім клинків і списів уже місцевого виробництва, грецькі амфори, привезені з сонячного Середземномор’я та Ольвії.

Але хто ж був головним у «скіфів-орачів» Геродота, не кажучи про будинів, гелонів та інших невідомих нам мешканців лісостепу? Поширена думка, що все це «контролювали скіфи», бо тут знайдено так багато поховань воїнів, у тому числі знаті. Вважають також, що час від часу місцеве населення бунтувало, а скіфи для профілактики сепаратизму приходили й палили деякі фортеці. Однак нині стає зрозумілим, що вся ця система укріплень узагалі виникла ще до появи скіфів у Причорномор’ї, а просто шаленими темпами будувалася саме в ті роки, коли «обмежений степовий контингент» наводив порядки в далекій Азії. Цілком можливо, що та частина скіфів, яка відмовилася від участі в азійському поході, за кілька десятиліть кардинально змінила свій спосіб життя. Степові вожді — кімерійські та скіфські — породичалися із керівною чорнолісько-гальштатською елітою племен лісостепу. Їх прийняли, як через тисячоліття слов’яни приймуть варягів. Як наслідок, виникло кілька потужних племінних союзів-вождівств, що контролювали лісостепову смугу з обох берегів Дніпра — Борисфена.

Економічному процвітанню племінних союзів лісостепу значною мірою сприяла торгівля з причорноморськими еллінськими колоніями. За відсутності значущої військової сили у степу якийсь час вона велася напряму. Вражає значна кількість античних імпортів: кераміки, амфор для вина, інших виробів, причому знайдених не тільки в похованнях

правителів і воїнів, але й на городищах. Втім, деякі з цих каналів торгівлі були незабаром перекриті скіфськими кланами, котрі повернулися з азійського походу. Вони облаштовувалися у степах всерйоз і надовго. Відповіддю на цей виклик і стало спорудження додаткових укріплень, що прикривали стратегічні шляхи з півночі на південь. Кінні загони «своїх» скіфів і кімерійців цілком могли забезпечити не тільки охорону кордонів, але й безпечне пересування торговельних караванів до античних міст на узбережжі.

Лісостепові володарі могли не лише прийняти під своє заступництво тих, хто не вписувався в нове «скіфське співтовариство», а й наймати на службу скіфські загони, як це успішно довгий час робили правителі Ассирії й Вавилону. А щодо «скіфського контролю» над лісостепом, то, поки укріпрайон того ж Гелона, який складався з десятків фортець і прикордонних укріплень, був у належному стані, про який контроль могла йти мова? Поки Трахтемирівське, а також лівобережні укріплення прикривали переправу на Дніпрі, про успішні набіги в ці краї скіфи могли лише мріяти.

Та обставина, що в середині VI ст. до н. е. скіфські загони повернули на захід воювати за Карпати, може свідчити про те, що перша спроба встановити панування над лісостепом особливим успіхом не увінчалася. До вирішення цього завдання нові володарі степів, войовничі «царські» скіфи, впритул наблизилися лише після завершення навали Дарія III. Саме тоді вони впродовж V ст. до н. е. стали повноправними (і єдиними) господарями степів, а головне — учасниками причорноморської торгівлі, підірвавши монополію своїх північних сусідів. Саме до цього часу відносять сліди численних пожарищ, тобто нападів, на багатьох лісостепових укріпленнях. А «візитні картки» скіфських набігів — це бронзові вістря стріл, видобуті з валів і залишків будівель на городищах.

Не минуло й двох століть, як колись квітучий край надовго перетворився на країну забутих міст. Ті, хто вцілів, знову ховалися, будуючи селища в лісах та ярах, оповідаючи легенди про старі добрі часи, великі міста й мудрих правителів і мужніх воїнів дітям та онукам.

Фракійці й кельти

Серед давніх народів, які згадувано у зв'язку із заселенням певних частин території в межах сучасної України, знаходимо фракійців та кельтів[6]. Одна із головних причин та, що у творах давніх авторів повідомлення про ці два «народи» можна зустріти частіше, ніж згадки про кімерійців і навіть про скіфів. Елліни та римляни мали справу з цими «варварами» упродовж кількох століть, отож були обізнані у назвах не те що окремих племен, але й їх міст і навіть вождів та воєначальників. Інша річ, що достовірність цих відомостей складно перевірити (минуло понад дві тисячі років), тим паче що політична заангажованість тих творів надто впадає в око.

Не випадково серед вчених виник певний напрямок «кельто-скептиків», які доводили, що кельтів римляни та елліни взагалі вигадали і нічого такого насправді не було. Знаючи сьогоднішню силу друкованого слова та таке явище, як пропаганда, у це можна було б навіть повірити, якби не існувало такої науки, як археологія. На хвилі пошуків та захоплення «славним кельтським минулим», яка мала місце у Європі XIX століття, було відкрито цілий горизонт давніх культур (причому саме там, де мали б мешкати «історичні кельти»), серед яких можна було з тим чи іншим ступенем вірогідності відшукати сліди тих самих кельтів.

Інша річ, як трактувати назви «племен» та «народів», згадувані еллінами та римлянами, — за ними могли ховатися і етнічні, і поліетнічні, і навіть політичні спільноти — з кожним випадком доводиться визначатися окремо і то не факт, що успішно.

Ще у бронзову добу, на зламі III—II тис. до н. е., у Європі відомі культурні спільності, які охоплювали величезні території — серед них, приміром, унетицька культура. Вона відома досконалими, вишуканими виробами з бронзи — зброєю, прикрасами — інша річ, що за цим явищем могло стояти що завгодно — від елітарної культури до поширення виробів з певних ремісничих центрів і ще багато яких явищ. Однак пізніше, наприкінці II — на початку I тис. до н. е., ця традиція була продовжена так званими гальштатськими культурами. Скарби відлитої з бронзи зброї — мечів, вістер до списів, сокир (ці

вироби специфічної форми взагалі дістали назву «кельтів»), прикрас, а також багатющі поховання знаті, які називали не інакше, аніж «князівськими», відкрили у Європі блискучу епоху тривалістю кілька століть, яка передувала заснуванню Риму! Важливим було те, що це явище «накривало» території, де приблизно з середини I тис. до н. е. елліни, а пізніше римляни починають згадувати під власними назвами своїх північних сусідів. Враховуючи ту обставину, що це культурне явище сягало західних та південних регіонів України, є усі підстави говорити про розселення тут упродовж століть когось з тих «сусідів» та спробувати озвучити імена декого з них.

На території України відомі археологічні пам’ятки так званого «фракійського гальштату» (поселення, поховання, городища та скарби) — у Верхньому та Середньому Подністров’ї. Їх засновники окопалися тут ще у часи кімерійців і, схоже, встигли з ними повоювати. Ми вже згадували про «подвиги» степовиків у Центральній Європі. Так от, їм мали передувати сутички з населенням лісостепу, в тому числі з імовірниними фракійцями або кельтами. Лінгвісти знаходять кельто-іранські ізоглоси, тож деякі сліди цих «контактів» маємо й у давніх мовах. Гальштатську культурну спільність пов’язують з «пракельтами».

Починаючи з VI ст. до н. е. у матеріальній культурі населення Центральної та Західної, а почасти і Східної Європи археологи відзначають настання «латенського періоду», культурного явища, що його і прийнято співвідносити із кельтами історичними. На території України належні до цієї культурної спільноти пам’ятки відомі у Закарпатті — у Верхньому Потиссі, де налічують кілька локальних груп, напевне, пов’язаних із певними родовими або племінними структурами.

У регіоні виникають потужні центри ремісничого виробництва, які охоплювали металургію та металообробку, гончарство, ювелірне мистецтво. Було налагоджено видобуток залізної руди, її переробку і експорт сировини на захід, на територію сучасної Угорщини. Один з найбільших центрів місцевих кельтів знаходився над річкою Латорицею, саме там, де нині стоять квартали міста Мукачева. Час від часу при будівництві тут натрапляють на культурні шари латенської доби. Усього населених пунктів кельтської доби на Закарпатті налічують нині близько чотирьох десятків. Слід зауважити, що у

регіоні відомі також пам’ятки куштановицької культури, яку пов’язують із населенням, що мешкало тут до появи кельтів, а також рештки фортеці, збудованої войовничими даками — біля с. Мала Копані у Виноградівському районі. Отож політична ситуація у регіоні в ті давні часи явно не була простою. Вважають, що у I ст. до н. е. тут мало місце протистояння місцевого населення з даками, як наслідок край було спустошено війною.

На III ст. до н. е. припадає чи не найбільше відомостей про активність кельтів, які виявилися втягнутими у вир південно-європейської політики, де з’ясовували стосунки спадкоємці держави Олександра Великого, воювали римляни та карфагеняни; а там, де війни, там і найманці, і спроби поживитися коштом ослаблених війною сусідів. Відлуння цих подій часом досягало досить віддалених територій, в тому числі на схід від Карпат.

Так, еллінський поліс Ольвія, розташований на Дніпро-Бузькому лимані, був перестрашений можливою навалою галатів та скірів і спішно відбудовував укріплення коштом благодійника поліса громадянина Протогена. Деякі фахівці вважають, що «галатами» насправді були бритолаги, але і перших, і других усе одно пов’язують з кельтами. Століття по тому на політичній арені з’являється інше войовниче угруповання — бастарни, з якими пов’язують «латенізовані» археологічні культури поянешти-лукашовка у Пруто-Дністровському межиріччі і навіть зарубинецьку, володіння якої сягали Подніпров’я. Для останньої типовими є кремаційні поховання, ритуал яких за 62 ознаками (із 72 можливих) збігається з поховальними звичаями кельтів, які мешкали на Балканах. Інша річ, що упродовж тривалого часу саме із зарубинецької культури «виводили» давніх слов’ян, але то уже наступна історія.

Можливо, до цієї спілки (та інших, назви яких не могли зберегтися з різних причин) входили й інші племена, не лише кельтські — справа у ті часи буденна, про що свідчить, приміром, назва «кельтоскіфи», на яку можна натрапити у Посидонія, Страбона або ж Плутарха.

Особливе значення для успішних походів мали опорні пункти, особливо у таких важливих місцях, як переправи через значні річки. Клавдій Птолемей, приміром, згадує кельтське укріплення Аліобрікс (з кельтської перекладають, як «фортеця на пагорбі», яке сучасні

дослідники ототожнюють з руїнами біля села Орловка на Дунаї (Одеська область). Там дійсно є пагорб, найдавнішу фортецю на якому було збудовано ще у V тисячолітті до н. е. носіями культури Гумельниця, приблизно через 45 століть там окопалися «гальштатці». Крапку в існуванні Аліобрікса поставили, просуваючись на схід, римські легіони. Інші міста з кельтськими назвами, згадані Птолемеєм, локалізують на Середньому або Верхньому Дністрі — наприклад, Карродун (кельтською — «кар» — колісниця, «дун» — фортеця, місто, тобто щось на зразок «фортеця (місто) колісниць»), імовірно, був розташований неподалік сучасного села Заліщики на Тернопільщині, в ареалі поширення латенізованої пшеворської культури.

Бастарни виступили на боці Мітрідата VI у його запеклій боротьбі з Римом, але зазнали поразки, так само як і цар Понту. Коли його було оточено в Пантікапеї, саме командувач кельтської охорони Бітоїт завдав (на прохання переможеного) смертельного удару своєму володарю.

Слідами цієї епохи є археологічні знахідки, які знаходять відповідники у виробах, типових для латенських та «латенізованих» культур, поширених на території багатьох сучасних країн Європи. Це насамперед фібули — застібки для плащів, основного різновиду верхнього одягу тих часів. Кожна група населення вирізнялася власною формою фібул, однак мали місце такі явища, як впливи, поширення певної «моди» тощо. Однією з найвідоміших знахідок, яку пов’язують з кельтами, є бронзова накладка піхов меча, знайдена біля с. Гринів, прикрашена багатофігурною композицією. У ній деякі дослідники вбачають ілюстрацію на тему священного шлюбу героя-першопредка з богинею. Як тут не згадати про давні пригоди Геракла на берегах Борисфена...

Кельтські релікти збереглися на землях краю і у вигляді топонімів — переважно назв річок, а часом і населених пунктів, місцевостей — їх кількість вимірюється щонайменше сотнями. Приміром, біля Мукачева і досі одну з гір називають Галіт (гали, галати...), на Поділлі є гора з назвою Камула («камінь»), є річки Латориця («лато» — воїн), Лаборець у Закарпатті. Не випадково у слов’янських мовах зустрічається чимало слів, пов’язаних із господарською діяльністю, обрядовістю — давнє сусідство не могло не залишити помітного сліду. Технологічні дослідження показують, що слов’янським ковалям було

відомо дещо з досягнень кельтських майстрів, вироби яких, особливо зброя та військове спорядження, мали заслужену славу у давній Європі. Отож є усі підстави вважати, що різні за чисельністю групи кельтів за різних обставин потрапляли на територію краю, залишивши свій слід у його давній та наступній історії та культурі.

Сармати

Лише три з половиною століття тому Юрія Хмельницького в одному з міжнародних документів називали не тільки гетьманом, а й «князем Сарматії». Від сарматів за тих часів вела родовід шляхта Речі Посполитої, а вчені мужі й поети у своїх творах часом іменували Україну не інакше, як «Роксоланією». І досі етнонім «росіяни» намагаються часом зіставити з етнонімом одного із сарматських племен — «роксолани». На римських і деяких середньовічних картах територію нашого краю прикрашає напис: «Сарматія». Хто ж вони, такі популярні в різні часи сармати?

Територія України у сарматську добу. 2-га половина I—II ст. н.е.

Нові лицарі степів

Про савроматів, войовничих сусідів Скіфії, писав ще Геродот, згадуючи, що вони живуть на схід від скіфів. Близькі до скіфів за походженням, культурою й способом життя племена кочували на схід від Дону-Танаїсу. У ті часи переможці Дарія І ще не збиралися ділити свої землі навіть із найближчими родичами. Багато чого написали про сарматів римляни, хоч і познайомилися з ними пізніше, ніж елліни. Однак те знайомство було не менш близьким і тривалим. Саме римляни, складаючи перші (з тих, що дійшли до наших днів) карти Європи, незмінно зображували на ній країну «Сарматію». У багатьох книжках з історії Краю можна прочитати, що в ІІІ ст. до н. е. скіфів зі степів «витиснули більш войовничі сармати». Саме «витиснули». Правда, археологи так і не змогли пред’явити вагомих «речових доказів» цього «витиснення», хоча б у вигляді сарматських поховань у курганах, які б датувалися цим самим «ІІІ ст. до н. е.». Тож сумніви щодо хрестоматійних положень, які з’явилися на початку 80-х рр. ХХ ст., були цілком обґрунтованими. Більш уважне дослідження знахідок, а також поглиблене вивчення інших обставин початку сарматської епохи зумовило несподівані висновки.

Виявилося, що в цей час і у скіфів, і в сарматів був спільний ворог, підступний, жорстокий і нещадний. Його не можна було ні вразити стрілами, ні перемогти мечем. Уже вкотре помітно змінився клімат, і степовиків із рідних країв витиснули морозні зими. Вважають, що клімат упродовж приблизно ста років тут установився зовсім сибірський — дев’ять місяців зима, решта — літо. Скіфи полишили степи, дехто взагалі змінив рід господарської діяльності. Коли погодні умови нормалізувалися, у край прийшли нові господарі — сармати, котрі облаштувалися тут, починаючи з ІІ ст. до н. е. Щоправда, далеко не всі степові простори їм вдалося зайняти. Старі господарі, скіфи, ще міцно трималися на землях Тавриди, а степовий трикутник між Інгулом і Дніпром також доводилося обходити стороною. Там спорудило й міцно втримувало майже два десятки міст і фортець інше угруповання скіфів.

«Сармати» — це загальна назва, що вживалася еллінськими й римськими істориками. Збереглися також назви кількох союзів племен,

на яких поширювалося це найменування. Серед них роксолани, язиги, аорси, алани та інші. Доля цих племінних союзів була різною. Одні (приміром, роксолани та язиги) зникли ще в часи Римської імперії, інші дожили до середньовіччя, а нащадки аланів живуть у горах Кавказу й досі. Історія складалася так, що в різний час різні племінні союзи домінували в країні Сарматії. Спочатку головними були роксолани й аорси, а пізніше гору взяли алани.

Спосіб життя та побут сарматів на території краю особливо не відрізнявся від побуту попередників — кімерійців і скіфів. Кочове скотарство у нарешті відталому після холодних зим степу створювало продуктову базу, подібну до горезвісного «прожиткового мінімуму», який у всі часи досить далекий від реальних потреб і тим паче від ідеалу. Природним доповненням до випасання овець і худоби й далі залишатися відпрацьована в краї століттями й випробувана часом військово-грабіжницька економіка. Список її «галузей» теж не змінився: збір данини (під маркою «заступництва», «протекторату»), грабунок, работоргівля, контроль над товаропотоками. Ще можна було податися в найманці, кіннота потрібна була багатьом правителям. Під вплив сарматів потрапили деякі еллінські поліси Північного Причорномор’я. У колись вільній Ольвії десятиліттями карбували монету від імені сарматських царів Форзоя й Інісмея.

Про те, що справи в сарматів ішли добре, свідчать золоті речі, яких чимало знайдено в похованнях тієї епохи. Ці вироби помітно відрізняються від скіфського золота й містять безліч вставок із каменів. Особливо сармати полюбляли бірюзу (блакитне на золоті виглядає чудово) і червоні камені. Деякі вироби, створені еллінськими майстрами десь на Боспорі, вражають своєю вишуканістю. Наприклад, у безлічі книг відтворена застібка для плаща у вигляді дельфіна. Вона виконана із золота, а тіло дельфіна виточене з гірського кришталю. Браслети, шийні гривні, безліч золотих бляшок для прикраси одягу виготовлені для сарматів ювелірами з різних країн Азії та Європи.

Військово-грабіжницька економіка спиралася на певний військовий потенціал. Сармати попрацювали над його нарощуванням і вдосконаленням зброї. Їхні кіннотники на той момент були, мабуть, найбільш сильною і підготовленою, а головне — численною важкою кавалерією в цій частині Європи. Литі бронзові вістря стріл були замінені тригранними залізними, що мали більшу пробивну силу.

Зразки стріл виявилися настільки вдалими, що були взяті на озброєння римлянами, які зналися на військовій техніці та зброї. Від таких стріл міг захистити тільки суцільний лускатий панцир, що тепер вкривав усе тіло воїна й захищав коня. Довжина ратища списа досягла 4—5 м і його доводилося тримати двома руками. Зате їм тепер можна було дістати навіть піхотинців у щільному строю. Є чимало зображень сарматської кінноти під час атаки, на яких промальовані воїни, переважно озброєні підкреслено довгими списами. Зросла також популярність довгого меча, яким зручно було битися з коня.

Сармати не замикалися у межах причорноморських степів. Як торговці, так і правителі були в курсі всієї сучасної їм європейської політики. Часом торговельні шляхи перетворювалися на шляхи пересування військ. Адже дуже важко було втриматися від спокуси взяти участь у тій чи іншій сутичці за поділ сусідських земель. У Середземномор’ї та його найближчих околицях у II ст. до н. е. спочатку поступово, а потім стрімко сходить зірка Великого Риму. Спираючись на випробувані й непереможні легіони, а також численних союзників, з часом Рим поширив свою владу на більшу частину цивілізованого світу й став близьким сусідом сарматів. Останні регулярно влаштовували набіги на римську провінцію Мезія — часом двічі на рік, а часом взагалі залишалися надовго, щоб ретельніше пограбувати місцеве населення. Лише збільшення чисельності військ і рішучі дії нового легата, Рубрія Галла, врятували прикордонну провінцію від повної руйнації.

Римське сусідство не влаштовувало ні вождів роксоланів, ні царя Дакії Децебала. Поки римляни готувалися до неминучої війни, варвари атакували першими. При цьому сарматська кіннота на початку успішно билася на боці даків. Перша дакійська війна, що тривала кілька років, наочно продемонструвала римлянам переваги важкої кінноти, що прийшла з причорноморських степів. Досить буде сказати, що за результатами війн із даками імператор Доміціан відсвяткував два тріумфи (тріумфом нагороджували воєначальника, під мудрою орудою якого було винищено не менш ніж п’ять тисяч ворогів). Проте на честь перемоги над сарматами Доміціан лише присвятив вінок Юпітеру, тож похвалитися явно не було чим. Адже тріумф (якщо дотримуватися букви римських законів) у цій війні заслужили саме сармати. У деяких джерелах повідомляється про знищення їх військом римського легіону

(чисельність із допоміжними підрозділами могла досягати понад 8 тисяч вояків). Та й умови миру виглядали доволі дивно: з одного боку Децебал визнавав залежність від Риму, з іншого боку — став отримувати щорічні субсидії, надто схожі на данину або відступні. Вважають, що римляни в такий спосіб просто купили собі мирний перепочинок, готуючись до нових війн і сподіваючись повернути все сторицею, що й сталося.

У наступній дакійській війні тріумф заслужили винятково римляни. Імператорові Траяну вдалося зламати опір даків та їхніх союзників-сарматів, а саме роксоланів. На колоні Траяна, яку й нині можна побачити в центрі Риму, зображено підрозділ сарматської кавалерії, одягненої в характерні лускаті панцири, який рятується втечею від переможців-римлян. Свято перемоги над даками та *їх* союзниками римляни відзначали майже три місяці. У тріумфі, відсвяткованому 107 р., окрім полонених даків, вулицями Вічного Міста провели сарматів-роксоланів. А на одній із викарбуваних на честь перемоги монет імператор тримає в руці трофейне сарматське знамено — зображення дракона, укріплене на ратищі. Хвіст у дракона відсутній, імовірно — обірваний. Можливо це, за задумом автора монети, мало символізувати цілковиту перемогу. А от на колоні Траяна, що розповідає про події тієї війни, сарматський дракон ще зображений із хвостом. Мине трохи часу, і сарматські вершники стануть на службу Риму та імператорам, а грізний дракон майорітиме вже над лавами римських кавалерійських підрозділів.

Від початку Трипілля до сарматської доби — майже п’ятдесят століть. За цей час відбулося чимало подій. Змінювалися племена й народи, йшли війни, виникали й зникали міста, було зроблено багато відкриттів і винаходів. За «золотою добою» Трипілля розпочалися темні століття ранньої бронзової доби, а за процвітанням пізньої бронзової доби настав «час довгих мечів» кімерійської епохи. Золото Скіфії частково стало здобиччю більш сильних сусідів, сарматів, які в свою чергу змушені були поступитися першістю королю готів Ерманаріху. Край ішов своїм, невідомим наперед шляхом, від величі до забуття, від занепаду до процвітання — і такі повороти історії відбувалися не раз. Велика спокуса — вважати саме свою країну центром Всесвіту, однак набагато цікавіше спробувати зрозуміти її місце й роль у вічно мінливому світі.

Землі сучасної держави Україна за минулі тисячоліття входили у різні політичні об’єднання. Давні хлібороби, що створили трипільську культуру, два тисячоліття були східним форпостом цивілізованої Старої Європи. Тоді у мові чи не вперше з’явилися слова, що позначають речі, без яких неможлива сучасна цивілізація — хліб, метал, місто. Колись якості та рівню життя на нашій землі заздрили сусіди на півночі, сході й півдні.

А потім на тисячоліття вона перетворилася на далеку, забуту і майже легендарну околицю Європи, забуті людьми і богами місця. Хіба що відважні мандрівники з цивілізованого (за тодішніми мірками) світу насмілювалися заходити сюди, ризикуючи життям або свободою. Одного разу, цілком, як оповідають, випадково заблукав могутній Геракл, аби знайти собі чергову дружину — Змієногу Діву, дочку Борисфена. У Кімерії шукав край Світу хитромудрий Одіссей, але і він прийняв свідоме рішення не затримуватися тут. Ну а потім почалося: звідси вирушили у далекі походи кімерійці та їх вороги — діти Геракла, онуки Зевса й Борисфена, більш відомі світові, як непереможні скіфи. Усі вони стали учасниками історії багатьох держав і народів Старого Світу. Можливо, скіфи назавжди залишилися непереможними, коли б зберегли єдність, проте і вони зникають, залишивши нам у спадок сховане у курганах золото та славетне ім’я. Їх наступники — сармати, теж увійшли в історію уже як вороги непереможного колись Риму. І в легенди далеких народів, але це вже інша історія.

Чого тільки не було у цій історії! Експансія та відчайдушний опір загарбникам, асиміляція прибульців і включення їх у владну еліту. Понтійські степи у Європі і нині часом сприймають як таємничий, величезний край, з якого приходять орди варварів, котрі не знають жалю, варварів, готових усе розтрощити та пограбувати на своєму шляху. Існує також думка, що давні мешканці України час від часу вигравали (траплялося) битви, але так і не виграли (ніколи!) жодної війни.

Добре, але звідки був змушений відступити цар царів Дарій І, навіть не програвши жодної битви? Правильно, з понтійський степів. Пригадаймо крихітний поліс, славну Ольвію, володіння якої не виходили за межі кількох сучасних районів Миколаївської області, а збройні сили не перевищували, у найкращому випадку, тисячі гоплітів.

Його громадяни кинули виклик імперії Александра Македонського і... перемогли. Грандіозні стратегічні плани Александра Великого, володаря Греції, Персії, Єгипту та інших країв, ближніх і дальніх, були навічно поховані саме у скіфських, понтійських степах — разом із тридцятитисячною армією нової, великої і могутньої держави македонян. Сталося це тому, що заради перемоги демократії ольвійський демос зумів не лише об'єднати громадян, але і виступити у союзі з непереможними скіфами, незважаючи на те, що у глибині душі продовжував вважати їх варварами. Отож давні мешканці краю були людьми досить розумними, волелюбними і завзятими, могли, коли потрібно, гідно боронитися від найбільших наддержав минулого — Персії, Македонії, Риму. Водночас давні мешканці не раз і не два йшли, коли вважали за можливе, на співробітництво з імперіями, причому часом не без вигоди для себе і своєї країни. Тож є певні підстави говорити про глибину стратегічного мислення, яке у підсумку дало змогу вигравати найнеймовірніші та безнадійні з точки зору давніх стратегів та політологів протистояння.

Є й інший бік теми стосовно друзів та ворогів. Це питання стратегії безпеки краю. Ми можемо побачити у цьому питанні найрізноманітніші підходи, орієнтацію на різних союзників і заступників. Майже дві тисячі років тому деякі еллінські поліси й навіть царства Північного Причорномор'я своїм заступником обрали могутній Рим. Імперія на якийсь час змогла забезпечити їм безпеку від набігів войовничих варварів, розмістивши свої гарнізони за стінами спішно відбудованих військових баз. Дехто волів домовитися з варварами, які кочували у степах. Були такі, хто домовлявся і з Римом, і з варварами одночасно. За всі подібні різновиди допомоги й заступництва, ясна річ, так чи інакше доводилося платити.

У цій ситуації найдалекогляднішими виявилися громадяни Херсонеса Таврійського. Вони не лише розмістили римський гарнізон, але й одночасно подбали про зведення належних міських укріплень. Пізніше, коли впав Рим, вони успішно оборонили себе за зведеними у ті часи укріпленнями. Приходили завойовники, але місто трималося. І нині стіни міста височать на околиці Севастополя, як нагадування про далекоглядність і мудрість мешканців давнього міста. Але навіть найпотужніші укріплення не зможуть зупинити ворога, якщо жителі міста або громадяни держави з тієї або іншої причини не готові дати

гідну відсіч. Нагадуванням про це є могутні багатокілометрові вали городищ скіфської епохи — від Більська до Трахтемирова, від Хотова до Немирова.

Край і його мешканці за минулі тисячоліття перепробували усі мислимі моделі взаємодії та інтеграції з Європою. Наші предки уміли вивчати та переймати «передовий досвід» у найрізноманітніших галузях — від технологій до державного устрою. Край то ставав частиною Європи, то протистояв їй. Його мешканці намагалися завоювати якусь частину континенту або взагалі переселитися у більш теплі, благодатні та, як здавалося тоді, цивілізованіші краї, наприклад — на Дунай. І декому це вдавалося. Однак не раз і не два край ставав притулком для цілих народів і окремих людей, котрі з різних причин шукали долі вдалині від своєї історичної батьківщини.

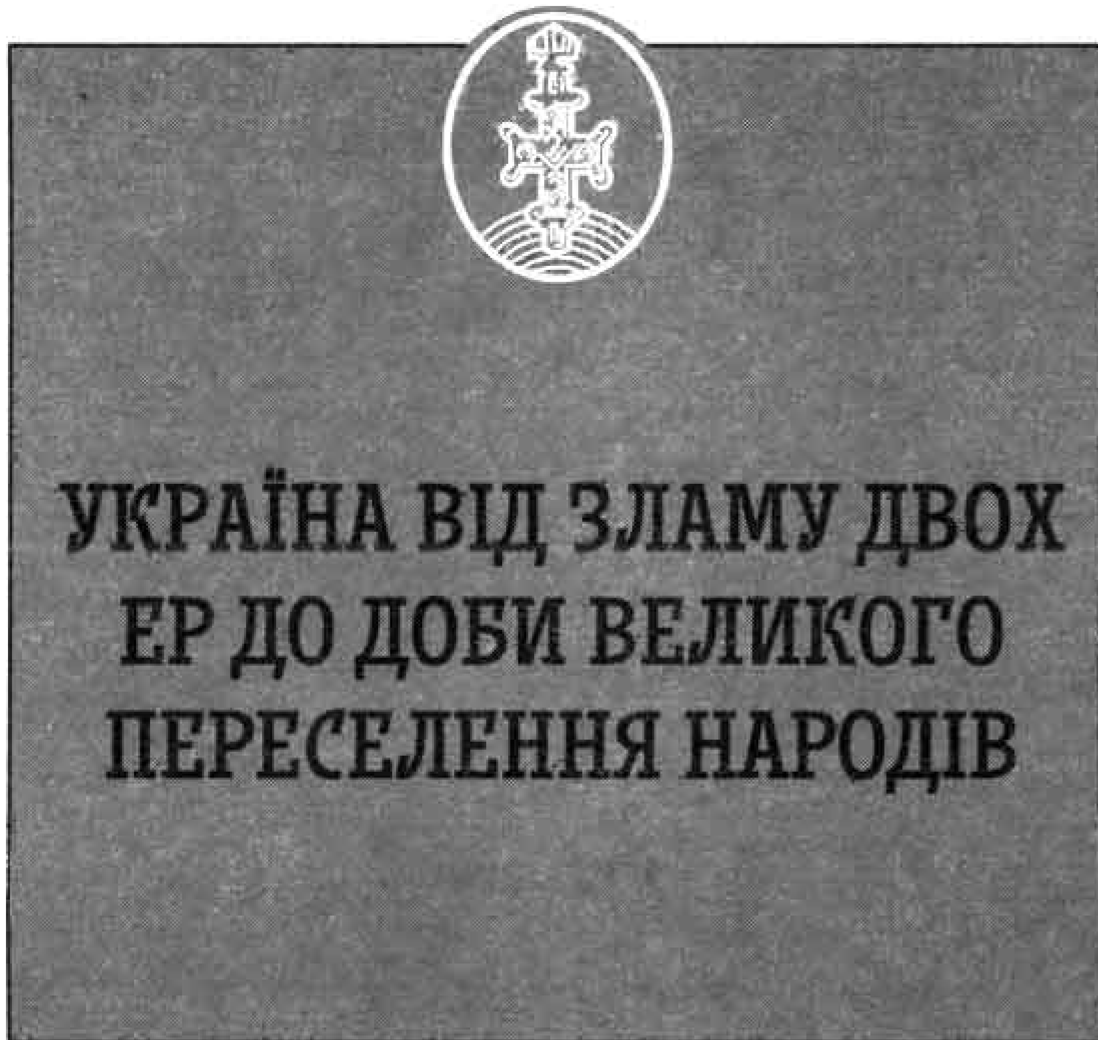
Не лише безжальними й віроломними завойовниками увійшли мешканці краю в давню історію Європи. Часом вони цілком мирно інтегрувалися в цивілізованіші та економічно успішні співтовариства, а їх внесок в історію або культуру країни перебування помітний навіть через тисячоліття. Їхні імена зберегли історичні праці, а часом фрагменти давніх написів. Серед тих, хто прославився вдалині від рідного краю, були мудреці — розумні речі, сказані скіфами Анахарсісом й Атєм, записували філософи в освіченій Елладі.

Давні мешканці краю також увійшли в історію як вправні, відважні воїни. Кому лише не служили вони! Ассирійським і перським царям, еллінським полісам, Великому Риму, воювали в горах Анатолії, на островах Середземного моря та безводних пустелях Азії. Інші, а було їх, напевне, набагато більше, ніж згаданих мудреців і воїнів, упродовж минулих тисячоліть «інтегрувався» не з власної волі, а як раби, робоча сила, що підіймала економіку демократичних полісів Еллади, перських сатрапій або квітучих провінцій неозорої Римської імперії.

За тисячоліття, що минули, було відпрацьовано безліч моделей взаємодії між Заходом і Сходом, Північчю й Півднем — від взаємовигідної торгівлі й союзів до конфронтації та боротьби на повне знищення. Племена й народи, що жили у давні часи на території нашої країни, нагромадили колосальний досвід не лише у галузі економіки й технологій. Вони нагромадили найрізноманітніший політичний досвід, навчилися мирно жити, співіснувати один з одним. Що цікаво — у

різні часи саме таке співіснування та співробітництво, а також успішна і взаємовигідна торгівля із сусідами, як правило, зумовлювали розквіт не лише економіки, але й культури.

Україна від зламу двох ер до доби великого переселення народів
(Є. Синиця)

У пошуках слов’ян

Питання походження та ранньої історії слов’ян є надзвичайно складною науковою проблемою, насамперед з огляду на стан джерельної бази. Писемні джерела вкрай скупі та почасти дозволяють доволі широкі тлумачення. Величезні області «слов’янської ойкумени» взагалі століттями залишалися поза увагою тогочасних хроністів та авторів інших жанрів. Тож доводиться покладатися здебільшого на «мовчазних свідків» — археологічні матеріали, а також лаконічні лінгвістичні відомості. Втім, у слов’янських країнах суто академічні труднощі цієї проблематики обтяжені ще й «політичним складником». Часто-густо концепції слов’янського етногенезу, свідомо чи навіть підсвідомо, корегуються міркуваннями ненаукового порядку. Гонитва за «первородством» (чи то «старшинством») серед «братніх народів», спроби збільшити глибину «історичних коренів» чи зміцнити «ступінь укорінення» на певних територіях і решта безглуздостей із царини «історичних прав» подекуди переважують не тільки науковий скепсис, а й самі факти.

Проте в конспективному викладі ці факти доволі однозначні:

— слов’яни є відносно молодою спільнотою, їхній історичний дебют відбувся лише «якихось» півтора тисячоліття тому;

— слов’яни навряд чи були колись компактною спільнотою, «племенем», з якого виросли гілки давніх і теперішніх слов’янських народів; радше йшлося про конгломерат споріднених груп населення, близьких у мовному та культурному плані, котрі за певних історичних обставин підкреслили насамперед мовну близькість, назвавшись (а найголовніше — *ставши)* для оточення слов’янами;

— уже *ставши* власне слов’янами, ранньосередньовічні племена контактували з безліччю інших народів у найрізноманітніших формах; саме ці контакти, а також пристосування до незвичних ландшафтів і соціальних умов визначили, зрештою, сучасне різноманіття культур слов’янських народів;

— вищезазначене різноманіття межує зі значною кількістю спільних рис, що зайвий раз засвідчує історичну «молодість» слов’ян.

Слід зауважити, що слов’яни з усією культурною специфікою та особливостями історичного шляху не є чимось абсолютно винятковим серед народів варварської периферії середземноморського цивілізаційного осередку. Дуже схожий шлях на кілька століть раніше пройшли, приміром, германці. Певну «неповторність» раннім етапам історії слов’ян надало розташування їхньої умовної «прабатьківщини», що на півдні та сході межувала з найсхіднішою частиною Євразійського степового коридору, а на півночі та північному сході — з неозорними лісовими просторами північної частини Східної Європи.

На сторінки історичних творів слов’яни вперше потрапляють близько середини VI ст. н. е. Примітно, що й у «Гетиці» Йордана, і в «Історії війн» Прокопія Кесарійського, написаних у 550-х рр. слов’яни фігурують не як «свіжа новина», а радше як загальновідоме явище. Відомості Прокопія дозволяють стверджувати, що слов’яни були присутні на дунайському кордоні вже у 510— 520-х рр., а на другу половину 530-х рр. стали настільки добре відомі ромеям, що слов’янських найманців залучають до операцій імперської армії в Італії. При цьому згадані твори не залишають сумнівів, що слов’яни становили потужну військову силу, а отже, тисячні контингенти слов’янських вояків репрезентують великі юрби населення (воїни становлять у спільнотах такого рівня розвитку десь п’яту частину всього загалу).

Зведення докупи відомостей, що надають разом Йордан та Прокопій, дозволяє впевнено констатувати, що на середину VI ст. слов’яни замешкували землі від правобережжя Дунаю до Лівобережжя Дніпра. Щодо широтних кордонів їхнього ареалу, то на півдні таким кордоном візантійці вбачали чорноморське узбережжя, а на півночі вони знали лише одну точку — витоки Віскли (Вісли). За сучасними уявленнями, ареал слов’ян навіть на момент перших контактів із ромеями був значно ширший, але це вже предмет досить складних реконструкцій, що компенсують необізнаність авторів VI ст. з віддаленими районами розселення слов’ян.

Таким чином, у часи «історичного дебюту» слов’яни замешкували величезний простір не лише у Східній, а й у Центральній Європі, були численними та мали неабиякий військовий потенціал. Напрошується цілком логічний висновок, що безпосередньому зіткненню з ромеями передував певний період, протягом якого слов’яни набули такої

потужності. Однак цей період, напевно, не був надто тривалим: жодне джерело, старше від уже згаданих творів Йордана та Прокопія, ніяких слов'ян не знає.

Пояснити це необізнаністю пізньоантичних авторів з етнографією віддалених від кордонів імперії обширів Східної Європи проблематично. Буквально напередодні (звісно ж, в історичному вимірі) початку слов'янської хвилі натиску на дунайський кордон імперії в регіоні вирували події, спровоковані вторгненням гунів. Тож мешканці імперії мали нагоду познайомитися з чималим переліком східноєвропейських племен, зокрема зі списку підданих «імперії гунів» за часів Аттіли. Однак слов'ян серед них немає. Імовірно, слов'яни усвідомили свою спільність та висловили це усвідомлення в самоназві (слов'яни — тобто ті, хто має слово, розмовляє зрозумілою мовою) дещо пізніше, десь на зламі IV—V ст. н. е.

Однак проблема залишається: потрібна певна «демографічна маса» тих, хто за певних історичних обставин зазначену спільність усвідомлює. Таке усвідомлення не виникає спонтанно й нізвідки. Більше того — етнічні спільноти апелюють не лише до єдності мови та побутової культури. Однією з обов'язкових складових є впевненість у спільному походженні, наявності одного історичного коріння. Таким чином, слід шукати, з яким населенням можна співвіднести безпосередніх пращурів слов'ян на попередньому етапі, протягом гунського часу (кінець IV — перша половна V ст.), а за можливістю й у більш ранній час.

Історики тривалий час у вирішенні цієї проблеми покладалися виключно на відомий пасаж у «Гетиці» Йордана: «вони [венети], поставши з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів та склавинів». Подібне бачення «слов'янського родоводу» викладено й в іншій частині цього твору Йордана: «Хоча тепер їхні [венетів] найменування змінюються залежно від різноманітних родів та місць мешкання, здебільшого вони все ж звуться склавинами та антами». Про один корінь склавинів та антів розповідає і Прокопій, щоправда, називаючи їхніми спільними предками якихось спорів (і пояснюючи назву предків слов'ян, відштовхуючись від еллінського розуміння слова «спори», себто «розсіяні», що одразу видає штучне наслідування «етимологічної традиції», притаманної античній літературі).

У будь-якому разі повідомлення Йордана, попри одиничність його тверджень про походження склавинів та антів від венетів, сприймалося як аксіома. Тим паче, що венети / венеди спорадично згадувалися в межах Центральної та Східної Європи більш ранніми авторами, від Плінія Старшого (23—79 рр. н. е.) до т. зв. «Певтингерової таблиці», карти-інтернарія, остаточну редакцію якої дослідники схильні датувати IV — першою половиною V ст.

Щоправда, венетів / венедів було чимало і в інших частинах Європи. Найбільш відомі серед них — мешканці області між північним узбережжям Адріатичного моря та Альпами, що й нині зветься Венето. У більшості випадків було цілком зрозуміло, що йдеться про кельтські та іллірійські племена. Однак дослідників XIX ст. не надто переймало навіть те, що не відома жодна самоназва слов’янського народу, співзвучна з «венети». У відповідь вони зазначали, що таку співзвучність мають екзоетноніми, назви, що використовувалися для позначення слов’ян фінськими та германськими народами. Тож повісленських давніх авторів та східноєвропейських венетів / венедів без особливих застережень стали вважати слов’янами, а «Природничу історію» Плінія — найранішою згадкою слов’ян у джерелах.

Закріплення в історіографії ототожнення центрально- і східноєвропейських венетів зі слов’янами може слугувати сюжетом окремої захопливої розвідки щодо ваги наукового авторитету у вирішенні суперечливих питань, а також впливу позанаукових чинників на неупередженість дослідників. Уперше «венеди Плінія» були визначенні як «першослов’яни» в праці польського славіста В. Суровецького 1824 р. Згодом цю гіпотезу прийняв такий стовп тогочасної славістики, як П. Шафарик. Авторитет цього дослідника був практично беззаперечним для представників наступного покоління славістів, таких як Л. Нідерле та О. Л. Погодін. Тож на зламі XIX—XX ст. якесь інше розуміння венетів у науковій літературі слов’янськими мовами було практично відсутнє. Критичні ж зауваження та суто науковий скепсис дослідників, котрі представляли інші народи, сприймалися насамперед як шовіністичні закиди та намагання ігнорувати «давність слов’янського родоводу».

Події першої половини XX ст. аж ніяк не сприяли усуненню політичного складника із зазначеної проблематики. Радше навпаки,

конфлікт між «слов'янством» та «германством» раз у раз переносився і на історію. Ситуація поволі виправлялася протягом другої половини XX ст., і лише в останні два-три десятиліття «венетське питання» нарешті знов повернулося в суто академічне русло. Цьому сприяло не тільки угамування «слов'яно-германських пристрастей», а й не меншою мірою зміна дослідних парадигм (зокрема, чимало аспектів щодо етногенезу слов'ян перебрали на себе археологи). Щоправда, рецидиви спроб більшого «заглиблення» історичних коренів слов'ян із прирівнюванням до слов'ян венетів трапляються і зараз.

Втім, із критичним підходом доводиться констатувати таке. З огляду на поширення етноніму «венети» в номенклатурі європейських племен, немає жодних підстав вбачати у венетах, котрих античні автори розташовують у Центральній та Східній Європі, неодмінно слов'ян або предків слов'ян. Більше того, щодо пізніших, ранньосередньовічних слов'ян назви, співзвучні з «венети», використовувалися тільки сусідами й ніколи не були самоназвами. При цьому самоназви слов'ян (на рівні племен та союзів племен) на час середньовіччя вже були добре відомі.

Хроністи германського походження вживали термін «венеди» як узагальнювальний, часто зумисне підкреслюючи цю обставину, а за потреби конкретизували племінні назви. Слід зазначити, що цей узагальнювальний термін з'явився саме в середньовіччі на західних околицях «слов'янської ойкумени», а не був успадкований від більш ранніх часів, від германських племен, що колись замешкували Східну Європу. Навіть якщо погодитися, що середньовічна германська традиція перегукується з більш ранньою античною (припустивши, що саме інформатори-германці познайомили античних авторів із якоюсь східноєвропейською людністю), то залишиться питання щодо узагальнювального характеру цього екзоетноніму. Як називала сама себе ця людність, що звалася сусідами «венети», і наскільки усвідомлювала свою єдність — однаково невідомо.

Таким чином, «венедське питання» можна без особливих застережень віднести не просто до одвічних, а до таких, що не мають відповіді. Надто складними та хиткими є системи доказів, що намагаються пов'язати відомих за багатьма джерелами склавинів та антів зі спорадично згадуваними у більш ранній час венетами / венедами. Пряма, як здається на перший погляд, вказівка Йордана на

саме такий «слов'янський родовід» за умови критичного розгляду дозволяє щонайбільше зв'язати склавинів та антів із «венетами Йордана», сучасниками Германаріха (середина — третя чверть IV ст.), та аж ніяк не з «венедами Плінія» (I ст.).

Уже зазначалося, що останні 50—60 років проблематика, пов'язана з пошуком витоків слов'ян, перемістилася здебільшого в наукове поле археології. З одного боку, це пов'язано з усвідомленням певної вичерпаності інших груп джерел. З іншого ж боку, тільки в середині минулого століття були відкриті старожитності, в яких можна було доволі впевнено вбачати залишки матеріальної культури слов'ян часів «історичного дебюту». Це зовсім не означає, що історики та лінгвісти припинили власні пошуки, але відтоді йшлося про можливість ширшого порівняння результатів досліджень різних наук між собою, а отже, і ретельнішого корегування кінцевих висновків.

Слід зазначити, що ототожнення певних археологічних пам'яток із матеріальною культурою якихось народів давнини є доволі складною процедурою та завжди залишається певною мірою гіпотетичним. Приміром, визначення пам'яток празької археологічної культури як склавинських, а пеньківської як антських базується на таких засадах:

— зазначені старожитності відбивають культуру населення, яке жило протягом часу, коли склавини та анти раз у раз згадуються пізньоантичними авторами (цей хронологічний збіг встановлений суто археологічними засобами);

— ареали поширення цих старожитностей збігаються, принаймні частково, з територіями, що замешкувалися склавинами й антами згідно з повідомленнями пізньоантичних авторів (для пеньківської «антської» культури цей збіг доволі чіткий, для «склавинської» празької — відповідність менш наочна, ареал празьких старожитностей простягається значно далі на північ — північний схід порівняно з районами мешкання склавинів, вказаними Йорданом та Прокопієм).

Установлення цієї «єдності часу та місця» й дозволяє доволі впевнено вбачати в празьких пам'ятках археологічний відбиток побутової культури склавинів, а в пеньківських — антів. При цьому логічно припускати, що празькі пам'ятки поза межами територій, які візантійські письменники чітко вказують як місця мешкання склавинів, однаково маркують присутність у цих місцевостях саме склавинів. Річ

у тім, що відносна уніфікованість побутової культури та вірувань (останнє археологічно відбивається насамперед у поховальних пам'ятках) для суспільств додержавного (а надто — доіндустріального) рівня розвитку найчастіше має саме етнічне забарвлення.

Подібна процедура ототожнення обов'язкова в кожному конкретному випадку. Відповідно, щодо витоків слов'янства, з огляду на щойно продемонстровану непевність «рівності» венети = (пра)слов'яни, цей шлях пошуку пращурів виглядає малопродуктивним. Однак археологи запропонували іншу дослідну процедуру, метод ретроспекції, що базується на понятті «генетично споріднені археологічні культури (або групи пам'яток)».

Різновиди матеріальної культури, так само як і народи, не виникають нізвідки, на порожньому місці. Певні типи речей, споруд, поховань тощо зазвичай є модифікаціями типів речей, споруд, поховань більш раннього часу. Звісно, трапляються й абсолютні новації, але вони найчастіше визначаються або значним технологічним стрибком (приміром, запровадження металургії), або радикальними світоглядними змінами (наприклад, поява нового обряду поховання з огляду на прийняття нової релігії). Такі суттєві перетворення порівняно нечасті, тож матеріальна культура модифікується здебільшого плавно.

Говорячи про «генетичну спорідненість» старожитностей, дослідники, звісно ж, не мають на увазі, що одні горщики породили інші. Ідеться про передавання виробничих традицій, естетичних уподобань, орнаментально-знакових систем тощо від покоління до покоління. У безписемних суспільствах така тривалість можлива виключно за умови безпосереднього «зв'язку поколінь» носіїв певних знань і вмінь. Тобто на рівні етнологічних узагальнень констатація генетичної спорідненості археологічних культур дозволяє впевнено припускати й спорідненість носіїв цих культур.

Власне метод ретроспекції апелює до зазначеної закономірності: встановлення ланцюжка генетично споріднених археологічних культур дозволяє гіпотетично припускати й спорідненість носіїв таких культур. При цьому йдуть від «відомого» до «невідомого». Приміром, вельми обґрунтоване ототожнення носіїв празької та пеньківської культур зі склавинами та антами відповідно дозволяє вбачати в носіях

старожитностей попереднього етапу, що генетично пов'язані з празькими та пеньківськими пам'ятками, пращурів склавинів та антів. І так далі в глибину століть.

Однак надто формальне використання методу ретроспекції має чимало «підводних каменів». Ланцюжок генетично споріднених археологічних культур можна за бажанням вибудувати від раннього середньовіччя мало не до доби каменю, але це зовсім не буде означати, що якась людність доби неоліту була протослов'янами.

По-перше, уніфікована матеріальна культура є достатньо вагомою, але далеко не головною ознакою етносу. Самосвідомість, висловлена насамперед у самоназві, а також мовна спільність є більш важливими. При цьому, як афористично вичерпно сформулював академік В. М. Масон, «культурогенез, глотогенез та етногенез є процесами зазвичай взаємопов'язаними, але не взаємодетермінуючими». Тобто складання певної мовної спільноти не означає автоматичного складання типу побутової культури, що відповідає цій мовній спільноті, а видозміни побутової культури зовсім не означають обов'язковість якихось етнічних зрушень (і навпаки).

По-друге, нові археологічні культури набагато частіше є не продуктом простого еволюційного розвитку попередніх старожитностей, а результатом складання елементів двох та більше традицій. Тож завжди залишається відкритим питання: а в носіях котрої з цих традицій було те «праслов'янське зернятко»?

Нарешті, по-третє, ототожнення певних зразків матеріальної культури з їхніми носіями, нагадаємо, є завжди гіпотетичним. І що далі від «відомого», з якого починається ретроспекція, то більшою стає частка «невідомого». Що «нижче» хронологічна сходинка ретроспекції, то менш достеменною стає гіпотеза, аж до повної втрати імовірності.

З урахуванням наведених застережень, що менша кількість «ланок» у «ланцюжку» ретроспекції, то більш вірогідними є припущення щодо генетичної спорідненості археологічних культур, а отже, й щодо можливої спорідненості носіїв цих культур.

Ще одним проблемним моментом методу ретроспекції є необхідність зважати на мобільність носіїв давніх культур. Мається на увазі, що певні культурні елементи (конкретні типи речей, споруд тощо), які є для певної території новаціями, цілком можуть бути

проявами традиції, що склалася на суміжних (а не виключено, що й на відносно віддалених) територіях на попередньому хронологічному етапі. Таким чином, «ступаючи» на одну хронологічну «сходинку» вниз, сумлінний дослідник має автоматично розширювати територіальні межі пошуку генетичного підґрунтя певних старожитностей.

Щоправда, у випадку пошуку пращурів слов’ян цілком можливо доволі чітко обмежити територіальне поле розшуків. Підставою для цього є спостереження лінгвістів. Аналізуючи склад найархаїчнішої лексики слов’янських мов лінгвісти дійшли висновку, що в ній відсутні терміни для опису морів та гір. Отже, умовна «прабатьківщина слов’ян» була доволі віддаленою від подібних ландшафтів. Натомість згаданий прошарок лексики містить доволі детальну номенклатуру термінів щодо одноманітних ландшафтів без значних перепадів висот, укритих мішаними лісами, що перемежовуються відкритими просторами, річок, озер, боліт та інших водойм. Якнайкраще «праслов’янському ландшафту» відповідає Полісся та прилеглі до нього з півдня ділянки Лісостепу.

Західний кордон «прабатьківщини слов’ян» дозволяє визначити так званий «ботанічний аргумент». Польський ботанік Ю. Ростафінський звернув увагу на те, що в слов’янських мовах відсутній власний термін для позначення дерева бука (це слово запозичене з германських мов). Тож він логічно припустив, що «прабатьківщина слов’ян» лежала на схід від природного ареалу букових лісів у Європі, себто східніше від умовної лінії Східні Карпати — Вісла. Зі сходу обмежити територію «прабатьківщини» на підставі мовознавчих відомостей проблематично.

Таким чином, зона пошуку «витоків слов’янства» з огляду на лінгвістичні спостереження звужується до прикордоння сучасних Білорусі та України, південно-східних воєводств сучасної Польщі, а також західних областей сучасної Росії (Брянська, Курська, Бєлгородська, не виключено, що навіть трохи ширше). Відповідно в археологічну ретроспекцію доцільно включати тільки ті археологічні культури, ареали яких бодай частково заходили в межі «прабатьківщини», тобто є певні підстави припускати, що носії цих культур дійсно мають стосунок до «слов’янського родоводу».

Уже йшлося про те, що практично будь-який ланцюжок археологічної ретроспекції може бути протягнутий у минуле мало не до матеріальної культури перших представників роду *Homo* у Східній Африці. Однак щодо етногенезу слов’ян така ретроспекція стосуватиметься дуже опосередковано. Ще раз наголосимо, що кожна сходинка археологічної ретроспекції вниз за хронологією суттєво знижує ступінь достовірності ототожнення носіїв певних старожитностей із предками якоїсь історично відомої людності.

На півдні Східної Європи (і в межах «прабатьківщини слов’ян» зокрема) напередодні «історичного дебюту» слов’ян істотні культурні трансформації, що призводили до формування нових археологічних культур (або груп пам’яток), відбувалися на зламі IV—V ст., на зламі II—III ст., близько середини I ст. н. е., протягом III — початку II ст. до н. е. Ці пертурбації були пов’язані насамперед зі значними міграціями чималих груп населення, найбільш наочним проявом яких часто-густо ставали масштабні воєнні дії, а наслідком — часткова (а подекуди й повна) зміна населення в певних мікрорегіонах. З огляду на це, переважна більшість дослідників, які вивчають питання археологічної славістики, не занурюють ланцюжок ретроспекції значно «глибше» від часу близько рубежу ер.

Зрозуміло, що методично правильно (і, мабуть, більш переконливо) було б відтворити «слов’янську археологічну ретроспекцію» у повній відповідності до її вибудування науковцями: від «відомого», тобто доволі певно ототожнених з ранньосередньовічними слов’янами старожитностей, до «невідомого», генетично пов’язаних із археологічними культурами самого початку середньовіччя старожитностями більш раннього часу. Проте таке «зворотне кіно» важко сприймати зацікавленому читачеві, який не є фахівцем. Тож далі пропонується нарис культурних та історичних процесів на південному заході Східної Європи від останніх століть до н. е. до V—VII ст. н. е., часу побутування культур, що пов’язують зі слов’янами періоду «історичного дебюту», часу т. зв. Великого розселення слов’ян.

Перехрестя епох: етнокультурні процеси на півдні Східної Європи в останні століття до нової ери

Суттєві культурні перетворення на південному заході Східної Європи відбулися протягом III ст. до н. е. Найбільш помітним процесом протягом цього століття став колапс Великої Скіфії. Тривалий час, слідом за вказівками античних авторів (насамперед Діодора Сицилійського), головною причиною зникнення Скіфії з політичної карти світу вважали вторгнення сарматів. Однак дослідження останніх десятиліть суттєво змінили бачення цих процесів.

Занепад Великої Скіфії був пов’язаний насамперед з економічною кризою, що розпочалася у IV ст. до н. е. Основним чинником, що спричинив економічні негаразди, був екологічний. Частина дослідників головну причину екологічної кризи вбачає в антропогенному факторі: вибухове збільшення стад худоби протягом розквіту Скіфії у V ст. н. е. спричинило т. зв. дигресію пасовиськ, угіддя ставали неспроможними суто природним шляхом відновлювати родючість. Інші дослідники звертають увагу на те, що саме на другій половині IV—III ст. до н. е. припадає черговий період аридизації (зменшення зволоженості) Причорноморського Степу, викликаний циклічними змінами клімату. Тобто кількість біомаси на певну ландшафтну одиницю зменшувалася внаслідок суто природних причин. Ці спостереження аж ніяк не виключають одне одного, радше навпаки: антропогенний тиск на екосистему степу посилювався природними змінами, а збіг у часі обох процесів робив ситуацію буквально катастрофічною. Пасовиська зменшувалися за площею та ставали менш поживними, відповідно скорочувалася кількість худоби, а отже — й кількість населення, для якого худоба була основним майном.

Скорочення кількості населення степової Скіфії саме протягом IV ст. до н. е. дуже добре документоване поступовим зменшенням кількості поховальних пам’яток, а для III ст. до н. е. йдеться чи не про повну депопуляцію регіону, адже поховання цього часу одиничні.

Далеко не найголовнішим, але доволі промовистим свідченням економічного занепаду Скіфії є поступове згасання протягом IV ст. до н. е. традиції «царських курганів». Будівництво величних поховальних споруд, що потребувало значних трудовитрат за участі чималої кількості людей, пишні поховальні дари, що відправляли в небуття разом зі статусними небіжчиками чималі статки, перетворилися на нездійсненні завдання для економіки, що вже деградувала.

Цікаво, що степовики намагалися протистояти природним негараздам інтенсивним шляхом. Не пізніше рубежу V—IV ст. до н. е. в околицях Кам'янського городища (Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл.) утворюється осередок відносної осілості. Навряд чи йшлося про повноцінне комплексне господарство, але якась частина скіфів, освівши, дбала про заготівлю кормів для худоби на зимовий період. Примітивне землеробство, що практикувалося першими поколіннями осілих номадів, напевне, також було орієнтоване насамперед на заготівлю фуражу для худоби. Втім, часткова зміна системи господарювання однаково виявилася неспроможною компенсувати втрати внаслідок кліматичних змін. Шлях, накреслений протягом IV ст. до н. е., дозволив адаптуватися до нових умов лише далеким нащадкам колишніх володарів Причорноморського Степу, носіям т. зв. пізньоскіфських пам'яток II ст. до н. е. — II ст. н. е. Але не будемо забігати наперед.

Економічні негаразди IV ст. до н. е. та скорочення населення безпосередньо позначалися на військовому потенціалі скіфів. «Першим дзвіночком» втрати військово-політичної могутності стала поразка, завдана 339 р. до н. е. армією Філіпа II, батька Александра Македонського, скіфському війську, очолюваному царем Атеєм. Атей загинув у цій битві, велика кількість скіфських жінок та дітей потрапила в рабство, скіфи втратили чимало майна. Показово, що головне джерело щодо цих подій — переказ Юстином твору Помпея Трога — навіть у вкрай лаконічному повідомленні підкреслює: головною здобиччю стали раби та коні, а золота і срібла скіфи не мали.

Втім, згадана поразка не стала катастрофічною, щонайменше до кінця IV ст. до н. е. скіфи залишалися одним із головних політичних гравців у Північному Причорномор'ї. 331 р. до н. е., скіфи прийшли на допомогу мешканцям Ольвії, яку тримав в облозі Зопіріон, один із полководців Александра Македонського, намісник Фракії. Скіфи не

тільки змусили Зопіріона зняти облогу, а й повністю знищили його корпус. Невдовзі, близько 328—327 р. до н. е., цар Боспору Перісад І воював з якимось скіфським царем. Відомості щодо цього конфлікту вкрай скупі, однак є підстави припускати, що боспорити здобули перемогу із значними труднощами.

Ще два десятиліття по тому, 309 р. до н. е., скіфи брали активну участь у династичній боротьбі синів Перісада І, які сперечалися за боспорський престол після смерті батька. Тридцяти-тисячний скіфський контингент був основними силами війська старшого з братів, законного спадкоємця Сатира II, та забезпечив йому перемогу в битві на р. Фат (імовірно, один із допливів Кубані). Щоправда, Сатир був поранений і невдовзі помер, а конфлікт у цілому закінчився на користь його супротивника Євмела. Проте показово, що син та потенційний спадкоємець Сатира Перісад, утікаючи від різанини, яку влаштував Євмел своїм родичам, знайшов притулок при дворі царя скіфів Агара. Саме Агар, як припускають, був союзником Сатира у війні з Євмелом, тож сподівання Перісада на надійний захист були не примарними.

Події останніх років IV ст. до н. е., власне, можна вважати останніми в політичній історії Великої Скіфії. На жаль, античні автори надають відомості лише про елліно-скіфські стосунки. Про те, що коїлося в глибині Скіфії, ми можемо судити лише за археологічними матеріалами. Варто зазначити, що протягом IV ст. до н. е. поступово згасає життя і на пам’ятках т. зв. лісостепової Скіфії, а матеріали III ст. до н. е. зустрічаються на зазначених пам’ятках радше як винятки. Можливо, екологічні та економічні негаразди торкнулися й цього населення, а не лише мешканців Степу.

Відсутні в писемних джерелах певні відомості й про «сарматське завоювання» Скіфії. Уже зазначалося, що антична традиція змальовує ці події мало не як блискавичну військову акцію. Але таке бачення пропонують не очевидці й навіть не сучасники подій, а автори, котрі жили щонайменше 200—250 років по тому. Археологічна картина значно відрізняється. Поодинокі сарматські комплекси кінця IV—III ст. до н. е. на схід від Дону є свідченнями короткотривалих військових акцій, набігів, що здійснювалися сарматами на номінально контрольовану скіфами територію. Кардинально ситуація змінюється лише на зламі III—II ст. до н. е., коли сармати (точніше, дві сарматські

орди, роксолани та язиги) перетинають Дон і опановують степову частину Дніпро-Донського межиріччя. Те, що згадані простори стають саме територією постійного кочування сарматів, засвідчують курганні могильники, які змінили поодинокі поховання.

Дніпро залишався західним кордоном Сарматії до середини I ст. до н. е., хоча набіги на Правобережжя, судячи з небагатьох поховань, скарбів та поодиноких знахідок, сармати протягом II — першої половини I ст. до н. е. здійснювали. Показово, що до рубежу ер сарматські комплекси відсутні також у Криму. Імовірно, експансію сарматів далі на захід та південь стримували т. зв. «малі Скіфії». Саме в степовому Криму, а також у Буджаку та Добруджі кочували невеликі скіфські орди, що спромоглися зберегти традиційний спосіб життя протягом кризового III ст. до н. е. Слід зазначити, що невдовзі, протягом першої половини II ст. до н. е., кочовий спосіб життя стане прерогативою лише верхівки пізньоскіфського суспільства, а основна маса населення перейде до осілості та орієнтованого на хліборобство господарства.

Окремою проблемою залишається розуміння пізньоскіфського осередку, представленого ланцюжком городищ уздовж нижньої течії Дніпра (здебільшого правого берега в межах сучасної Херсонської обл.). Ці городища засновуються не раніше від останньої третини II ст. до н. е., а їхня матеріальна культура є доволі строкатою: окрім рис, притаманних пізнім скіфам, присутні гетські, сарматські та еллінські особливостей. Тож походження цього населення з більшою імовірністю слід пов’язувати не з територіально ближчою кримською Малою Скіфією, а з Добруджею та пониззям Дністра.

Культурні трансформації протягом III ст. до н. е. у лісостеповій смузі сучасної території України досить складно співвіднести з якимись певними історичними подіями чи конкретними історичними народами. Ключову роль у цих трансформаціях відіграв потік мігрантів, котрі були вихідцями з теренів, обмежених Рейном, південним узбережжям Балтики, Віслою та Карпатами. Протягом третьої чверті I тис. до н. е. в цій зоні склалися та побутували так звані латенізовані археологічні культури. Якщо латенська культура є «археологічним відбитком» історичних кельтів, то терміном «латенізовані» позначають старожитності, що мають яскраве латенське

забарвлення, але в носіях яких вбачають не кельтів, а представники інших етнічних груп.

Власне кельти, носії латенської культури, дісталися тільки крайнього заходу сучасної території України, Закарпаття. Їхні пам’ятки, найбільш відомою серед яких є Галиш-Ловачка на околиці теперішнього Мукачева, розташовані вздовж верхньої течії Тиси та її приток. Не виключено, що якісь невеликі групи кельтів перетинали Карпати, про що свідчать поодинокі знахідки на схід від них та унікальний комплекс із поселення Бовшів на Івано-Франківщині. Однак безпосередній вплив латенської культури на населення східноєвропейських земель був мінімальним, значно більше позначилися опосередковані впливи, що були пов’язані з переселенням носіїв латенізованих старожитностей.

Від середини І тис. до середини І ст. до н. е. кельти домінували на обширах Європейського Барбарікуму, а притаманна їм латенська культура впливала на технологічний розвиток та естетичні смаки сусідніх варварських племен. Зокрема, зоною такого впливу були території сучасних Німеччини й Польщі, які в зазначений період замешкували (пра)германці та, що не виключено, носії інших мов. Найстаршим явищем серед латенізованих культур цього регіону була ясторфська археологічна культура. Саме в її ареалі вбачають вихідний регіон, звідки мігранти в останні десятиліття ІІІ — перші десятиліття ІІ ст. до н. е. рухалися на південний схід. Причини, що спонукали цю людність до переселення на значну відстань, залишаються предметом дискусії. Проте сам факт цього переселення, зафіксований змінами археологічної картини на обширі від Карпат до Дніпра й від Південної Білорусі до Черкащини, твердо встановлено.

Ці мігранти у більшості випадків приходили не на спустілі землі. Уже йшлося про те, що криза ІІІ ст. до н. е. позначилася не лише на степовій, а й на лісостеповій Скіфії, де помітно скорочується кількість замешканих пам’яток. Тож економічні та демографічні негаразди були спільними для всієї системи, що склалася у Великій Скіфії, але, на відміну від степу, в лісостепу про мало не повну депопуляцію не йшлося. Значно меншою мірою зазначені негаразди зачепили північніші землі, лісової зони. Пам’ятки мілоградської (VII—I ст. до н. е.) та юхнівської (V ст. до н. е. — рубіж ер) археологічних культур, південні частини ареалів яких заходили в межі «прабатьківщини

слов’ян», продовжили існувати без ознак будь-якої суттєвої кризи, що припадала б на III ст. до н. е. Доволі непевною для III ст. до н. е. є археологічна картина в межиріччі Дністра та Пруту, а також простору між Прутом і головним хребтом Східних Карпат. Однак і тут є бодай нечисленні пам’ятки, у яких вбачають археологічні сліди присутності людності, яку античні джерела називають гетами.

Отже, вихідці з ареалу ясторфських старожитностей у певному обсязі контактували з аборигенним населенням, і саме культура місцевих субстратів надала своєрідності новоутвореним старожитностям поєнешти-лукашівської та зарубинецької археологічних культур. Ідеться про своєрідність зазначених старожитностей порівняно з іншими археологічними культурами кола латенізованих. Однак найяскравіші риси цих старожитностей дозволяють впевнено не відокремлювати поєнешти-лукашівську та зарубинецьку культури від зазначеного кола. Якісний лощений керамічний посуд, застібки-фібули латенської схеми та прикраси, традиція «полів поховань» тощо міцно пов’язує східноєвропейські культури з усім центральноєвропейським латенізованим загалом.

На сучасному рівні вивченості проблеми появи східноєвропейських латенізованих археологічних культур важко скласти певне уявлення про деталі цього процесу. З огляду на хронологію зрозуміло, що культурні перетворення зачепили трохи раніше найближчі до ясторфського ареалу землі, де сформувалися пам’ятки пшеворської культури. Дослідники схиляються до думки, що формування цих старожитностей здебільшого мало вигляд поступової «повзучої» аграрної колонізації сусідніх територій, розтягнутої в часі на близько півстоліття (приблизно в межах другої половини III ст. до н. е.). Цей процес супроводжувався акультурацією тубільного населення (тобто ознайомленням його зі зразками матеріальної культури латенізованого типу) та, ймовірно, асиміляцією цього населення.

Натомість «виплески» населення, що сягнули власне східноєвропейських обширів, судячи з усього, були саме відносно одномоментними переселеннями значних мас людей. Певним «перехрестям» для цих мігрантів став вододіл верхів’їв Прип’яті та Дністра. Частина з них повернула на південь і спустилася вниз Дністром та Прутом, тут почали функціонувати пам’ятки поєнешти-лукашівської культури. Другий потік посунув уздовж Прип’яті на схід.

Якась частина цих мігрантів осіла на Поліссі, інші досягли гирла Прип’яті й спустилася на південь вздовж Дніпра, зайнявши відносно вузьку смугу від гирла Десни до гирла Росі. Трохи менша група цих мігрантів посунула навпаки, на північ, і осіла здебільшого в поріччі Дніпра в межах півдня сучасної Білорусі (приблизно від гирла Прип’яті до гирла Березини). Матеріальна культура цих трьох груп відбилася у трьох локальних варіантах пам’яток «класичної» зарубинецької культури (поліському, середньодніпровському та верхньодніпровському).

Одночасність початку поєнешти-лукашівських та зарубинецьких пам’яток свідчить на користь того, що їх поява у Східній Європі була наслідком саме однієї міграційної хвилі. Щоправда, хронологічна картина формування зарубинецьких пам’яток залишає певні питання відкритими. Річ у тім, що ранні комплекси пам’яток поліської та середньодніпровскої груп є приблизно на півстоліття старшими від пам’яток верхньодніпровських. Тобто не можна виключати, що це були дві «хвилі», які послідовно виходили з «прабатьківщини», і мігранти «другої черги», переконавшись у тому, що Полісся та обшири Києво-Канівського Подніпров’я вже зайняті, вимушено рушили на північ.

Проте більшість дослідників схиляється до іншої гіпотези, вбачаючи в утворенні верхньодніпровських пам’яток наслідок переселення вже носіїв власне зарубинецьких старожитностей, насамперед середньодніпровського локального варіанта. Якщо погодитися з цією гіпотезою, то можна припустити, що вже через одне-два покоління мешкання «зарубинців» на Середньому Подніпров’ї їхній демографічний потенціал зріс настільки, що вони спромоглися колонізувати і чималий регіон на півночі.

Як уже зазначалося, своєрідності латенізованим культурам Східної Європи надавали насамперед культури субстратного населення. Це визначило відмінності не тільки між поєнешти-лукашівськими та зарубинецькими старожитностями, а й між локальними варіантами останніх. На Поліссі попередні старожитності представлені пам’ятками поморської культури, на Середньому Подніпров’ї — лісостепової скіфської, на Верхньому — мілоградської. Якихось археологічних слідів конфліктів з аборигенним населенням не спостерігається в жодному регіоні. Відсутні й підстави припускати втечу, принаймні масову, аборигенів за появи мігрантів. Тож слід

думати, що прибульці налагодили певні мирні взаємини з попереднім населенням та протягом історично короткого часу асимілювали його.

Саме асиміляцію аборигенів прибульцями, а не розчинення прибульців у масі аборигенів, дозволяє припускати структура латенізованих старожитностей Східної Європи. У домобудівництві, приміром, типи домівок субстратного населення якщо не панували, то становили значну частку. Це цілком логічно, адже в незвичних природних умовах доцільно було скористатися досвідом місцевих мешканців у цій сфері. Так само «місцеве коріння» демонструє чимала кількість різновидів посуду, що використовувався для зберігання запасів та приготування їжі. А от столовий сегмент керамічного набору (більш престижний), складається із високоякісного лощеного посуду, виготовленого в латенських традиціях, принесених у регіон саме мігрантами. Так само за латенізованими зразками виготовлялися металеві деталі одягу та прикраси, тож, імовірно, доволі швидко притаманне прибульцям вбрання витіснило місцеві зразки.

Зрештою, показовим є панування відносно уніфікованого поховального обряду, кремації на стороні та поховання решток кремації на великих могильниках, що налічували кілька десятків, а частіше навіть сотні могил («полях поховань» або «полях поховальних урн»). Окремі елементи цього обряду не були абсолютною новацією для Східної Європи. Однак поширення такого обряду як цілісної системи можна пов’язати тільки з хвилею мігрантів рубежу III—II ст. до н. е., а крім того, цей обряд єднає поєнешти-лукашівські та зарубинецькі старожитності з рештою латенізованих культур. Якщо запозичення в інших сферах можна, за бажанням, пояснити утилітарними міркуваннями, то зміни в поховальній обрядовості засвідчують значні ідеологічні (і навіть ширше — світоглядні) зрушення.

Таким чином, саме «латенська вуаль» визначила «культурне обличчя» населення поєнешти-лукашівського та зарубинецького ареалів. Проте тут не йдеться про механічне перенесення культурного зразка мігрантами з Центральної Європи. По-перше, самі переселенці навряд чи становили якусь компактну культурну спільноту, їхній рух певною мірою затягував населення, яке мешкало вздовж маршруту руху. По-друге, східноєвропейські латенізовані старожитності, беззаперечно, є продуктом синтезу культур прийшлого та субстратного

населення. Тож у випадку поєнешти-лукашівської та зарубинецької культур ми маємо справу з оригінальними новоутвореннями, а не прямим наслідуванням якоїсь однієї попередньої традиції.

Для носіїв східноєвропейських латенізованих старожитностей характерна стала осілість, про яку свідчать і довготривалі поселення, і могильники, що безперервно функціонували протягом 150—200 років. Запорукою такої осілості було комплексне господарство, базоване на рільництві. Економічну стабільність, зокрема, добре засвідчують постійні торговельні зв’язки «зарубинців» з античними осередками Чорноморського узбережжя.

Показово, що високоліквідні та компактні предмети розкоші, зокрема прикраси, в античному імпорті «зарубинців» були чи не на останньому місці. Натомість стабільно постачалися теж престижні, але значно складніші для транспортування вино та олія. Знахідки фрагментів амфор, що були основною транспортною тарою для рідини, на деяких зарубинецьких пам’ятках (наприклад, городищі Пилипенкова Гора в околицях сучасного Канева) становлять до 10 % від загальної кількості керамічних знахідок. До того ж амфорні знахідки свідчать: торговельні відносини з причорноморськими полісами встановило вже перше покоління мешканців зарубинецьких осередків (принаймні середньодніпровських), не пізніше від перших десятиліть II ст. до н. е.

Важливість торговельних відносин, основною трасою яких був Дніпро, для «зарубинців» ілюструє й така обставина. Уже згадувалося, що в останній третині II ст. до н. е. на пониззі Дніпра постав пізньоскіфський осередок. Населення пізньоскіфських городищ мало змогу перешкоджати пересуванню «чужинців» цією ділянкою Дніпра, а отже, втручатися у вже налагоджену торгівлю між «зарубинцями» та населенням античних міст.

Однак амфорні знахідки на зарубинецьких пам’ятках переконливо свідчать, що якоїсь значної перерви у «зарубинецько»-еллінській торгівлі не було. Натомість у шарах пізньоскіфських городищ мало не від моменту їхнього будівництва трапляються знахідки посуду зарубинецьких типів, а в могильниках, де ховали небіжчиків мешканці цих городищ, є серія поховань, що супроводжуються зарубинецькими посудинами. Такі поховання здійснені в характерних для пізніх скіфів сімейних склепах за обрядом тілопокладання, геть не притаманним

зарубинецькій традиції. Примітно також, що зарубинецькі посудини супроводжують виключно кістяки жінок та дітей. Тож імовірно, що такі поховання належать «зарубникам», які жили серед пізніх скіфів (звідси зарубинецькі посудини в шарах поселенських пам’яток) і були включені у пізньоскіфські родини (їх ховали не окремо, а в родинних склепах), вимушено чи невимушено відмовлялися від «батьківських вірувань» (їх не спалювали, а інгумували), але навіть за таких обставин намагалися бодай частково позначити своє «зарубинецьке походження» навіть у потойбічні (зарубинецький посуд у поховальному інвентарі). Напевне, і дітей від спільних шлюбів ховали в такий спосіб.

Загалом же окреслена археологічна картина дозволяє вбачати такий перебіг подій: середньодніпровські «зарубинці» та нижньодніпровські пізні скіфи (судячи з усього — без особливих конфліктів) віднайшли взаємовигідну конфігурацію співіснування у системі тогочасної «міжнародної торгівлі», а запорукою цієї угоди стало укладання шлюбів на зразок династичних між представниками зарубинецьких та пізньоскіфських громад. Варто зазначити, що подібні механізми відносно сталих відносин пізні скіфи мали й з іншими сусідами, кочівниками-сарматами. Принаймні археологічні матеріали та відомості антропології дозволяють упевнено робити таке припущення. Щоправда, в цьому випадку цілком імовірними були не тільки паритетні стосунки, а й певна зверхність номадів, надання їм данини чи «виплат за мир». У будь-якому разі доволі «інтернаціональна» вже за самим походженням культура пізніх скіфів в умовах існування на Нижньому Дніпрі додатково збагачувалися культурними компонентами, притаманними населенню суміжних територій.

Повертаючись до носіїв зарубинецької культури, зазначимо, що південний напрямок контактів був для них хоч і вагомим, але далеко не єдиним. Не менш жваві стосунки вони підтримували і з латенізованим населенням Центральної Європи, насамперед мешканцями території Польщі. Щоправда, тут ми не можемо конкретизувати форми таких стосунків. Імовірно, ішлося і про торгівлю, і про запозичення певних технологій та конкретних зразків ремісничих виробів, і про переселення час від часу якихось невеликих груп чи навіть окремих осіб. Найголовніше, що такі відносини були безперервними. Це досить

добре ілюструється, зокрема, досить швидким потраплянням у зарубинецьке середовище нових типів застібок-фібул центральноєвропейського походження, що доповнювали своєрідну місцеву ювелірну традицію, представлену насамперед т. зв. фібулами зарубинецького типу, які вважаються «етнографічною ознакою» носіїв зарубинецьких старожитностей.

До речі, схожа ситуація спостерігається і в ареалі поєнешти-лукашівської культури. Її носії так само підтримували сталі стосунки з античними осередками, передусім із розташованою в гирлі Дністра Тірою. Однак і з «прабатьківщиною» зв’язок не втрачався, що добре відбито в комплексі прикрас та металевих деталей одягу (фібули, поясні гачки).

Було б досить дивно, якби відомості про племена, що підтримували сталі відносини з античними осередками, жодним чином не потрапили в писемних чи епіграфічних джерелах. Проте не слід забувати, що навіть причорноморські поліси були віддаленою периферією античного світу, тож навіть про них відомості вкрай скупі. Про глибинні території Східної Європи годі й говорити, їхнє населення потрапляло у фокус уваги античних авторів найчастіше тільки тоді, коли ставало одним із гравців тогочасної «геополітики», а надто — коли загрожувало цивілізованим мешканцям Великого Середземномор’я.

Власне, для рубежу III—II ст. до н. е. та подальшого часу антична традиція знає в глибинних районах Східної Європи (окрім кочівників) тільки один стабільно згадуваний народ — бастарнів. Перші згадки про них датовані останньою третиною III ст. до н. е., але саме східноєвропейська локалізація бастарнів та більш детальна етнографічна інформація щодо них належать уже до першої третини II ст. до н. е. Зумовлювався такий інтерес до бастарнів саме зазначеними вище обставинами: очолювані ватажком Клондиком бастарни взяли участь у подіях II та III Македонських війн (200—196 та 171—168 рр. до н. е. відповідно). Протягом цього періоду бастарни кілька разів приходили на Балкани «з-за Дунаю» як найманці македонських царів у їхньому протистоянні з Римом. Навіть якщо вважати відомості античних авторів про кількість бастарнських контингентів перебільшеними (у різних епізодах фігурують від 10 до 30 тис. вояків), то все одно йдеться про представників численної людності.

Співвідносячи відомості про бастарнів як велелюдне плем’я зі східноєвропейськими археологічними реаліями цього періоду, доводиться погодитися, що «археологічним відбитком» бастарнів можуть бути тільки латенізовані культури. Більше того, певні типи речей, що трапляються в ареалах цих культур, радше за все були запозичені саме на Балканах у період Македонських війн. Серед дослідників немає згоди, чи вбачати бастарнів лише в носіях територіально ближчих до Балкан поєнешти-лукашівських старожитностей, чи вважати ними весь загал латенізованого східноєвропейського населення. З огляду на кількість найманців-бастарнів більш прийнятним є другий варіант. Однак цілком слушним є зауваження, що власне бастарнами могла називати себе тільки якась частина цих східноєвропейських варварів, ті, хто організовував та очолював згадані військові акції. Племінна ж належність інших учасників походів, котрих залучали бастарни, могла бути й іншою.

У будь-якому разі цікавою є етнографічна невизначеність щодо бастарнів, що спостерігається у творах античних авторів, хтось із них вважає бастарнів германцями, хтось — кельтами, і при цьому твердження щодо етнічного визначення бастарнів у більшості письменників мають характер радше припущень, а не впевненої констатації факту. Це дало підставу вбачати в бастарнах певний народ «між германцями та кельтами», групу населення, вкрай скупі відомості про мову котрого (до нас дійшло лише шість бастарнських слів) не дозволяють однозначно відносити його до жодної з відомих нам мовних груп. Підкреслимо, що така невизначеність якнайкраще відповідає багатокомпонентності формування поєнешти-лукашівської та зарубинецької культур. Логічно припустити, що абсолютно нове та доволі специфічне на рівні матеріальної культури явище цілком могло відповідати й складанню мови, яку сучасники утруднювалися однозначно віднести до германських або кельтських.

Період від середини II ст. до середини I ст. до н. е. можна характеризувати як час розквіту латенізованих культур Східної Європи. На середину — другу половину II ст. до н. е. ситуація у Східній Європі стабілізувалася, якихось значних переміщень населення не спостерігається. До того ж встановлюється система стабільних торговельних зв’язків між різними групами населення регіону, про що вже згадувалося.

Проте це не означає, що міграційна активність у регіоні зовсім ущухла. Зокрема, одним із показників стабільності та відносного добробуту в зарубинецькому ареалі можна вважати, як не парадоксально, його розширення, наслідком чого стало утворення двох нових груп зарубинецьких старожитностей, пам’яток типу Харіївка та Чечерськ-Кистені. Обидві ці групи утворилися протягом II ст. до н. е., однак перша, найімовірніше, протягом першої половини — середини цього століття, а друга — ближче до рубежу II—I ст. до н. е.

Структура керамічного набору пам’яток типу Харіївка та деякі інші риси матеріальної культури дозволяє вбачати в їх носіях насамперед нащадків мешканців середньодніпровського локального варіанту зарубинецької культури. Однак помітну частку серед посуду «харіївців» становлять форми, прототипи яких однозначно визначаються як пшеворські. Відповідно, слід припускати, що первинний поштовх для міграції «харіївців» дала якась група переселенців з південної частини території сучасної Польщі. До руху цих мігрантів долучилися й мешканці Середнього Подніпров’я (не виключено, що й Полісся), причому зрештою саме вони склали «демографічну більшість» переселенців. Відхід якоїсь частини «зарубинців» аж ніяк не позначився на подальшому розвитку середньодніпровської групи, основні поселення та могильники регіону без помітної «демографічної ями», що синхронізувалася б із цим виселенням, функціонують і надалі. Тож ішлося, ймовірно, про переселення надлишкового населення, відхід якого на інші території став швидше позитивним чинником, дозволивши «зарубинцям» експлуатувати й далі ті самі угіддя, не змінюючи системи господарювання.

**Чорнолощений посуд зарубинецької культури,
Пирогівський могильник в околицях Києва.**

«Харіївці» просунулися досить далеко від Дніпра в глиб Лівобережжя, відірвавшись від корінних земель зарубинецького ареалу. Основний ареал цих старожитностей пов’язаний із середньою течією Сейму та північнішими обширами між Сеймом та Десною. Ігнорування переселенцями значно ближчих до корінного ареалу територій Лівобережжя у трикутнику між Дніпром, Сулою та Десною, напевне, було пов’язане насамперед із міркуваннями пошуку звичної екологічної ніші. Проте не тільки, адже прикордоння лівобережних Степу та Лісостепу на II ст. до н. е., нагадаємо, було відкрите для набігів сарматів. Характерно й те, що в «метисній» зарубинецько-пшеворській культурі «харіївців» практично не проявляються риси культури попереднього хронологічно етапу, умовних «лісостепових скіфів». Отже, переселенці намагалися опанувати порожні території, що задовольняли б їхні господарські потреби, а також були відносно безпечними з огляду на зовнішні загрози, насамперед з боку номадів. Зручність зв’язків із «вихідними регіонами» при цьому була явно

другорядною, хоча такі зв’язки беззаперечно підтримувалися, про що йтиметься далі.

Дещо по-іншому відбувався процес утворення групи типу Чечерськ-Кистені. Переселяючись з ареалу верхньодніпровських зарубинецьких пам’яток на північ (у межиріччя Дніпра та Друті, а також середню течію Березини) і на північний схід (у межиріччя Дніпра та Сожу), «зарубинці» контактували з доволі розрідженою, але присутньою всюди людністю, яка була носієм культури штрихованої кераміки.

Специфіка лісової зони зумовлювала не надто широкий вибір ділянок, придатних для сільського господарства. Саме з огляду на жорстку конкуренцію за такі ділянки характерною рисою всіх культур доби раннього заліза в цьому регіоні є традиція будівництва городищ. Такі городища були, по суті, місцями мешкання невеликих родових колективів, з укріпленнями, розрахованими насамперед на протидію набігу найближчих сусідів, а не масштабну війну з численним і добре організованим супротивником. Втім, укріплення багатьох із цих фортечок, що будувалися та підтримувалися не одним поколінням мешканців, становили потужні й відносно складні системи захисту. Це знову підкреслює наочну необхідність фортифікаційного будівництва, адже чималі трудовитрати на нього здебільшого цілком себе виправдовували.

Отже, міграція «зарубинців» у зазначених напрямках мала експансивний характер. Принаймні в багатьох випадках сліди пожеж засвідчують, що їхня поява на півночі та північному сході мала конфліктний характер. Втім, навряд чи йшлося про тотальне витіснення попереднього населення або ж, тим паче, його геноцид. Навпаки, компоненти, пов’язані походженням із зарубинецьким та «штриховим» колами, представлені в матеріальній культурі носіїв пам’яток типу Чечерськ-Кистені радше і рівних частках, а своєрідність цих старожитностей на тлі решти зарубинецьких пам’яток визначається насамперед рисами, притаманними саме культурі «штриховиків».

Таким чином, можна припустити, що відносно нетривала «гаряча» стадія експансій швидко змінювалася відносно конструктивною фазою взаємодії «зарубинців» та «штриховиків». Унаслідок цієї взаємодії утворилося метисне населення, що лишило по

собі пам’ятки типу Чечерськ-Кистені з настільки синкретичного матеріальною культурою, що практично неможливо визначити, які компоненти домінували. Втім, сам факт експансії «зарубинців» у верхньодніпровському регіоні є доволі промовистим. Після нетривалого періоду (близько століття) перебування на Верхньому Дніпрі носії зарубинецьких пам’яток явно вичерпали можливості ландшафтної ніші, яку опанували в лісовій зоні. Тож надлишкове населення змушувало їх опановувати сусідні території, попри спротив мешканців цих територій.

Попри те, що згадані «виплески» надлишку населення із зарубинецького ареалу були досить масштабними процесами і залишили помітний слід на археологічній карті, вони все ж таки були радше «внутрішньою справою» східноєвропейських варварів і не призвели до радикальної зміни «картини світу» в регіоні. Тож не дивно, що ці події лишилися геть непоміченими античними письменниками, увагу яких до регіону знов привернули лише бурхливі перетворення, пік яких припав на середину I ст. до н. е. Зрушення цього періоду мали чималі наслідки для тогочасної «геополітики», безпосередньо зачепили античний світ, а отже, й більш-менш докладно фіксувалися.

Своєрідною прелюдією до повернення «геополітики» на причорноморські обшири була бурхлива діяльність Мітрідата VI Евпатора (134—63 рр. до н. е.). Правитель (з 113 р. до н. е.) невеличкого елліністичного царства Понт на південно-східному узбережжі Чорного моря за своє тривале життя в кілька разів збільшив власні володіння, а протягом 80—60-х рр. до н. е. навіть вважався «ворогом Риму № 1».

Зацікавленість Мітрідата у втягуванні в сферу свого політичного впливу Північного Причорномор’я проявилася вже в перші роки його правління. 110 р. до н. е. полководець Мітрідата Діофант прийшов на допомогу мешканцям Херсонеса, що потерпали від нападів кримських скіфів на чолі з царем Палаком. Союзне військо понтійців та херсонеситів завдало поразки Палаку в генеральній битві, а згодом захопило столицю кримської Малої Скіфії Неаполь та підкорило мешканців чималих територій у південно-західному та центральному Криму, котрі визнали владу Мітрідата. Щоправда, тільки-но Діофант повернувся у Понт, Палак спромігся повернути втрачені території. Аби

знов ствердити владу понтійського царя над Кримом, Діофант здійснив нечуваний подвиг, перетнувши бурхливе осіннє море. Палак, не надто покладаючись на власні сили, заручився підтримкою царя роксоланів Тасія, які зимували десь поблизу Меотиди (Азовського моря), найімовірніше — в степах Лівобережжя між Дніпром та азовським узбережжям. Однак навіть 50 тисяч союзників не спромоглися забезпечити перемогу і союзне скіфсько-роксоланське військо було вщент розбите.

Якщо в протистоянні з кримськими варварами понтійський полководець діяв силовими методами, то покори Боспорського царя Перісада V він домігся дипломатією. Проте не всім на Боспорі такий хід подій здавався прийнятним. Тож у Пантікапеї спалахнуло повстання, очолюване Савмаком, Перісад загинув, а сам Діофант ледь урятувався втечею. Навесні 107 р. до н. е. Діофант із військом херсонеситів здійснив похід на Боспор, полонив Савмака та відіслав його в Понт, а Боспорське царство перейшло під руку Мітрідата, ставши частиною Понтійської держави. Тож відтоді й до смерті Мітрідата фактично весь Крим був його володінням. Союзниками Мітрідата поспішили стати й мешканці інших північнопричорноморських полісів.

Втім, узбережжя Чорного моря цікавило амбітного Мітрідата не в першу чергу. Він невпинно розширяв свої володіння у Малій Азії, що рано чи пізно мало привести до конфлікту з Римом. Упевнений у своїх силах Мітрідат спровокував 88 р. до н. е. початок прямого військового протистояння. Успіхи на початковому етапі I Мітрідатової війни (89—85 рр. до н. е.) були не стільки заслугою понтійців, скільки відбиттям негараздів римлян, які, ледве закінчивши Союзницьку війну в Італії, поринули у громадянське протистояння. Проте енергійні дії Луція Корнелія Сулли протягом 87—85 рр. до н. е. призвели до поразки Мітрідата, та повернення до довоєнного *status quo* (це коштували понтійцям чималих втрат і чималої контрибуції).

Попри укладений мир, уже невдовзі відбулася II Мітрідатова війна (83—81 рр. до н. е.), але цей конфлікт був радше самоуправою римського намісника Азії Мурени й мав характер кількох незначних сутичок, та невдовзі був владнаний дипломатичними шляхами.

Тим часом Мітрідат не припиняв підготовки до великої війни. Він реорганізовував і переозброював за римським зразком своє військо, вів

активну дипломатичну підготовку, шукаючи союзників не лише серед безпосередніх сусідів своєї держави. Приміром, посольство понтійців відвідало навіть Квінта Серторія, який очолював римські війська, що постали проти центральної влади в Іспанії. Північнопричорноморські варвари в планах Мітрідата посідали важливе місце. З одного боку, він набирав із них рекрутів до своєї армії «нового строю». Прямо в джерелах згадуються скіфи (ймовірно, таврійські), таври, язиги та бастарни, і якщо у двох перших випадках цілком могло йтися про підданих чи данників Понту, то у двох останніх напевно йшлося про волонтерів. З іншого боку, є підстави припускати, що Мітрідат підбурював союзних причорноморських варварів, а також мешканців північно- та західнопонтійських полісів у разі початку війни відкрити «другий фронт» на півночі Балкан. Щоправда, цим планам не судилося здійснитися.

Застібки-фібули зарубинецької культури з пам'яток Середнього Подніпров'я.

III Мітрідатова війна, знов спровокована саме понтійським царем, видалася затяжною (74—63 рр. до н. е.). Основним її театром і цього разу була Мала Азія, а військове щастя знов було практично безперервно на боці римлян. Однак Мітрідат раз у раз вдавався до продовження боротьби, попри поразки, економічні негаразди та відпадання певних областей. Однією з найболючіших зрад, імовірно, стало укладання сепаратного миру сином Мітрідата Махаром, який був намісником Боспору, з очільником римського війська Лукуллом. Це сталося ще на початку війни, 71 р. до н. е. 65 р. до н. е., коли становище виявилося вже геть безнадійним, Мітрідат мусив шукати

прихистку за Кавказьким хребтом. З останніми вірним частинами він простував чорноморським узбережжям у бік Боспорського царства. Махар, дізнавшись про наближення грізного батька, покінчив життя самогубством (за іншою версією — був страчений), і Мітрідат отаборився в Пантікапеї, ставши на схилі віку фактично царем Боспору, а не Понту.

Навіть у такій скруті Мітрідат плекав плани повернення на світову арену. Він волів організувати та очолити грандіозний похід причорноморських варварів у саму Італію, на зразок Ганнібала. Важко сказати, що саме більше турбувало потенційних союзників: перспектива походу світ за очі у геть невідомі землі чи непевне реноме Мітрідата як «борця з Римом», цілком наочно ілюстроване поточним становищем понтійського володаря. У будь-якому разі ці потенційні союзники охоче підтримали заколот ще одного сина Мітрідата, Фарнака, 63 р. до н. е. Покинутий практично всіма наближеними, Мітрідат покінчив життя самогубством у Пантікапеї, на горі, що й досі називається його ім’я.

Фарнак, який номінально визнав зверхність Риму, проте, був так само затятим реваншистом, як і його батько. Спроба реставрувати Понтійське царство, щоправда, знов видалася невдалою. Військо Фарнака 47 р. до н. е. було розгромлено в битві при Зелі (неподалік сучасного міста Амасья в Туреччині) самим Юлієм Цезарем, який отримав нагоду промовити своє знамените «*Veni, vidi, vici*». Фарнак утік до Криму, де Асандр, поставлений намісником перед відплиттям до Малої Азії Фарнаком, розбив царя у битві та перейняв його титул. Аби надати більшої легітимності своїй узурпації, Асандр трохи згодом одружився з дочкою Фарнака Динамією. Тривале тридцятирічне правління Асандра певною мірою стабілізувало ситуацію не тільки на Боспорі, а й у регіоні в цілому.

Якщо події Мітрідатових війн здебільшого зачіпали східну частину Північного Причорномор’я, то ситуація у західній частині регіону значно більше визначалася діяльністю іншого видатного діяча епохи, царя гетів чи даків Буребісти, який правив у 82—44 рр. до н. е. Експансія даків докотилася до берегів Чорного моря в середині І ст. до н. е., десь у проміжку між 55 та 47 рр. до н. е. військо Буребісти вщент зруйнувало Ольвію, яка внаслідок гетського погрому просто перестала існувати на кілька десятиліть. Чимало прихильників має гіпотеза, що

очолювані Буребістою війська просунулися далі на схід і саме з цим походом пов’язані археологічно фіксовані сліди руйнувань середини I ст. до н. е. на пізньоскіфських городищах пониззя Дніпра.

З діяльністю Буребісти, найімовірніше, пов’язаний і фінал поєнешти-лукашівської культури. Певних слідів військового розгрому на поселеннях цієї культури, щоправда, археологічно не зафіксовано, але життя на них припиняється саме в межах другої половини I ст. до н. е. Так само приблизно в цей час здійснюються й останні поховання на більшості поєнешти-лукашівських могильників. Лише на північній периферії поєнешти-лукашівського ареалу (в межах сучасної Буковини), життя тривало щонайменше до рубежу ер. Можна зробити висновок, що цей мікрорегіон уникнув прямого військового вторгнення Буребісти. Однак руйнування даками системи економічних зв’язків Північно-Західного Причорномор’я спричинило економічний занепад цього населення, а згодом, протягом нетривалого періоду, й втрату ним культурної самобутності.

Втім, харизматичний Буребіста виявився типовим варварським королем, «каліфом на годину». Невдовзі після його смерті збудована ним держава розпалася, а даки знов перешли в ранг «локальних гравців», чия військово-політична вага не мала значення поза межами власне Дакії (приблизно територія сучасної Румунії). Втім, східний похід Буребісти значною мірою поруйнував військово-політичний баланс, що існував у Північно-Західному Причорномор’ї та побіжно посприяв закріпленню у цьому регіоні сарматів.

Сармати взагалі або ж окремі сарматські орди (насамперед роксолани та язиги) неодноразово згадувалися у контексті Мітрідатових війн, потрапляючи на сторінки писемних джерел здебільшого як союзники якихось правителів. Але це не означає, що сармати були несамостійними військово-політичними гравцями та що вони зосереджувалися виключно на подіях, у яких так чи інакше брали участь представники античного світу. Про «внутрішньосарматські» справи, на жаль, ми змушені складати думку, спираючись мало не винятково на археологічні матеріали.

Не пізніше середини I ст. до н. е. із глибин Азійської Сарматії в Подоння просунулася нова хвиля кочівників, яку більша частина дослідників ідентифікує як аорсів. Військова активність аорсів, судячи з усього, сягала і просторів між Доном та Дніпром, тож, відповідно,

викликала рух роксоланів і язигів, що замешкували цей регіон. Останні переходять на Правобережжя Дніпра, чи то скориставшись погромом пізньоскіфських городищ даками Буребісти, чи то самостійно розгромивши цей захисний рубіж (обидві гіпотези рівнозначні). Язиги зайняли приморські степи, а роксолани кочували на північ від них, на прикордонні Степу та Лісостепу.

Саме сарматська, а точніше роксоланська загроза, спричинила бурхливе фортифікаційне будівництво на пам'ятках південної периферії зарубинецького ареалу. Однак сподівання «зарубинців», які замешкували сучасну Канівщину, на вали та рови виявилися марними. Згарища свідчать, що зарубинецькі фортеці не встояли під натиском ворогів, а авторство цих погромів не викликає сумнівів: вали деяких усіяні з фронтального боку сарматськими стрілами.

Значна кількість дослідників вбачає саме в сарматських нападах основну причину розпаду зарубинецької культури, але погодитися з цією думкою повністю важко. Насамперед слід зазначити, що життя на практично всіх пунктах, що зазнали сарматських погромів, невдовзі відновилося та тривало ще близько століття. Також показово, що протягом того ж століття, до середини I ст. н. е., тривали поховальні відправи на зарубинецьких могильниках, закладених ще на початку II ст. до н. е. Тож основна маса носіїв зарубинецької культури залишилася в регіоні та спромоглася відновити звичне життя.

Характер стосунків між «зарубинцями» й сарматами після закінчення «гарячої» стадії конфлікту встановити важко. Цілком імовірно, що сармати збирали данину або ж отримували певні послуги від представників осілого населення. Проте здебільшого мирний характер співіснування «зарубинців» та сарматів у Середньому Подніпров'ї близько рубежу ер особливих сумнівів не викликає. Цікавий матеріал, що ілюструє відносний спокій саме в середньодніпровському регіоні, подає комплекс городища Бабина Гора та прилеглого до нього могильника Дідів Шпиль на Канівщині. На могильнику, окрім типових зарубинецьких кремацій, датованих другою половиною I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е., присутня серія синхронних інгумацій, у супровідному матеріалі яких поєднані речі зарубинецького та пізньоскіфського кола. Про сталість зв'язків між середньодніпровськими «зарубинцями» та мешканцями нижньодніпровських пізньоскіфських городищ уже згадувалося. Отже,

у вирі подій середини І ст. до н. е. певна група мешканців пониззя Дніпра знайшла прихисток у своїх торговельних партнерів і свояків.

Показово те, що саме в другій половині І ст. до н. е. постає група зарубинецьких пам’яток типу Суботова на Тясмині, а також виникає осередок пам’яток типу Рахни, достеменно пов’язаний за походженням із носіями середньодніпровських зарубинецьких старожитностей, на р. Соб (лівій притоці Південного Бугу). Зміщення носіїв зарубинецької традиції на південь та південний схід, у бік потенційного ворога, виглядає дещо дивно. Цілком можливо, що пам’ятки типу Суботів і Рахни постали внаслідок насильницького переміщення «зарубинців» кочівниками. Однак сам час існування зазначених груп пам’яток (перші проіснували щонайменше до середини І ст. н. е., другі — до останніх десятиліть ІІ ст.) свідчить, що їхнє населення не зазнавало принаймні військових нападів.

Але немає сумнівів у тому, що якась частина мешканців Середнього Подніпров’я не знайшла порозуміння із сарматами і змушена була покинути регіон. Частини з них залишилася в долині Дніпра, але змістилася на північ, де північніше сучасного Києва починають формуватися пам’ятки типу Лютіж. Ще одна група втікачів дісталася середньої течії Десни (приблизно прикордоння сучасних України та Росії), де почала функціонувати група пам’яток типу Почеп.

Отже, можна припустити, що окремі громади чи племена «зарубинців» вибудовували відносини із завойовниками-сарматами на власний розсуд, а моделі цієї взаємодії протягом останніх десятиліть до нової ери суттєво відрізнялися. Втім, дуже сумнівно, щоб сарматсько-«зарубинецький» конфлікт мав катастрофічні наслідки для осілого населення та був основною причиною розпаду зарубинецької спільноти. Сарматські напади зачепили тільки середньодніпровську групу зарубинецьких пам’яток, і навіть у цьому регіоні структура зарубинецьких старожитностей не зазнала істотних змін. Натомість фінал «класичної» зарубинецької культури характеризується схожими процесами по всіх трьох її первинних локальних варіантах, не тільки середньодніпровському, а й поліському та верхньодніпровському, і припадає вже на середину І ст. н. е.

Епоха нестабільності: південь Східної Європи у I—II ст. нової ери

В останні десятиліття перед початком нової ери на півдні Східної Європи знов утворився хиткий баланс між різними племенами. Показовим симптомом цього тимчасового затишшя стало відродження Ольвії через декілька десятиліть після гетського погрому. Якщо довіряти ремарці Діона Хрисостома, це відродження сталося не за ініціативи еллінів, а через прохання навколишніх варварів, яким були необхідні порт та ринок для торгівлі з античним світом. Проте правдивість цієї оповідки Діона, котрий відвідав Ольвію значно пізніше, близько 82 р. н. е., не дуже важлива. Археологічні знахідки свідчать, що життя в Ольвії на рубежі ер дійсно відновлюється, хоча місто за подальшу історію ніколи не змогло досягало колишнього рівня розвитку. Територія забудови скоротилася у кілька разів, навколишні сільськогосподарські угіддя, хора, стиснулися до найближчих міських околиць. Проте ольвіополіти, напевно, мали певні гарантії безпеки, що дозволили відродити поліс. І зацікавленість причорноморських варварів у стосунках з цивілізованим світом, а отже, і потреба у «брамі» в цей світ, є цілком можливими.

Але спокій на північному чорноморському узбережжі був доволі відносним. На Боспорі після смерті Асандра у 17 р. до н. е. вирувала чергова династична смута, арбітрами в якій намагалися виступити римляни. З іншого боку в неї активно втягувалися сарматські племена, які мешкали навколо Меотиди (Азовського моря). Втім, цей локальний конфлікт не мав такої геополітичної ваги, як Мітрідатові війни та діяльність Мітрідатового сина Фарнака.

Набагато серйознішими були чергові конфлікти між різними об’єднаннями самих сарматів. Сутички в перших роках нової ери спричинили черговий зсув сарматів у західному напрямку. Історично зафіксованим наслідком цього зсуву на крайньому заході сарматського ареалу став «сарматський жах» мешканців Подунав’я. Поет Овідій, котрий перебував у 8—18 рр. н. е. на засланні у Томах (сучасна Констанца) раз у раз скаржився на сарматські набіги. Завдяки Овідієвим поезіям добре відомо, що наводили цей «сарматський жах»

язиги. Тож слід думати, що в цей час язиги постійно вже перебували у Північно-Західному Причорномор’ї, незначно віддалені від Дунаю.

Язиги і надалі залишалися такими собі піонерами-першопрохідцями у просуванні сарматів на захід. Саме язигів уже на початку другої половини I ст. н. е. зазначають як мешканців Карпатської улоговини. Втім, впевненості, що всі причорноморські язиги на цей час вже покинули регіон, немає. Якась їх частина могла залишатися й надалі у Буджаку та турбувати набігами своїх північних сусідів, підіймаючись вздовж Пруту та Дністра. Проникнення сарматів протягом I ст. аж на північ Поділля добре фіксується низкою поховальних пам’яток.

Загалом регіон Середнього та Верхнього Дністра у I ст. н. е. перетворився на чи не найжвавіше «перехрестя культур» у всій Східній Європі. Ще від I ст. до н. е. (радше — другої його половини) через вододіл Західного Бугу, Прип’яті та власне Дністра сюди просуваються носії пшеворської культури. В межах 20—40-х рр. I ст. н. е. в регіоні з’являється населення, котре лишило по собі липицьку археологічну культуру. Вигляд липицької культури, насамперед набір керамічного посуду, що виготовлявся як власноруч, так і на гончарному крузі, а також поховальний обряд, цілком промовисто вказує на вихідний ареал цього населення, це Дакія, область «по той бік Карпат» відносно Пруто-Дністровського межиріччя. У носіях липицьких старожитностей більшість дослідників вбачає дакійське плем’я костобоків, неодноразово згадуване у писемних джерелах саме на східних схилах Карпат.

Прибульці-даки, судячи з усього, на першому етапі мешкання у Подністров’ї відшукували поки що незаселені «пшеворцями» ділянки. Але невдовзі, вже у другій половині I ст., з’являються яскраві свідчення жвавих контактів між «липинцями» та «пшеворцями». Ще більше картину ускладнила поява також у другій половині I ст. в цьому достатньо компактному регіоні третього культурного компонента, принесеного нащадками носіїв поліського локального варіанта зарубинецької культури. Внаслідок контактів цієї людності з «пшеворцями» на Західній Волині формуються ранні пам’ятки зубрицької культури. На межі I—II ст. носії вже власне зубрицьких старожитностей розширюють свій ареал на південь — південний захід, у Верхнє Подністров’я, де контактують із населенням, в культурі

котрого в різних пропорціях поєднувалися пшеворські та липицькі компоненти.

«Змішання народів» створило настільки еклектичну археологічну картину, що культурну належність конкретних археологічних пам'яток II ст., а часто навіть окремих комплексів (будівель, поховань), на Волині та у Подністров'ї визначити доволі складно навіть фахівцям. Панівною є думка, що регіон в цілому був ареалом зубрицьких старожитностей, але на півдні цього ареалу й надалі зберігалася своєрідність липицьких пам'яток, що існували черезсмужно із зубрицькими. Цікаво, що упорядкування вимушеного співжиття у цій «комунальній квартирі» відбувалося, судячи з усього, безконфліктним шляхом (принаймні археологічні сліди таких конфліктів наразі невідомі). Не виключено, що консолідації осілого населення сприяла саме «сарматська загроза» з півдня.

Вже згаданий побіжно процес розпаду «класичної» зарубинецької культури був одним з головних культурних зрушень в східноєвропейському Лісостепу протягом другої третини I ст. н. е. Однак перш ніж проаналізувати докладніше причини та наслідки цього процесу, згадаємо ще один вельми показовий епізод першої половини I ст. н. е., що стосується «далекого сходу» зарубинецького ареалу, пам'яток типу Харіївки. Цей епізод не тільки добре ілюструє те, наскільки віддаленими та різносторонніми були зовнішні зв'язки певних груп населення рубежу ер, а й наочно демонструє потенціал археології щодо висвітлення подій, що ніколи не потрапляли на сторінки писемних джерел.

Саме з пам'ятками типу Харіївки дослідники пов'язують могильник Мутин, розкопки котрого кілька років тому стали справжньою сенсацією. Навкруги великого «побратимського» казана було виявлено півтора десятка кремаційних поховань. Правильність кола, яке утворювали могили, навело дослідників на думку, що йдеться про одночасне (або ж з мінімальним розривом у часі) упокоєння кількох осіб. За урни в більшості випадків правили металеві посудини провінційно-римських зразків, а в кількох випадках як урни були використані залізні шоломи центральноєвропейського походження. Загалом практично всі поховання містили чималу кількість зброї, зокрема престижних мечів, наконечників списів та залізних умбонів щитів. Високий статус небіжчиків засвідчують не тільки набори

озброєння, а й деталі багатих поясів, а знахідки шпор не лише підкреслюють ту саму статусність похованих, а й чітко вказують на їхню «військову спеціальність» — кавалеристи.

Металеві речі з поховання 1 могильника Мутин, Кролевецький р-н Сумської обл. Довгий меч та наконечник списа ритуально зіпсовані. I ст. н. е.

Вигляд мутинських поховань, як щодо набору речей, так і щодо деталей поховального обряду, має найближчі аналогії на території Польщі. Окремі речі подібні тільки до знахідок з прикордоння Римської імперії на Рейні та у верхів'ях Дунаю. Тож сама собою напрошується доволі драматична реконструкція обставин появи цієї пам'ятки в глибині Дніпровського Лівобережжя. Ймовірно, мешканці пам'яток типу Харіївки мали доволі гострі проблеми з якимось із сусідів. Аби зарадити тому, західний, «пшеворський» сегмент цих громад порадив звернутися до своїх «родичів» з крайнього заходу тодішньої «германської ойкумени». В результаті був запрошений (а ще більш вірогідно — найнятий) загін професійних вояків-кіннотників,

котрі — не виключено — мали досвід служби у допоміжних частинах римської армії. Загін цей, напевне, був порівно невеликим, але складався виключно з гарно вишколених та екіпірованих бійців з чималим досвідом.

Прибуття цих «солдатів фортуни» на Сейм, судячи з усього, сталося цілком вчасно. Річ у тім, що могильник Мутин датується в межах 1-ї пол. — сер. I ст., а побутування пам'яток типу Харіївки триває щонайменше до поч. II ст. н. е. Тобто реконструйований «сусідський конфлікт», в який втрутилися «мутинські найманці», вирішився на користь «харіївців», а не їхніх супротивників.

Про перемогу «мутинських дружинників» свідчить і сам характер могильника. Поховання справлені з дотриманням доволі складного ритуалу, не відчувається жодного поспіху в діях тих, хто ховав полеглих. До того ж зазначений ритуал був навряд чи знайомий «харіївцям», а отже, останню пошану похованим віддавали саме їхні побратими. Отже, Мутинський могильник є таким собі «меморіальним військовим кладовищем» переможців, а не «братською могилою» переможених. Подальша доля «мутинських дружинників», котрі не загинули, нам невідома. Можливо, вони залишилися жити серед «харіївців», а може, отримали сплату за свої послуги та повернулися назад, на германсько-римське прикордоння.

Здавалося б, цей епізод свідчить на користь думки тих дослідників, котрі вважають головним чинником кризи суспільства «зарубинців» (а отже, й розпаду зарубинецької культури) військовий тиск з боку сарматів. Однак ніщо не вказує, що супротивником, заради боротьби з котрим наймали «мутинських дружинників», були саме сармати. Тож вбачати головну причину «доживання» пам'яток типу Харіївки до початку II ст. саме у військовій перемозі, здобутій «мутинськими дружинниками», було б не надто коректно. Тим більше, що за близько півстоліття, які розділяють поховання Мутина та фінал пам'яток типу Харіївки в сарматів, було чимало шансів на реванш.

Достеменно відомо, що в інтервалі 40—70-хх рр. I ст. н. е. припиняється життя на більшості «класичних» зарубинецьких городищ та селищ Середнього Подніпров'я та Полісся. У цьому ж інтервалі були справлені останні поховання на великих зарубинецьких могильниках, що функціонували безперервно понад 200 років. Для Середнього Подніпров'я є підстави вважати, що каталізатором цього

процесу дійсно могли бути сармати: низка пам’яток, зокрема — городище Бабина Гора на Канівщині, мають сліди повторного розгрому близько середини I ст. н. е. Однак на Поліссі такого роду напади не зафіксовані, тож навряд чи їх варто вважати універсальною причиною занепадання «класичних» зарубинецьких пам’яток.

Ще на початку 1990-х рр. А. М. Обломським, Р. В. Терпіловським та О. В. Петраускасом була запропонована інша гіпотеза щодо причин розпаду «класичної» зарубинецької культури. Науковці звернули увагу на те, що найразючішою відміною між «зарубинцями» та їхніми спадкоємцями є різні способи життя, що визначалося насамперед відмінними системами господарювання. Йдеться не про якісь радикальні зміни: продовжувачі «зарубинецької традиції» залишилися землеробами, але були орієнтовані на експлуатацію насамперед легких ґрунтів. Такі ґрунти значно простіше обробляти, але вони швидше виснажуються, що спонукало до частішої зміни експлуатованих ділянок, а отже — достатньо мобільного способу життя.

Саме остання обставина, імовірно, й визначила основний аспект культурних трансформацій при переході від зарубинецької «класики» до груп пам’яток, що продовжили зарубинецьку традицію в останні десятиліття I—II ст. Аспект цей більшість дослідників визначає як «спрощення» або жорсткіше — «примітивізація» й навіть «деградація». Втім, оцінні акценти тут ні до чого, адже така «деградація» мала цілком зрозуміле підґрунтя: що рухливіший спосіб життя, то простіша (принаймні зовні) культура. Витрачати зусилля на складні споруди або ж надмірну «естетизацію» побутових речей просто немає сенсу, за певний час більшість майна доведеться покинути, аби не перевозити зайвого вантажу на нове місце (а транспортні можливості тогочасного населення були вкрай обмежені). Ба більше, така зовнішня простота та невибагливість зазвичай приховує адаптативні переваги «примітивних» суспільств, носіям «простої» культури значно простіше пристосуватися до нових умов існування, насамперед — ландшафтних, але й соціальних також.

На думку згаданих вище дослідників, причини кризи у зарубинецькому середовищі слід вбачати насамперед у кліматичних змінах, що унеможливили подальше господарювання за моделлю, притаманною зарубинецькій «класиці». Варто додати, що не слід скидати з терезів і значення антропогенного фактора. Вже

неодноразово згадувалося, що «зарубинцям» була притаманна міцна осілість. Довготривалі могильники свідчать, що певні громади століттями не покидали дуже компактну територію. Тож можна припускати, що саме протягом другої третини I ст. можливості цих ландшафтів, чи пак тих його ділянок, що експлуатувалися «зарубинцями», були остаточно вичерпані. Тож цілком можливо, що кліматичні зміни та екологічні негаразди, спричинені людиною, збіглись у часі, підсиливши негативні наслідки одне іншого.

Значення саме антропогенної складової цієї екологічної кризи, на нашу думку, підтверджує хронологія зникнення з археологічної карти пам’яток «класичної» зарубинецької культури. У другій третині I ст. зникають пам’ятки поліського та середньодніпровського локальних варіантів. Дещо пізніше, не раніше початку II ст., це сталося із пам’ятками типу Харіївки (а вони, нагадаємо, і утворилися дещо пізніше від згаданих груп, тож антропогенний тиск на ландшафт розпочався щонайменше на півстоліття пізніше). Це саме стосується і верхньодніпровських зарубинецьких пам’яток, що також були молодшими від поліських та середньодніпровських і також проіснували до початку II ст., а не виключено — і до його середини.

Варто зазначити, що припинення функціонування пам’яток певної археологічної культури не має на увазі в більшості випадків безслідного зникнення носіїв цієї культури. Навпаки, випадки «археологічного фіналу» через фізичне вимирання носіїв є порівняно рідкісними винятками. Процес «загасання» зарубинецької культури був доволі повільним, багатофакторним та із різними «історичними долями» нащадків носіїв зарубинецької «класики». Так чи інакше ці нащадки не тільки пережили кризу другої третини I ст., а й зберегли певні зарубинецькі традиції, що перейшли, в матеріальну культуру так званих «пізньозарубинецьких пам’яток», що побутували протягом кінця I—II ст. Щодо старожитностей цього кола дослідники уникають вживання терміна «археологічна культура», надто різними шляхами і за участі надто різних культурних компонентів, окрім власне зарубинецьких, вони утворювалися. Однак значення зарубинецької основи у вигляді кожної з цих груп настільки очевидне, що цей зв’язок вказаний термінологічно (а ще якихось 30 років тому щодо них чимало дослідників без особливих застережень вживали визначення «зарубинецькі»).

Найскладніше, за кількома паралельними сценаріями події розгорталися на Середньому Подніпров'ї. Вже згадувалось, що після сарматського натиску середини I ст. до н. е. звідти в діаметрально протилежних напрямах виселилися дві групи, що дали початок існуванню пам'яток типу Рахни на лівобережжі верхньої течії Південного Бугу, а також пам'яток типу Почеп на Десні.

Ще одна група мігрантів здійснила не настільки далеку подорож, перемістившись вздовж Дніпра на північ, на ділянку між гирлами Десни та Прип'яті, заклавши основу пам'яток типу Лютіж. Ситуацію першої половини I ст. н. е. на мікрорегіональному рівні дуже яскраво ілюструє археологічна картина цього часу в межах сучасного Києва: на південних околицях міста ще здійснюються поховання на «класичному» Корчуватівському могильнику, а на північних вже кілька десятиліть триває життя на пізньозарубинецькому поселенні лютізького кола Оболонь. Слід зазначити, що вже у першій половині II ст. носії пам'яток типу Лютіж не тільки повернули собі весь колишній ареал середньодніпровської групи зарубинецької культури, а й просунулися навіть дещо південніше, в район сучасного Кременчука.

Нарешті, є підстави припускати черговий міграційний імпульс із Середнього Подніпров'я на Лівобережжя, де у верхів'ях Сейму, Псла та Ворскли, а також у басейні верхньої течії Сіверського Дінця постали пізньозарубинецькі пам'ятки типу Картамишеве-2 — Терновка-2. Крім середньодніпровських «зарубинців» в їх складанні, імовірно, брали участь і «харіївці». Не виключено також, що в цьому процесі, як і колись в утворенні власне харіївських пам'яток, взяли участь чергові мігранти з ареалу пшеворської культури.

На відміну від середньодніпровського населення, мешканці Верхнього Подніпров'я практично не змінювали ареалу. Там відбуваються радше мікроміграції та змішання носіїв двох тамтешніх зарубинецьких традицій «класичного» часу, пам'яток типу Чаплін та типу Чечерськ—Кистені. Проте головним змістом процесів, як і на Середньому Подніпров'ї, було не змішання різних традицій попереднього етапу, а зміна господарської моделі та способу життя. Втім, навіть така зміна, судячи з усього, виявилася неспроможною вирішити традиційну для лісової зони проблему надлишку населення. Головним напрямком міграцій для пізньозарубинецької людності

Верхнього Подніпров’я залишався північний, в глиб лісової зони, куди вони просувалися дуже повільно вздовж Дніпра.

Ажурна обкладка піхов меча з поховання 3 могильника пшеворської культури, Гринів, Пустомитівський р-н Львівської обл. І ст. н. е.

Однак траплялися і протилежні випадки. Надзвичайно цікавим явищем пізньозарубинецького кола є пам’ятки типу Грині, що пов’язані за походженням із пам’ятками типу Чечерськ—Кистені. Вони не утворюють компактного ареалу, а точково трапляються в ареалах всіх інших груп пізньозарубинецьких старожитностей Подніпров’я та Лівобережжя. Примітно, що пам’ятки типу Грині мають надзвичайно вузький час побутування, лише друга половина II ст., себто йдеться про якийсь одномоментний «викид» цього населення з Верхнього Подніпров’я на південь та схід. Причому це навряд чи був якийсь спрямований потік, радше йшлося про «розсіювання».

Нарешті, про долю нащадків поліського локального варіанта зарубинецької культури вже йшлося; спустившись правими притоками Прип’яті та згодом піднявшись лівими притоками Дністра, вони включилися в складні процеси, що відбувалися у цих місцевостях.

Таким чином, весь східноєвропейський лісостеп та прилеглі до нього території лісу протягом останніх десятиліть I—II ст. являли собою «киплячий казан». Населення цього «казани» здійснило у стислі терміни безліч переміщень, і досить віддалених, і відносно коротких. Носії різних традицій контактували між собою, передаючи певні риси культури одне одному.

При цьому «культурні кордони» були практично відсутні не тільки між різними групами населення зазначених обширів. Перепони між лісостепом та степом були, звісно, менш «прозорими» (через насамперед різний спосіб життя їхніх мешканців), однак нездоланними вони аж ніяк не були. Протягом I—II ст. спостерігається постійна присутність сарматів не тільки вздовж північного краю степів. Степові ландшафти такими собі «язиками» заходили доволі глибоко у лісостеп по вододілах рік. Саме на цих пасмах степового ландшафту й відома доволі виразна серія сарматських поховань зазначеного часу. Землеробське населення тяжіло до низьких ділянок річкових долин, тож ресурсні інтереси землеробів та номадів практично не перетиналися, що, цілком можливо, було запорукою відносно мирного черезсмужного співіснування цих груп «одвічних антагоністів».

Зацікавленість сарматів у лісостепових пасовиськах була зумовлена зрушеннями у самому сарматському середовищі. Близько середини I ст. на Правобережжі реконструюється прибуття нової хвилі сарматів східного походження, у яких схильні вбачати аорсів. Саме ці прибульці «посунули» на захід, до Дунаю, язигів, про що вже йшлося. Слідом за ними перемістилася і роксолани. Однак археологічні спостереження дозволяють доволі впевнено констатувати, що принаймні якась частина роксоланів й надалі кочувала в північній частині правобережних степів. Щоправда, аорси, зайнявши прибережну зону та пониззя Дніпра, імовірно, «притиснули» роксоланів на північ, що, власне, і змушувало останніх використовувати для випасу всі доступні угіддя, зокрема — степові «язики», що заходили у глиб лісостепу.

З аорсами, нехай і дуже обережно, дослідники пов’язують сарматських царів Фарзоя та Інісмея (батька та сина), котрі в інтервалі 60—80-х рр. I ст. карбували золоті монети на монетному дворі Ольвії. Остання обставина дозволяє припускати, що Ольвія в цей час знаходилася під протекторатом аорських династів. З аорсами ж схильні

пов'язувати кілька сарматських «царських» курганів І ст. н. е. (Соколова Могила на Миколаївщині, курган біля с. Пороги на півдні Вінниччини).

Не варто, однак, сприймати межі між зонами кочування номадів як аналог сучасних кордонів між державами, а домінування у регіоні якоїсь орди як підпорядкованість цій орді решти номадів. Приміром, протягом 60-х рр. І ст. роксолани зазначені як одна з найактивніших орд у стосунках з нижньодунайськими провінціями імперії. Причому немає жодних підстав вважати, що йдеться виключно про безпосередніх сусідів римлян, а не мешканців більш віддалених територій у глибинах правобережного Степу. Степова зона Північного Причорномор'я протягом І—ІІ ст. була не менш «киплячим казаном», аніж лісостепова. Переміщення номадів були такими самими калейдоскопічними, а військове домінування певних орд відносно нетривалим. Приміром, алани, котрі спорадично згадуються як мешканці східноєвропейських степів від рубежу ер, вже протягом II ст. остаточно витісняють язигів та роксоланів на лівобережжя Дунаю, а аорси просто зникають з етнографічної карти регіону.

Підбиваючи проміжні підсумки «бурхливих часів» І—ІІ ст., не можна оминути ще однієї теми, а саме появи звісток про східноєвропейських венетів, центральне місце серед котрих посідає завершальний пасаж у творі «Германія», написаному Конелієм Тацитом в останні роки І ст. Вага цієї звістки полягає в тому, що Тацит, завершивши основну тему свого твору, дуже стисло повідомляє про народи, що мешкали далі на схід від Вісли, але не просто називає їх, а намагається дати коротку етнографічну характеристику. Серед таких народів він зазначає фенів, певкінів, сарматів та власне венетів. Тацит сам зазначає, що певкінів називають також бастарнами. Однак це ототожнення не настільки пряме. Певкінами в античній традиції найчастіше називають одну з груп бастарнів, що замешкувала пониззя Дунаю неподалік острова Певка у дельті цієї річки. Бастарнів Тацит відносить до германців. Сарматів римський письменник не диференціює на окремі племена, тож Тацитові сармати — то всі східноєвропейські кочовики. У фенах науковці, котрі аналізували текст «Германії», зазвичай вбачають населення півночі Східної Європи.

Точної локалізації венетів (втім, як і решти східноєвропейських народів) Тацит не подає, лише зазначає, що мешкають ті між

певкінами та фенами. Якщо досліджувати загальний контекст «Германії», то виходить, що венети мешкали на схід від Вісли, на південь від фенів та на північ від певкінів та сарматів. Себто йдеться про величезний східноєвропейський простір в межах лісостепової та південної частини лісової зони із невизначеною східною межею, в котрому вміщуються ареали пізньозарубинецьких пам'яток, а також зубрицької культури.

Свій «етнографічний екскурс» Тацит починає із сумнівів щодо віднесення певкінів, венетів та фенів до германців або сарматів. Конкретно щодо венетів, то він зазначає їхню етнографічну подібність до бастарнів, а тих за більшістю ознак (мова, спосіб життя) схильний вважати германцями. Підкреслюючи близькість венетів до бастарнів Тацит зазначає, що ті так само будують житла та сильні у пішому бою, на відміну від сарматів, що живуть у возах і є вершниками. Цікаво, що до «мовної аргументації» Тацит у цьому порівнянні вже не вдається. Нарешті, надзвичайно важливою є ремарка Тацита щодо того, що венети постійно рискають розбійними ватагами всім простором «між певкінами та фенами». Він якнайкраще описує численні переміщення мешканців східноєвропейського лісостепу на межі I—II ст., реконструйовані на підставі археологічних матеріалів, про які доволі докладно йшлося вище. Тож Тацит подає цілком адекватний, хоча і вкрай лаконічний опис ситуації, виокремлюючи венетів серед загалу мешканців півдня Східної Європи як цілком самостійне явище.

На завершення цього «венетського відступу» не зайвим буде акцентувати на такому: ані з Тацитового опису венетів, ані з огляду на протиставлення венетів не тільки явно іншокультурним сарматам та фенам, а й «культурно подібним» певкінам та германцям, аж ніяк не випливає, що венети в часи Тацита були слов'янами чи праслов'янами. Підстави для таких далекоглядних висновків просто відсутні. Перефразовуючи формулу М. Б. Щукіна щодо безнадійності спроб остаточно віднести бастарнів до германців або кельтів («бастарни були бастарнами»), слід констатувати, що Тацитові венети були венетами.

Країна Ойум: «держава» Германаріха та «імперія» Аттіли

На межі II—III ст. ситуація у Східній Європі, насамперед — у лісостепу та прилеглих частинах лісової зони — знов доволі радикально змінюється. Основним фактором цих перетворень виступили чергові переселенці з території сучасної Польщі, котрі були носіями вельбарської археологічної культури. Ці старожитності сформувалися у польському Помор’ї близько середини I ст. н. е. Оскільки вони не мають виразних генетичних зв’язків із тамтешніми старожитностями попереднього етапу, а натомість демонструють риси подібності з археологічними культурами Скандинавії, то в них без особливих застережень вбачають археологічний еквівалент культури готів та інших германських племен, пов’язаних із цією людністю. Певний час навіть саму культуру називали не вельбарською (за назвою першої докладно дослідженої пам’ятки, могильника в околицях Вельбарка, як зазвичай прийнято в археології), а готогепідською. Річ у тім, що фіксована археологічна зміна населення у зазначеному регіоні як найкраще ілюструє оповідь у Йордановій «Гетиці» про прибуття готів, а слідом за ним гепідів з «острова Скандзи» у гирло Вісли.

Археологічні культури пізньоримського часу на територі України. Кінець III — початок IV ст.

Археологічні роботи з вивчення вельбарських пам’яток, що тривають вже понад століття, підтвердили й подальшу розповідь Йордана щодо легендарного періоду історії готів. Носії вельбарських пам’яток протягом відносно короткого часу опанували прилеглі до Балтійського узбережжя регіони, а згодом просуваються на південь вздовж Вісли та її приток. Міграція «вельбарців» подекуди змусила до переселення носіїв пшеворської культури, а подекуди це населення було асимільоване. В останній чверті II ст. вельбарські пам’ятки з’являються на Волині та розповсюджуються далі у напрямку на південний схід. Йордан змальовує переселення готів до «країни Ойум» (так готською звалася Скіфія) як епічний похід, але археологічні матеріали дозволяють твердити, що йшлося про відносно повільну «повзучу» міграцію з аграрним освоєнням щойно опанованих територій. Слід також зазначити, що у рух готів на південний схід були втягнуті й інші мешканці південної частини сучасної Польщі.

Поруч з цим є всі підстави довіряти Йордану щодо того, що проникнення готів до Ойюму мало здебільшого мирний характер. Населення зубрицьких пам’яток Волині, судячи з усього, напередодні появи завойовників змістилося у басейн Верхнього Дністра, звільнивши ці території практично повністю. Вздовж маршрутів просування носіїв вельбарських пам’яток на пам’ятках попереднього періоду відсутні сліди пожеж та інші археологічні свідоцтва військових дій. Опанувавши Волинь та північну частину Поділля на межі II—III ст., якась частина готів продовжила рух на схід, в бік Дніпра. Однак основний потік був спрямований вздовж Долин великих річок (Дністер, Південний Буг) на південь. Щоправда, на цьому етапі йшлося радше про військові походи, що не полишають по собі певних археологічних слідів, а вже від другої чверті III ст. готи та інші народи Правобережжя стають дієвою силою Готських війн, бурхливість перебігу котрих також вкрай ускладнює «археологічну ідентифікацію» їхніх учасників безпосередньо на театрі військових дій.

Поява готів та інших германців на Волині відгукнулася й далеко на сході та північному сході. Саме на межі II—III ст. у доволі стислі терміни завершується період «бродіння» (в обох головних значеннях цього слова) в середовищі пізньозарубинецького населення. Поява потенційного ворога змусила носіїв цих старожитностей до консолідації, й на основі пізньозарубинецьких пам’яток відбувається

становлення київської археологічної культури. Важливо, що ця трансформація знов була здебільшого не простим переростанням окремої групи пізньозарубинецьких пам’яток в певний локальний варіант київської культури.

Середньодніпровські пам’ятки київської культури складаються на основі пізньозарубинецьких пам’яток типу Лютіж, але за участі переселенців з півночі, носіїв пізньозарубинецьких пам’яток білоруської течії Дніпра. Останні переселялися не лише на південь, а й на північний схід, в середню течію Десни, куди також змістилися з півночі (території сучасної Брянщини) нащадки носіїв пізньозарубинецьких пам’яток типу Почеп. До цих двох компонентів додалися ще й мігранти з вододілу Дніпра та Дону, нащадки носіїв пам’яток типу Картамишеве-2 — Терновка-2. Тож в старожитностях деснянського варіанта київської культури, що окрім власне Середнього Подесення займав ще й Нижнє Посейм’я, переплелися традиції практично всіх основних груп пізньозарубинецьких старожитностей. Щодо вододілу Дніпра та Дону, то складання там східнолівобережного (або ж сейминсько-донецького) локального варіанта київських старожитностей дослідники вважають результатом внутрішніх міграцій тамтешнього пізньозарубинецького населення. Таким чином, складання київської культури відбувалося в формі змішання в різних пропорціях різних традицій пізньозарубинецького етапу. При цьому локальні варіанти київських старожитностей мають набагато уніфікованіший вигляд, аніж локальні групи пізньозарубинецьких пам’яток.

Імовірно, контакти різних груп населення, котрі відбувалися саме в час формування київських старожитностей, не припинялися й надалі, але набули дещо інших форм: не стільки переміщення цілих громад, скільки обмінні шлюби між різними громадами. З етнографічних спостережень добре відомо, що у суспільствах, рівень розвитку котрих відповідає рівню розвитку носіїв київської культури, керамічний посуд, який ліпиться власноруч, без застосування гончарного круга, виготовляється жінками. Відповідно, відносна однорідність наборів посудин, що спостерігається археологічно у всьому ареалі київської культури протягом всього часу її існування (рубіж I—III — середина V ст.), спонукає до висновку, що відбувався доволі регулярний обмін майстринями не тільки між громадами в межах певного локального

варіанта, а й між громадами різних локальних варіантів (принаймні у «прикордонних зонах» між останніми). Власне, з огляду на зазначені археологічні спостереження й постулюється консолідація «киян» у момент складання київської культури та збереження ними доволі тісних зв'язків надалі, протягом всього пізньоримського часу (III — середина V ст.).

Родинні та шлюбні зв'язки були не єдиним, що єднало різні групи «киян» між собою. Певне спільне «інформаційне поле» формувалося також представниками тогочасного «високотехнологічного» ремесла, металургами, ковалями та ливарниками. Металеві вироби коштували порівняно дорого, а «купівельна спроможність» носіїв київських пам'яток була незначною. Тож металообробка мала форму радше мандрівних артілей (чи навіть майстрів-одинаків), що, обслуживши певну околицю, мусили переміщуватися на сусідні «ринки». В археології це добре відбито відносно стандартизованими знаряддєвими наборами, формами прикрас та металевих деталей одягу. Надзвичайно яскравим втіленням цього є специфічна ювелірна традиція прикрас з виїмчастими емалями, що брала початок ще у пізньозарубинецькому колі пам'яток і продовжилася в київській культурі.

У будь-якому разі археологічна картина рубежу II—III ст. цілком однозначна: консолідація населення Середнього і Верхнього Подніпров'я та Дніпровського лісостепового Лівобережжя є незаперечно, причому процес відбувався доволі швидкими темпами. Хронологічний збіг із колонізаційною активністю носіїв вельбарської культури дозволяє вважати небезпідставним припущення, що основною мотивацією до консолідації ранніх «киян» була саме зовнішня загроза.

Втім, з огляду на подальший розвиток подій, було б перебільшенням вважати, що ця консолідація зарадила на початку III ст. просуванню «вельбарців» на схід. Готів та інших германців набагато більше цікавили перспективи встановлення контролю над основними річковими артеріями Правобережжя, пограбування причорноморських міст та грабіжницьких походів на римські провінції, а не завоювання чергових угідь та підкорення тамтешнього населення. Тож поворот завойовників на південь та південний захід створив таку собі «оперативну паузу» протягом чи не століття, за якої

структура київських старожитностей встигла не тільки остаточно оформитися, а й усталитися.

Перша третина III ст., імовірно, була присвячена виконанню першого пункту щойно окресленої «стратегічної програми» готів. Контроль над річками не обов’язково мав на увазі підкорення тубільного населення регіону, цілком достатньо було союзницьких відносин.

Протягом другої третини цього століття вирували Скіфські або Готські війни, що захопили практично всі племена, котрі замешкували південь Східної Європи. Готи проявили себе в цих подіях як провідна організаційна та наймогутніша військова сила. Йшлося не лише про те, що за готами міцно закріпилася слава «найзухваліших серед варварів» та головного ворога імперії (принаймні серед варварів), а й про остаточне ствердження готської військово-політичної зверхності над більшістю населення між Дніпром та Карпатами. Археологічно досить добре простежується, що саме в розпал Готських війн з Центральної Європи до Східної прийшла чергова хвиля мігрантів, тож у варварському середовищі поширювалися чутки про легку здобич, що приваблювало тогочасних шукачів пригод з досить віддалених куточків варварської Європи.

Перебіг Готських війн доволі докладно викладено у попередньому томі цієї серії, тож зосередимося на підсумках зазначених подій. Римляни вважали цю війну переможною. Дійсно, східноєвропейські загарбники були відкинуті з території провінцій, а кордон стабілізувався по Дунаю. Щоправда, задля «вирівнювання кордону» довелося відмовитися від Дакії, що буда єдиною «задунайською» римською провінцією. Втрата ця була доволі болючою, адже розташовані в Дакії рудники постачали чималу частку золота, що оберталося в імперії. Однак розуміння неспроможності римлян утримати цю віддалену територію спонукало імператора Авреліана вивести гарнізони та евакуювати звідти романізоване населення, котре певною мірою поповнило демографічні втрати по імперський бік Дунаю, спричинені нападами готів та інших східноєвропейських варварів.

Ще на самому початку Готських війн римські гарнізони були виведені з Тіри та Ольвії, і невдовзі ці міста були захоплені варварами. Так само варварських погромів зазнало Боспорське царство. Фактично

єдиною «точкою опори» в Північному Причорномор'ї для римлян залишився Херсонес, що спромігся (завдяки допомозі та, ймовірно, прямій військовій присутності римлян) уникнути варварських погромів. Тож, чудово розуміючи неможливість впливати на ситуацію в регіоні старими методами через традиційних союзників, римляни намагалися вибудувати нову політичну конфігурацію вже через стосунки з варварами. Головним політичним результатом війни стало укладання з готами угоди-фоедусу. Статус федератів, що отримали готи, зобов'язував їх не тільки не нападати на імперські території, але й боронити кордон від нападів інших варварів. За це федерати отримували не лише регулярні виплати-стипендії (в натуральній та грошовій формах), а й користувалися «режимом найбільшого сприяння» у торгівельних відносинах, мали «дипломатичний супровід» в разі виникнення суперечок з іншими варварами, отримували преференції для потрапляння на службу в союзницькі частини імперського війська тощо.

Отже, результати війни були цілком на користь варварів. У ході бойових дій вони регулярно вивозили з імперії чималу здобич та виводили значну кількість полонених. Дакія, покинута римлянами, невдовзі була заселена готами та іншими варварськими племенами. Економіка постійно підживлювалася як через виплати стипендій, так і через жвавий товарообмін між імперією та Східною Європою. Та найголовніше, у варварське середовище буквально ринули найкращі тогочасні технології, ремісничі та аграрні, причому носіями цих технологій були не тільки полонені, а й ремісники, котрі добровільно переселялися у варварське середовище, покладаючись, імовірно, на певні гарантії безпеки та економічних прав, що надавав фоедус обом сторонам такої угоди.

Зазначені кондиції, і бурхливі воєнні події, і «умиротворення» останніх десятиліть III ст. стали тим тлом, на котрому склалася побутова культура чималої кількості східноєвропейських варварів, археологізовані рештки якої нині називають черняхівською археологічною культурою, або ж культурою Черняхів — Синтана-де-Муреш (останню назву застосовують до пам'яток цього кола на території сучасної Румунії). Культуру цю визначають як «провінційно-римського кола», але таке визначення не означає, що йдеться про перебування черняхівського ареалу у складі римських провінцій. Воно

виключно підкреслює вагомість технологій (а отже, і готових виробів) провінційно-римських зразків у структурі черняхівських старожитностей.

Головним спільним елементом для всіх локальних варіантів черняхівських пам’яток є високоякісний керамічний посуд, виготовлений за допомогою гончарного круга та обпалений у печах-горнах. Саме застосування спеціальних прийомів обпалювання надавало більшості черняхівських посудин різних відтінків сірого кольору. Є чимало типів загальночерняхівських прикрас та застібок-фібул, хоча різноманіття тут було значно ширше, адже представники різних народів Східної Європи, об’єднаних «черняхівською вуаллю», часто віддавали перевагу «національним» типам прикрас, яких вимагала специфіка «національного костюму». Подібна ситуація була й у ковальстві. Черняхівські ковалі використовували доволі розвинутий набір технологій, а готові вироби членувалися на «загальночерняхівські» (насамперед знаряддя праці та побутові предмети) та «національні» чи «племінні» (насамперед зброя).

Надзвичайно значущою новацією, привнесення якої у варварське середовище Східної Європи пов’язане саме із «черняхівцями», був т. зв. важкий плуг з відвалом, що дозволив експлуатувати важкі в обробітку, але родючі чорноземні ґрунти. Стабільні багаті врожаї визначили таку спільну для більшої частини черняхівського ареалу рису, як великі довготривалі поселення, де одночасно мешкало до кількох сотень людей.

Міцну осілість «черняхівців» засвідчують і великі довготривалі могильники, поховання на яких здійснювалися подекуди протягом 120—150 років. Такий характер могильників побіжно підтверджує, що громади, котрі ховали на них своїх померлих, якщо і змінювали місце свого мешкання, то тільки в межах мікрорегіону, не відходячи на відстані понад 10 км від місця останнього притулку померлих родичів. Утім, могильники на кілька десятків, а то й сотень поховань з доволі широким хронологічним інтервалом між найбільш ранніми та найбільш пізніми могилами часто-густо знаходяться впритул до лише одного синхронного поселення значних розмірів.

Ще однією характерною рисою черняхівських некрополів є т. зв. біритуальність, себто на одній поховальній пам’ятці присутні одночасні поховання як за обрядом тілопокладання, так і за обрядом

тілоспалення. Виняток з цього правила (тобто могильники або лише з інгумаціями, або лише з кремаціями) надзвичайно нечисленні. Біритуальність могильників свідчить не лише про строкатість вірувань «черняхівців». Слід зважати, що йдеться про кладовище конкретної громади, а отже, в цій громаді співмешкали люди різних вірувань та, цілком ймовірно, різних етнічних груп.

Інтенсивне землеробство, доповнене скотарством, створювало всі умови для розвитку ремесла. Сліди різних виробництв, насамперед гончарного, а також металургії та металообробки, трапляються на багатьох черняхівських пам’ятках. Було б надто оптимістично стверджувати, що «черняхівці» мали повноцінне ринкове ремесло, майстри працювали, скоріше за все, на замовлення. Однак попит на ремісничі вироби був доволі стабільним, а «купівельна спроможність» населення уможливлювала утримання громадою (або групою сусідніх громад) спеціалізованих майстрів найбільш необхідних спеціальностей.

Важко визначити, чи існували «черняхівські» торговці, адже археологічно засвідчена тільки «міжнародна торгівля», постачання римських ремісничих виробів, а також чималої кількості олії та вина (про що свідчать численні знахідки решток амфор практично на кожній черняхівській пам’ятці). Втім, чи обслуговувалася така торгівля купцями з римських провінцій або ж до неї долучалися й представники «черняхівців», достеменних відомостей немає. Окремо слід сказати про монети імперського карбування, знахідки яких доволі часті (як окремих екземплярів, так і доволі великих скарбів). Думка щодо існування грошового обігу в черняхівському середовищі не надто обґрунтована, внутрішня торгівля цілком могла обходитися суто натуральними обмінними операціями. Монети ж могли бути такою собі валютою для купування імпортних товарів, а також засобами накопичення. Зокрема, щойно згадані скарби цілком могли бути «суспільним коштами», отриманими на загал через систему федератських стипендій та прихованих «на чорний день» саме як спільне майно громади чи племені.

Маркером стабільного економічного становища у середовищі носіїв черняхівських пам’яток є також невпинне демографічне зростання. На теперішній час відомо понад 3,5 тис. пам’яток цієї культури, що надзвичайно багато як для археологічного явища, що

відбиває часовий проміжок — лише два з половиною століття. Левова частка цих пам’яток датується часом розквіту цієї культури, кінцем III — третьою чвертю IV ст.

Економічний розквіт «черняхівців», окрім технологічної складової, без жодного сумніву, мав і «політичну». Навряд чи такий рівень добробуту був досяжний без відсутності розбрату у доволі строкатому з етнічної точки зору черняхівському суспільстві, а надто — без захисту цього суспільства від зовнішніх загроз. Ці функції виконували готські королівські роди, котрі спиралися на військову силу насамперед своїх одноплемінників. Не виключено, що до «пильнування спокою» було залучено і решту германців, а також військові еліти інших племен.

Достеменно не відомо, коли саме готи розділилися на дві частини, візіготів, очолюваних королями з роду Балтів, та остроготів, котрі підкорялися королям роду Амалів, однак сталося це не пізніше періоду Готських війн. Обидві частини готів самостійно вибудовували стосунки з Римом, а відносини між ними не завжди були союзницькими. Та проте на всій території готського панування на півдні Східної Європи спостерігається настільки однорідна побутова культура, що навіть виявлення кордону між володіннями Балтів та Амалів є практично невирішуваною проблемою (найбільш поширена серед науковців думка, що таким кордоном був Дністер).

Залізний наконечник списа, інкрустований срібними символами, зокрема рунами, знайдений в околицях Ковеля на Волині. Вельбарська культура, IV ст. н. е.

Якісь локальні особливості черняхівських пам’яток пов’язані не з політичним підпорядкуванням певних територій, а з культурними особливостями народів, що ці території замешкували. Насамперед це проявляється у домобудуванні, поховальному обряді, а також ліпному керамічному посуді. Приміром, пам’ятки території Румунії! та межиріччя Пруту та Дністра мають яскраві риси, притаманні культурі гетодакійського населення, старожитності узбережжя Чорного моря — культурні риси іраномовних народів (пізніх скіфів та сарматів), пам’ятки Верхнього Дністра — прояви зубрицькой традиції, а прикордоння ареалів черняхівської та київської культур позначене т. зв. «черняхівськими пам’ятками київської традиції». При цьому в конкретній пам’ятці може проявлятися не одна, а кілька традицій одночасно.

Доволі показово, що культурні компоненти, котрі маркують в черняхівському середовищі германців (вельбарські та пшеворські),

рівномірно поширені по всьому ареалу черняхівської культури. Ба більше, ці компоненти присутні на переважній більшості черняхівських пам’яток. Тож складається враження, що германські військові контингенти доволі рівномірно були розпорошені підконтрольною готським королям територією, насамперед — для утримання у покорі підкорених народів. Не виключено, що таке «розквартирування» мало й елементи інституту на зразок середньовічних «кормлінь». Себто місцеві громади, бодай частково, утримували воїнів та їхні родини, що було своєрідним податком.

Цікаво, що першість готів заперечували виключно германці, а от про «сепаратистські виступи» східноєвропейських тубільців нам не відомо. Зокрема, відомо про конфлікт готів та гепідів під час Готських війн, війну між готами та вандалами за часів остроготського короля Геберіха (близько першої третини IV ст.), а також готів та герулів на початку правління славетного Германаріха (близько середини IV ст.). Всі ці конфлікти завершувалися, зрозуміло, перемогами готів.

Непевними є відомості про взаємини між готами та тайфалами, порівняно невеликим германським племенем, що прийшло до Східної Європи разом з готами. Вони постійно згадуються як союзники готських королів, але про їхню підпорядкованість прямих звісток немає. Останнім часом в літературі з’явилися спроби пов’язати тайфалів з культурою карпатських курганів, ареалом якої є Буковина. Однак вигляд цієї культури провінційно-римського кола, за багатьма показниками дійсно відмінної від черняхівської, вбачається доволі еклектичним. Зокрема, немає особливих сумнівів, що серед її носіїв були й представники дакійської людності. Скидається на те, що творцями цієї культури була якась група учасників Готських війн, доволі строката за складом. Втім, остаточно відкидати гіпотезу, що політичними зверхниками цієї людності були германці-тайфали, достатніх підстав немає.

Цікавим питанням є також відносини «готських королівств» з причорноморськими номадами, провідною групою котрих були алани. Останні постійно фігурують як військові союзники готів, але як рівноправні партнери, а не підпорядкована готським королям сила. Доволі промовистою є археологічна картина на Лівобережжі: в степовій частині пам’ятки черняхівської культури відсутні, а Дніпро є таким собі «непорушним кордоном». У правобережному степу

черняхівські пам’ятки зосереджені в долинах великих річок і у приморській зоні, а на ділянках між ними трапляються сарматські кургани III—IV ст. Тож і тут номади, імовірно, зберігали певною мірою самостійність. Щоправда, тут наявні також і свідчення входження сарматів до черняхівських громад (насамперед поховання на черняхівських могильниках, справлені за обрядом, притаманним сарматам).

«Золоте століття» черняхівського суспільства припало на правління вже згаданого короля остроготів Германаріха, що тривало чи не півстоліття напередодні 375 р. Окрім вже згаданого угамування герулів початковий період правління «найшляхетнішого поміж Амалів» був відзначений також війною готів з венетами. Йордан, єдиний автор, що згадує ці події, лише констатує чисельність та невисокі бійцівські якості супротивників готів, а також відносну легкість, з якою готи здобули перемогу. Ані коли саме, ані де саме відбувався зазначений конфлікт, Йордан не повідомляє. З контексту, щоправда, зрозуміло, що ці венети мешкали десь на північ від готів, тож в них слід бачити носіїв київських старожитностей.

Дещо конкретизувати перебіг подій готсько-венетської війни дозволяє археологія. До середини IV ст. на Правобережжі київські та черняхівські пам’ятки в зоні контакту існували черезсмужно, іноді на відстані лише 1—2 км одне від одного, як то було, приміром, на Стугні в районі сучасного Обухова Київської обл. «Кияни» та «черняхівці» займали різні ландшафтні зони (заплави з легкими ґрунтами та більш високі ділянки долин із чорноземами відповідно), тож не надто заважали одне одному. Однак на середину зазначеного століття життя на київських селищах припиняється. Ще більш промовиста археологічна картина фіксується дещо північніше, на поселенні Глеваха, де будинки «киян» гинуть у пожежі, а ранній київський шар перекритий більш пізнім черняхівським. Тож конфліктність обставин, за яких носії київської культури мусили покинути правобережну Київщину, сумнівів не викликають.

Дещо інакше розвивалася ситуація на Лівобережжі. «Черняхівці» проникли у південну частину тамтешнього лісостепу не раніше середини III ст., а по закінченні Готських війн поступово розширювали свій ареал на північ та схід. Для середини IV ст. фіксується відтік населення з пам’яток сейминсько-донецького варіанта київської

культури на Десну. Однак чимала частина цього населення залишилася на місці, а в зоні контакту з «черняхівцями» утворюється значна кількість «черняхівських пам’яток київської традиції». Імовірно, саме мешканці цих пам’яток і були венетами, котрих підкорив Германаріх. Варто уваги й таке: чимало черняхівських пам’яток Лівобережжя мають доволі яскраві сарматські риси. Тож не виключено, що експансія готів у цьому регіоні спиралася й на союзних кочовиків, котрі згодом осіли на щойно завойованих землях.

Йордан, висвітлюючи діяння Германаріха, приписує готському королю встановлення контролю над чи не всією Східною Європою, аж до Балтійського узбережжя, однак ці подвиги явно перебільшені. Цікавою є думка, що готи, завоювавши практично весь лісостеп, мали змогу монополізувати контроль над традиційною торгівлею хутром з народами лісової зони. Цей контроль епічна готська традиція, до котрої часто апелював Йордан, і гіперболізувала аж до повного підкорення населення лісу. Однак археологічний матеріал підтверджує хіба що наявність доволі жвавих торговельних відносин між «черняхівцями» та «киянами», причому серед останніх найбільш сталими контрагентами були найближчі сусіди «черняхівців», мешканці деснянського локального варіанта.

На початку другої половини IV ст. ситуація в регіоні стабілізувалася. Однак тривале правління Германаріха зрештою закінчилося трагедією. Вже літній король був поранений через кровну помсту з боку роду Росомонів. Це зібглось у часі з вторгненням до Європи (тобто на схід від Дону за тодішніми уявленнями) гунів, що сталося близько 375 р. Щодо подробиць перебігу гунської навали та, зокрема, гунсько-готської війни знов відішлемо читачів до попереднього тому серії. Зазначимо лише, що гуни буквально протягом кількох років спромоглися вщент зруйнувати систему відносин, що склалася між східноєвропейськими варварами. Основна маса готів та інших германців (а також, імовірно, й інших народів, прихованих під «черняхівською вуаллю») покинула регіон і переселилася на імперський бік дунайського кордону або ж знайшла притулок у Криму і навіть на Кавказькому узбережжі Чорного моря. Ці події дали поштовх масштабним зрушенням доби Великого переселення народів, які абсолютно перекроїли карту Європи в цілому, а не лише її східної частини.

Якась частина «черняхівців», що зберегла вірність Вінітарію, котрий успадкував трон Германаріха, ще залишалася на старих місцях. Вінітарій навіть зробив спробу відновити статус готів як «регіонального лідера» (про це також ішлося у попередньому томі). Однак особливого успіху не мав, адже гунський король Баламбер не надто прихильно поставився до самоуправства свого васала.

Втім, втрата готами політичної зверхності ще певний час не впливала на культурне домінування «черняхівців». Період поступового загасання черняхівських традицій розтягнувся на життя приблизно трьох поколінь, до середини V ст. На тривалості цього процесу позначився, ймовірно, своєрідний «запас міцності», накопичений протягом періоду розквіту, адже гунська навала спіткала суспільство «черняхівців» на піку їхнього розвитку. Тож цього «запасу міцності» вистачило надовго і попри втрати населення (зокрема, висококваліфікованих майстрів), і попри розорення численним гунськими набігами та, не виключено, внутрішніми конфліктами, і попри перерізані гунами та їхніми підданими канали традиційних торговельних зв’язків.

Руйнація черняхівської культури зайняла цілу епоху, гунський час (кінець IV — перша половина V ст.). За час «загасання» черняхівської культури гуни встигли перемістити основну ставку з північнопричорноморського степу далеко на захід, у Паннонію, побудувати «імперію» за часів правління Аттіли, котрий підкорив мало не всі варварські народи від Рейну до Поволжя та завдав нищівних втрат самій Римській імперії, а згодом, після смерті Аттіли, втратити практично всіх підданих та розпастися на безліч дрібних орд, очолюваних численними синами «Батога божого».

Однак головний зміст подій гунського періоду, звісно, не зводився до падіння «держави» Германаріха та інших негараздів готів, а також зникнення з археологічної карти черняхівської культури. Ще раз підкреслимо, що ці події та процеси були лише ланцюжком у зрушеннях доби Великого переселення народів. Саме у вирі цих подій і відбулася остаточна етнічна кристалізація слов’ян, а Велике розселення слов’ян, що було одним з етапів Великого переселення народів, вивело їх нарешті на історичну арену.

Анти і склавини: історичний дебют

Бурхливі події вторгнення гунів у Європу безпосередньо практично не зачепили прикордоння лісостепової та лісової зон, регіон умовної «прабатьківщини слов'ян». У потоці втікачів від гунського свавілля фігурує безліч племен. Разом з готами притулку за дунайським кордоном Імперії шукали і їхні піддані-германці, і багаторічні союзники алани, але жодного разу не згадані венети, котрі були нещодавно підкорені Германаріхом. Щоправда, вже згадувалося, що невдовзі після 375 року до втечі вдалися не всі готи. Якась частина остроготів, очолювана Вінітарієм, залишилася у Східній Європі, визнавши верховну владу короля гунів Баламбера.

Давні слов'яни. V — середина VI ст.

Саме у контексті діянь цих двох можновладців у Йордановій «Гетиці» вперше згадуються анти, очолювані «королем» Божем / Бозом. Чимало дослідників вбачають в «антах Божа» таку собі актуалізацію з боку Йордана: історик готів, котрий укладав свій твір

мінімум через 150 років після подій готсько-антського та спричиненого ним гунсько-готського конфліктів, наклав етнографічну реальність середини VI ст. на останню чверть IV ст. Ці зауваження вбачаються слушними. Напад готів, очолюваних Вінітарієм, на «антів Божа» стався невдовзі після появи гунів в Європі. При цьому той самий Йордан повідомляє, що попередник Вінітарія Германаріх за якийсь час до цього воював з венетами, і жодних антів для «золотого століття» Германаріха ще не відомо.

Більше того, завершивши опис підкорення венетів Германаріхом, Йордан уточнює: «Вони ж [венети], як ми вже сказали на початку [нашого] викладу або у каталозі народів, поставши з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів та склавинів, котрі, хоча тепер лютують всюди, по гріхах наших, тоді, однак, всі підкорилися владі Германаріха». Плутаність цього пасажу зайвий раз ілюструє, наскільки перекрутилися в свідомості Йордана актуальні та застарілі етнографічні відомості, починаючи з того, що у згаданому ним самим «каталозі народів» йдеться про два «племені», склавинів та антів, котрі є для часу життя Йордана «історичним продовженням» венетів. Однак у будь-якому разі побудова фрази не залишає сумнівів, що «всі» підкоренні Германаріхом — то венети, з котрими і воював готський король, та аж ніяк не породжені цими венетами анти, склавини та, можливо, й венети, що були сучасниками Йордана.

Текст Йордана, на жаль, не дозволяє чітко визначити, скільки часу минуло між готсько-венетською та готсько-антською війнами, однак навряд чи цей час виходив за рамки життя одного, максимум — двох поколінь. Тож якщо йти за Йордановим текстом буквально, то виходить, що принаймні якась-то частина венетів протягом життя одного або двох послідовних поколінь виокремилася з венетського загалу та явила себе світові під ім’ям антів. З урахуванням того, що і «венети», і «анти» є екзоетнонімами, все виглядає ще складніше: окремість антів мала бути не лише самоусвідомлена ними, а й стати цілком зрозумілою оточенню за вкрай короткий час.

Апріорно відкидати можливість такого сценарію, звісно, не слід, навіть попри всю хиткість конструкції. Однак варто зважати, що жодне з джерел, авторами котрих були сучасники гунської навали, жодних антів не знає. Щоправда, серед підданих та данників Аттіли та його попередників (а також серед сусідів та ворогів «імперії» гунів) такі

джерела не знають і венетів. Тож слід думати, що «імперія» гунів була таким собі інформаційним бар'єром, через який інформація щодо населення східноєвропейського лісостепу не досягала письменних мешканців пізньоантичних осередків, а безпосередньої участі в очолюваному гунами натиску варварів на Римську імперію ані венети, ані анти та склавини не брали. На такому інформаційному тлі обізнаність Йордана із подробицями війни готів Вінітарія з антами Божа здається ще більшою, але одночасно й значно менш достовірною.

За такого стану писемних джерел певне розуміння процесів, що відбувалися у Східній Європі, може надати чи не виключно археологічний матеріал. Вже йшлося, що із переселенням частини готів та їхніх підданих і союзників на захід, а також опануванням причорноморських степів гунами поволі руйнується черняхівська культура. Втім, далеко не всі «черняхівці» вдалися до переселення, якась їх частка залишилася у Східній Європі. Йшлося насамперед про населення в києво-черняхівському прикордонні на Лівобережжі, а також мешканців верхів'їв Дністра та Західного Бугу на Правобережжі. Нашестя гунів зруйнувало засади, на котрих ґрунтувався складний та яскравий побут «черняхівців». Порушення стабільності «політичного режиму» та руйнація сталої складної системи «зовнішньоекономічних зв'язків», демографічні втрати та прямі грабунки завойовників-гунів призвели до швидкого занепаду економіки та технологічної деградації залишкових груп «черняхівців» у Східній Європі. Позначилися на темпах цієї деградації і зовнішні фактори іншого порядку, пов'язані з експансією на південь носіїв київської культури.

Гунський час слід вважати періодом руйнації не лише черняхівської, а й власне київської культури. Однак якщо у першому випадку йшлося про поступову втрату «провінційно-римської складової» аж до її остаточного здійснення, а отже, і зникнення культурних особливостей «черняхівців» взагалі, то у випадку з київськими старожитностями слід говорити радше про поступову трансформацію їх у культури початку середньовіччя.

Найбільш прямим продовженням київської культури є колочинські старожитності, що склалися на основі деснянського та верхньодніпровського варіантів київських пам'яток. Різниця між пам'ятками пізнього хронологічного горизонту київської культури та

раннього хронологічного горизонту колочинської полягає здебільшого у зрозумілих тільки вузьким спеціалістам відмінностях наборів ліпних керамічних посудин. Також не оминула колишній ареал київської культури і технологічна деградація, вже кілька разів зазначена для черняхівських пам’яток гунського часу. Найбільш яскравим проявом цієї деградації є чи не повна відсутність продукції ливарників (прикрас та металевих деталей одягу) на ранніх колочинських пам’ятках. Меншою мірою це стосується ковальських виробів, однак київська ковальська традиція сама по собі була доволі примітивною на тлі черняхівської. Незмінною (порівняно із попередніми київськими старожитностями) залишилася провідна форма колочинського житла (злегка заглиблена будівля з центральним опорним стовпом, що підтримував покрівлю, опалювана відкритим вогнищем). Нарешті, не змінився суттєво й сам спосіб життя: «колочинці» й надалі жили невеликими, здебільшого по п’ять чи сім родин, селищами, що тяжіли до заплавних ділянок річкових долин. Останнє дозволяє припускати, що це населення, як і його попередники, було орієнтоване на експлуатацію легких заплавних ґрунтів.

Дещо складнішим вбачається механізм утворення пеньківської культури. Найбільш ранні пеньківські пам’ятки зосереджені у дніпровському лісостеповому лівобережжі, на стику ареалів київської та черняхівської культур. З київського боку в генезі цих пам’яток провідну роль відіграли носії старожитностей сейминсько-донецького локального варіанта, хоча участь брали і вихідці з Подесення, котрі принесли на південь зразки притаманної їм матеріальної культури. Однак найбільші відмінності між ранніми колочинськими та ранніми пеньківськими пам’ятками зумовлені участю в утворенні останніх черняхівського населення Лівобережжя. Слід зважати на те, що чималу частку цих «черняхівців» становили саме носії «черняхівських пам’яток київської традиції», себто населення, споріднене із киянами, як такими. Однак були серед «черняхівців», котрі піддавалися акультурації та, вірогідно, асиміляції, й носії інших традицій, сарматської та германської. В цьому процесі найбільш наочними були тенденції, що характеризують розпад черняхівської культури взагалі — технологічна деградація (насамперед зникнення традиції виготовлення посуду на гончарному крузі), спрощення агрикультури (відмова від експлуатації чорноземів та переорієнтація на легкі ґрунти) та, як

наслідок, зміна способу життя в цілому та спрощення соціальної структури.

Ранньоколочинські та ранньопеньківські пам’ятки, особливо у зоні стику ареалів цих культур, вкрай важко розрізняються і за структурою поселень, і за типами будівель, і навіть за керамічними наборами. Щоправда, відмінності поступово наростали з огляду на напрямок та інтенсивність колонізаційної активності «пеньківців» та спрямованість їхніх культурних контактів. Рухаючись уздовж краю степу та лісостепу на захід, «пеньківці» не пізніше середини V ст. досягають Дніпра та переходять на правий берег, а протягом другої половини V ст. пеньківські пам’ятки вкривають південь лісостепу від Дніпра до межиріччя Дністра та Пруту. Згодом достатньо швидко (не пізніше перших десятиліть VI ст.) «пеньківці» з’являються на лівобережжі Дунаю, де стають відомі візантійським авторам як анти.

Зазначимо, що вже на Південному Бузі носії пенківської культури зіткнулися із носіями празької, на Дністрі ці контакти набули більшої інтенсивності, тож на Дунаї в ранній фазі присутності там мігрантів зі Східної Європи є пам’ятки як «чисті», із яскраво вираженим домінуванням чи то пеньківських, чи то празьких рис, так і «змішані», з проявами обох традицій одночасно. Ба більше, на лівобережжі Дунаю східноєвропейці-мігранти зіткнулися із місцевим населенням, тож поруч з пам’ятками «празько-пеньківської традиції» на середину VI ст. формуються пам’ятки культури Іпотешт — Кіндешт — Чурел, що поєднували риси побуту місцевого та прийшлого населення.

Деталі та прикраси вузди 1-ї пол. VI ст. Селище Сахарна Головка.

Як не парадоксально, але походження «найбільш слов'янської» серед археологічних культур самого початку середньовіччя, празької, котру доволі однозначно ототожнюють зі склавинами, є найбільш проблематичним на сучасному рівні вивченості. Генеза цих старожитностей пов'язана, як припускають, із поки що погано вивченою групою пам'яток типу Острів у Прип'ятському Поліссі. Ці пам'ятки також входять у культурне коло київської культури, але мають певні риси відмінності. Вже на ранньому етапі розвитку празьких пам'яток, близько рубежу IV—V ст. (точніше — у перші десятиліття V ст.), до процесу складання празької культури долучилися й носії пам'яток Верхнього Дністра (ймовірно, саме в цього населення була запозичена одна з найяскравіших етнографічних ознак носіїв празької культури — пічки-кам'янки, котрими опалювалися житла).

Опанувавши на середину V ст. весь південь лісової та північ лісостепової зони між Дніпром та Карпатами, «пражани» спрямували свою колонізаційну активність у двох напрямках. Один потік спускався на південь долинами Південного Бугу, Дністра та Пруту, а на рубіж V—VI ст. «вивів» празькі пам'ятки на Дунай. Цікаво, що якщо

колонізаційна активність «пеньківців» у регіоні була пов’язана з лівобережжям пониззя Дунаю, то «пражани» опанували береги цієї річки здебільшого у середній та верхній течії. Другий колонізаційний потік «пражан» рухався, обходячи Карпати з півночі. Не пізніше того самого рубежу V—VI ст. вони заселили сучасні Малопольщу та Сілезію, а на середину VI ст. досягли Ельби. На вододілі Ельби та Дунаю обидва колонізаційні потоки «пражан» зімкнулися.

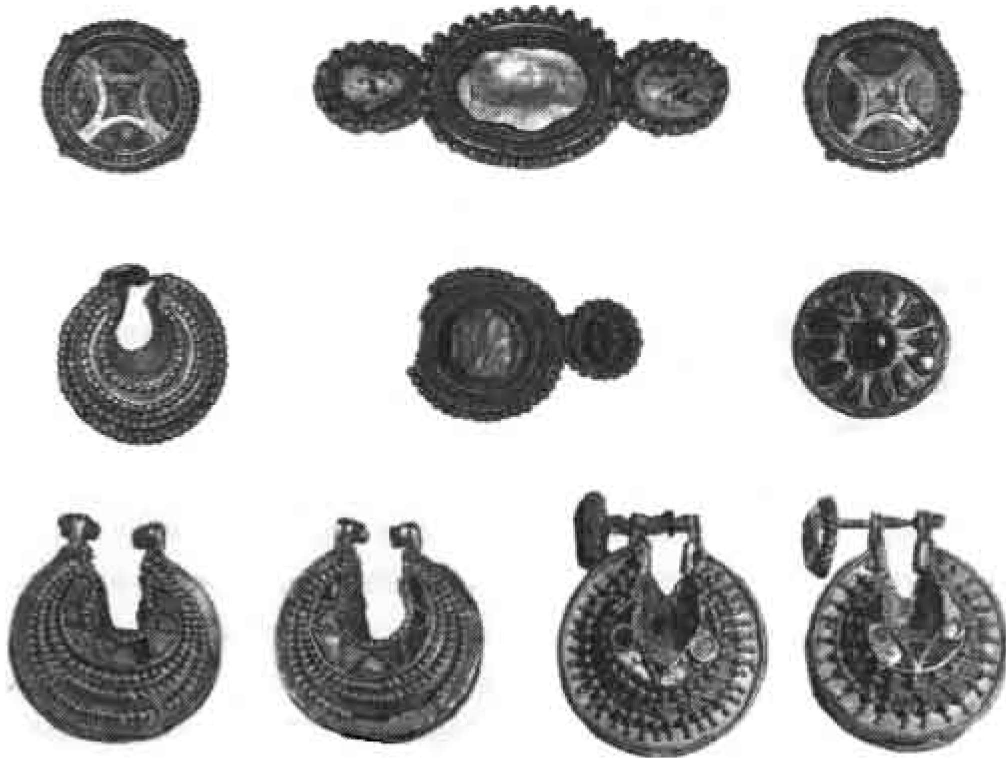
Подальший перебіг Великого розселення слов’ян у південному та західному напрямках був пов’язаний вже з опануванням ними Балкан та приальпійської зони в басейні Сави. Бурхливий початок цього процесу у 540—550-х рр. зазвичай називають Балканськими війнами (про них йшлося у попередньому томі серії). Саме перебігу цих війн, а також набігам слов’ян на землі імперії напередодні них, вони зобов’язані тим, що ранньовізантійські письменники звернули пильну увагу на «нових варварів» та лишили нам відомості про склавинів та антів.

Таким чином, «історичний дебют» слов’ян вийшов не тільки гучним, а й блискавичним. Фактично протягом гунського часу (життя лише трьох-чотирьох поколінь) культурна ситуація на півдні Східної Європи змінилася докорінним чином. Мешканці прикордоння лісу та лісостепу, неодноразово згаданого як «прабатьківщина слов’ян», скориставшись військово-політичним та, головне, демографічним вакуумом, що утворився у більш південних регіонах внаслідок гунської навали, міцно опанували ці території. Саме в ході зазначеної «первинної експансії», що в цілому завершилася на середину V ст., структури празької, пеньківської та колочинської культур остаточно устатковуються як нові, але доволі стабільні археологічні явища.

Примітно, що базові елементи структури всіх трьох згаданих культур є подібними. Система розселення, базова форма житла (невеликі, до 20 м^2, однокамерні заглиблені житла, розраховані на малу сім’ю), керамічний набір, що складається з виключно ліпного посуду, провідною формою якого є горщик (понад 90 % посудин), доволі стандартний (і досить простий) набір знарядь праці та зброї, практично повна відсутність виробів з кольорових металів, поховальні пам’ятки, що являють собою невеликі безкурганні могильники з похованнями за обрядом кремації осторонь. Все це — універсальна характеристика, що може бути застосована до кожної з трьох згаданих

культур, відмінності між ними проявляються лише у конкретних типах споруд та речей.

Якщо порівнювати зазначену структуру зі старожитностями попереднього хронологічного етапу, то найближчі аналогії ми побачимо в старожитностях кола київської культури, а також локальних різновидах пам’яток північної периферії черняхівського ареалу. Себто все вказує на «прабатьківщину слов’ян», окреслену лінгвістами. Втім, залишається питання: чи можна беззастережно вважати слов’янами вже населення пізньоримського часу (III — середина V ст.), «демографічну основу» носіїв беззаперечно слов’янських старожитностей V — VII ст.? Адекватною відповіддю на це питання буде «ні». Вже йшлося, що попри достатньо прозорі генетичні зв’язки між старожитностями цих періодів, культури початку середньовіччя були новими самостійними явищами. Це дозволяє припускати, що усвідомлення своєї окремості, матеріальним втіленням якої є археологізованні рештки побутової культури, ствердилося саме протягом періоду формування цих старожитностей та первинної експансії їхніх носіїв (у рамках кінця IV—V ст.). На кінець цього періоду становлення усвідомлення окремості усталилося настільки, що, досягши Дунаю, носії празьких та пеньківських пам’яток вже доволі однозначно атестували себе оточенню як склавинів та антів відповідно. Швидкість процесу етнічної кристалізації слов’ян (період життя трьох — п’яти поколінь) була якраз пов’язана з інтенсивністю та різноманіттям контактів з представниками «чужинців» («інших») в ході Великого розселення, що раз у раз унаочнювали елементарне протиставлення «ми — вони».

Золоті колти, персні та накладні бляшки з поховань булгар 2-ї пол. VI — початку VII ст. Суханове, Новочорномор'я, Ново-Покровка, Приазов'я, Тамань.

Щодо швидкості слов'янської експансії V—VI ст., то тут слід відзначити кілька моментів. По-перше, слов'яни у більшості випадків «окуповували» якщо не геть спустілі території, то принаймні місцевості з дуже розрідженим населенням. У цьому плані надзвичайно показовим прикладом є територія сучасної Польщі, де «пражани» закріпилися у південній частині, практично безлюдній на момент їхнього приходу, ще на рубежі V—VI ст., а процес у заселених на час появи слов'ян північних регіонах Польщі мав абсолютно інший характер. «Пражани» не тільки повільно просувалися на північ протягом всього VI ст., але й мали асимільовувати тубільне населення, запозичуючи при цьому чимало елементів матеріальної культури. В результаті цього синтезу склалися старожитності суківсько-дзедзицького кола.

По-друге, набагато більш вагомим бар'єром для слов'янської експансії були не військово-політичні, а екологічні кордони. Тут гарним прикладом є ситуація V—VII ст. на території України, де в

степу слов’янські пам’ятки «блискуче відсутні». Традиційне пояснення цьому вбачають у «степовій небезпеці», остраху слов’ян щодо агресивних номадів. Однак археологічні пам’ятки цього періоду свідчать, що протягом V та (значно більшою мірою) VI ст. номадів, для яких причорноморські степи були постійним місцем кочування, було обмаль. Натомість не пізніше VI ст. пеньківські пам’ятки «вклинюються» долинами великих рік глибоко у степ (в долині Дніпра, приміром, до ділянки між сучасними Дніпропетровськом та Запоріжжям). Дуже сумнівно, що ці «степові клини» утворилися з огляду на якесь поблажливе ставлення до слов’ян сусідів-номадів. Радше в долинах великих річок були всі умови для слов’янської системи господарювання, що за всієї невибагливості та гнучкості однаково потребувала певного рівня природної зволоженості ґрунтів задля практикування рільництва.

По-третє, варто зважати й на обставини, що можна визначити як «цивілізаційні». Дослідники давно звернули увагу на те, що навіть на тлі відносного економічного добробуту, а отже, і цілком природного демографічного вибуху, темп опанування слов’янами нових територій виглядає однаково неадекватним. Не надто зрозуміло, звідки бралися всі ці юрби людей, що заселяли все нові й нові обшири?

З одного боку, є підстави припускати, що «мобілізаційні резерви» підтягувалися з корінних територій. Дійсно, протягом VI ст. спостерігається певне знелюднення і «прабатьківщини», і «зони початкової експансії» слов’ян. Для першої половини цього століття це був процес природний, мешканці слов’янського «хінтерланду» підтягувалися ближче до «фронтиру», аби взяти участь у грабіжницьких походах на Балкани (в чому ми впевнені) та у західному напрямку, в межиріччя Одеру та Ельби або ж в північні райони сучасної Польщі (що ми маємо підстави припускати з огляду на археологічні матеріали). У другій половині VI ст., як припускають, чергова хвиля східноєвропейських мігрантів була пов’язана вже не стільки із доброю волею, скільки з насильницьким переселенням цього населення аварами, котрі після нетривалого (550—560-ті рр.) перебування у причорноморському степу та «примучування» місцевих слов’ян у 568 р. перенесли ставку до Паннонії, де постав Аварський каганат.

Однак наведені спостереження не пояснюють ситуацію для V ст., періоду «первинної експансії». Єдиним її логічним поясненням вбачається «навернення у слов'яни» чималої кількості населення, котре до початку контактів із слов'янами належало до інших етнічних груп, відомих у Східній та Центральній Європі, а також Подунав'ї протягом пізньоримського періоду. «Бути слов'янином» було елементарно зручно. Проста й невибаглива, аж до примітивності, побутова культура слов'ян, гнучка та ефективна в короткочасовій перспективі система господарювання виявилися адекватною відповіддю на «виклики часу». На зламі епох античності та середньовіччя світ зрушився у буквальному розумінні цього вислову. Складні, високотехнологічні, побудовані на системі широких «зовнішньоекономічних» зв'язків культури провінційно-римського зразка втратили можливість існування. Примітивізується навіть культура в самій імперії, а про віддалену периферію середземноморського цивілізаційного осередку годі й казати. Тож примітивний слов'янський «культурний зразок» перетворився на багатьох територіях на чи не єдиний інструмент адекватної адаптації.

Можна припускати, що запозичення слов'янського способу життя супроводжувалося й іншими проявами асиміляції, зокрема — перейняття мови, спочатку як *lingua franka*, а за одне-два покоління вже як рідної. Тож не дивно, що на початок VI ст. імперські військові та чиновники побачили на лівому березі Дунаю численну юрбу «нових варварів», здатну виставляти тисячі бійців, котра на питання щодо власного роду-племені відповідала «слов'яни» або «анти».

При всьому цьому не слід забувати, що слов'яни характеризуються у всіх перших згадках про них як потужна військова сила. Зазначаючи примітивність озброєння та відсутність належної організації війська, візантійські автори повідомляють, що ці недоліки компенсуються не тільки кількістю слов'янських вояків, а й їхньою фізичною силою та витривалістю, а також вправністю у партизанських методах ведення бойових дій. Тож щойно наведені «цивілізаційні фактори» йшли поруч з військовим потенціалом.

Деталі пояса та взуття з поховань булгар 1-ї пол. VII ст. Шелюги, Дмитрівка.

Насамкінець слід зауважити, що звичні зі школи «склавини та анти» зазвичай сприймаються як етнічні чи племінні категорії. Насправді ж під цими назвами «ховаються» радше політичні структури, союзи племен. На це прямо вказують, зокрема, Йордан та Прокопій, цитати з котрих наводилися ще на самому початку «слов'янської оповіді». Ці структури мали насамперед військове спрямування й були достатньо незалежні у веденні «зовнішньої політики», зокрема могли укладати угоди не лише між «братніми народами», а й з третіми сторонами. Приміром, якась частина придунайських антів ще від 545 року була союзниками імперії і навіть воювала з «братніми» склавинами, в союзі з котрими за кілька років напередодні грабували провінції імперії.

Доволі яскравим прикладом є події, пов’язані з останньою згадкою антів у писемних джерелах. За наказом кагана аварський воєначальник Апсіх, аби дошкулити Візантії, пряме зіткнення з якою унеможливлювала існуюча між каганатом та імперією мирна угода, здійснює каральний рейд проти союзних візантійцям антів. При цьому аварська каральна експедиція проходить в область антів землями склавинів, чи то данників, чи то союзників (що більш імовірно) аварів. Зауважимо, що відсутність писемних згадок про антів після Апсіхового погрому 602 року навряд чи означало геноцид антів. Просто відтоді вони перестали являти собою саме помітну військово-політичну силу (принаймні у фокусі уваги візантійців та тих самих аварів), але на схід від Подунав’я, в межах сучасних Молдови та України, «антські» пеньківські пам’ятки продовжували функціонувати й надалі, до останніх десятиліть VII ст.

Саме ці пам’ятки пізнього пеньківського горизонту дозволяють реконструювати цікаву конфігурацію взаємовигідних відносин між осілим слов’янським населенням та кочовиками. Для зазначеного часу провідною групою причорноморських номадів були булгари, які політично підпорядковувалися владі каганів хозарів. Втім, це підпорядкування не мало на увазі вбудованість у жорстку владну ієрархію. Булгарські хани були абсолютно автономні у питаннях «внутрішньої політики» та мали чималу свободу у зовнішньополітичних зносинах. Імовірно, саме в рамках цієї свободи вони й налагодили якісь договірні стосунки з сусідами-антами. Підставою для такого твердження є група ювелірних виробів, що умовно зветься в літературі «прикраси кола старожитностей антів», ареал якої пов’язаний насамперед з ареалом пеньківської культури, а також прилеглими до нього областями культур коломийської та, меншою мірою, празької.

Чоловічий сегмент цієї ювелірної традиції більш «інтернаціональний». Найбільш яскравим його елементом є т. зв. воїнські пояси геральдичного стилю. Цей атрибут високого соціально статусу притаманний практично всім варварським угрупованням від Дунаю до Уралу, незалежно від того, йдеться про осіле населення чи про кочовиків. Натомість жіночі прикраси, насамперед певні різновиди пальчастих фібул та скроневих кілець, пов’язані здебільшого саме з ареалом мешкання слов’ян, хоча і структура набору жіночих прикрас

цього кола в цілому відповідає певному «стандарту» статусного костюма. Найближчі паралелі й чоловічих, і жіночих наборів «антських» зразків спостерігаються саме в кочовиків Північного Причорномор'я. Тож дійсно є підстави припускати, що спілкування еліт цих двох груп населення було мирним та сталим, а взаємопроникнення ювелірних традицій пов'язане насамперед з підтримкою «дипломатичних стосунків» (із неодмінним тогочасним атрибутом — дипломатичними дарами) та інститутом «династичних шлюбів».

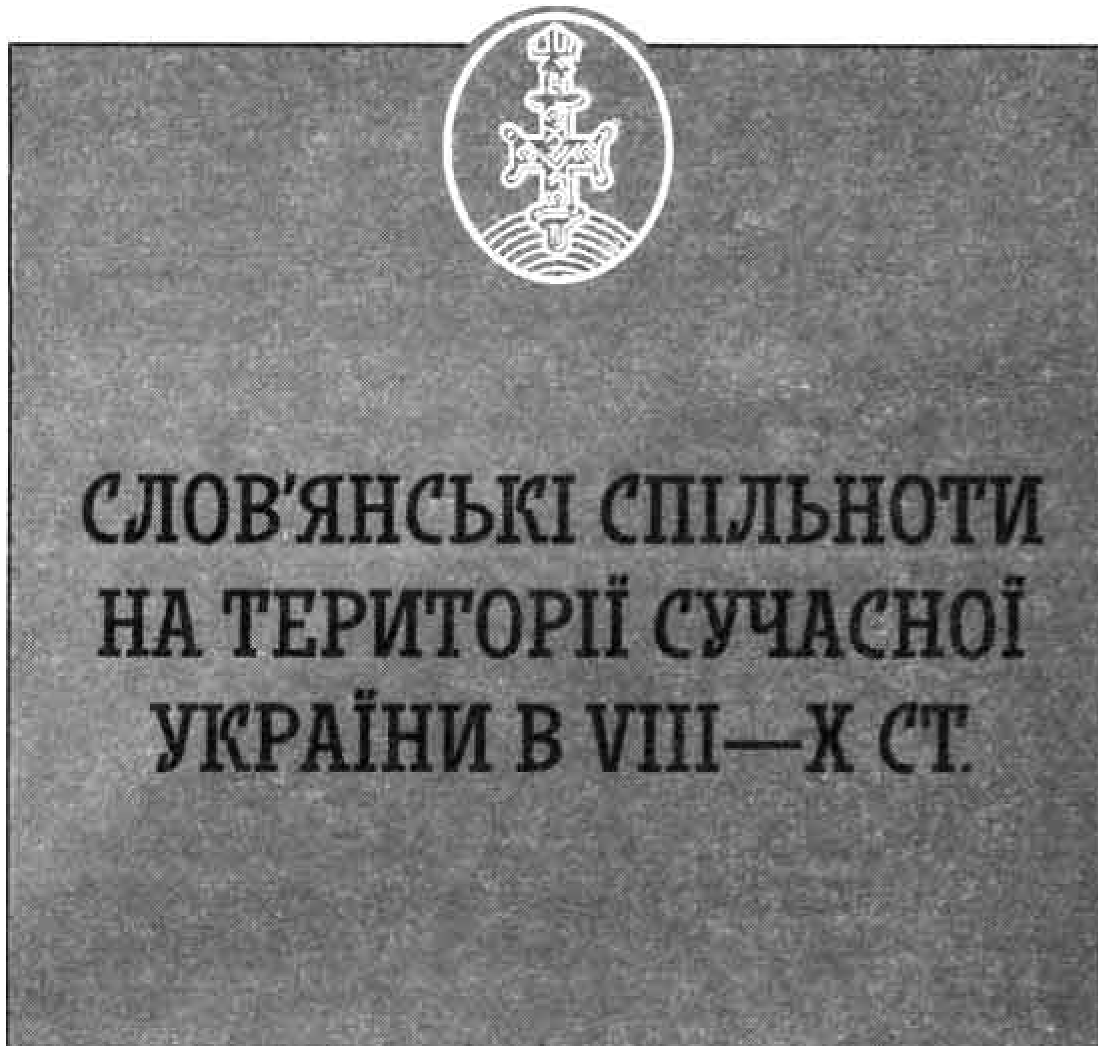
Є підстави припускати спілкування не тільки еліт, а й нижчих верств цих суспільств. Зокрема, на низці пеньківських пам'яток у Надпоріжжі, на Орелі та Тясмині археологічно зафіксовані сліди «зимових юрт». Такі споруди розглядаються як свідчення осідання кочовиків, а їхня одиничність на конкретних пам'ятках, в оточенні суто пеньківських жител, дозволяє припускати, що ці родини номадів включалися в структуру слов'янських громад.

Наприкінці 670-х рр. союзники-анти, імовірно, підтримали «сепаратистський» виступ проти влади Хазарського каганату, до якого вдалася одна з булгарських орд, очолювана ханом Аспарухом. Повстання зазнало поразки, булгари Аспаруха мусили рятуватися втечею і з Лівобережжя відкочували аж на пониззя Дунаю, давши старт формуванню Першого Болгарського царства. Осілі ж союзники булгар залишилися на місці, і невдовзі були покарані хозарами. Саме внаслідок цієї каральної акції в землю потрапили скарби т. зв. першої групи скарбів кола старожитностей антів). Масштабність карального походу засвідчується картою згаданих скарбів, що включає повністю весь пеньківський ареал на Лівобережжі, а також пеньківський осередок на пониззі Росі, приблизно в межах сучасної Канівщини (саме там знайдений найбільш відомий серед «антських скарбів», Мартинівський). Ще більш цікавим є північний кордон зони випадіння цих скарбів, що виходить за межі власне пеньківського ареалу і пов'язаний з ареалом колочинської культури (найпівнічніший з відомих «антських скарбів» знайдений у Трубчевську на Брянщині). Тож є підстави припускати, що союзом із булгарами були охоплені не тільки анти-«пеньківці», а й їхні північні сусіди.

Повертаючись до ситуації на Правобережжі, зазначимо, що жодних певних слідів якихось каральних акцій (зокрема, випадіння

скарбів) для цього часу не фіксується на празьких пам’ятках. Імовірно, стосунки склавинів-«пражан» і з сусідами-«пеньківцями», і з номадами будувалися якимось іншим чином, а тому вони не були втягнуті у реконструйовані події. Однак у будь-якому разі і це населення, нехай і опосередковано, невдовзі долучилося до масштабних змін, одним з найсуттєвіших поштовхів для яких став булгаро-хозарський конфлікт та зумовлені ним каральні заходи хозар щодо осілого населення півдня Східної Європи.

Слов’янські спільноти на території сучасної України в VIII — X ст.
(О. Комар)

Історію східнослов’янських племен VIII—X ст. в узагальнювальних працях традиційно відносять уже до частини «писемної» завдяки хрестоматійній розповіді «Повісті минулих літ» про розселення слов’ян. В історичній науці XVIII—XIX ст. вона й справді вважалася цілком реалістичною. Однак у XX ст., під тиском автохтоністичних[7] концепцій походження слов’ян та об’єктивного поступу історичної текстології й археології, оповідь про слов’янську

батьківщину на Дунаї було визнано лише книжною конструкцією літописця, яка розвивала в руслі генеалогічної легенди наратив одного з перекладних писемних джерел про походження європейських народів від Яфета.

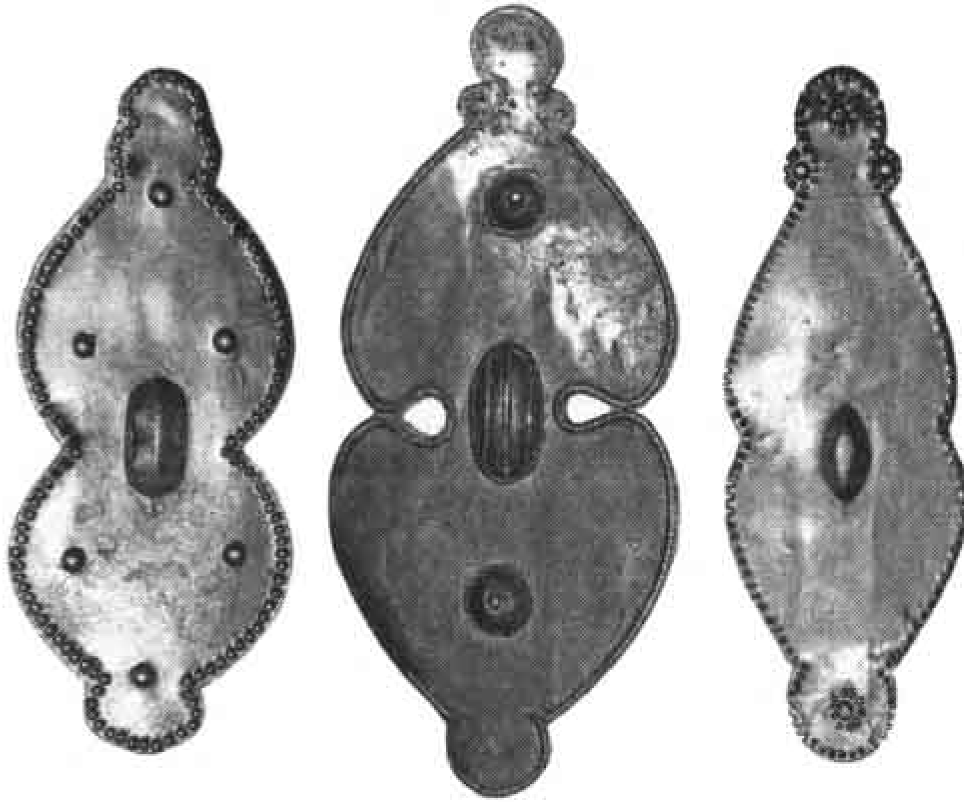

Давні слов'яни. Кінець VI — VIII ст.

Сучасному історику доводиться вирішувати проблему джерел «Повісті минулих літ» чи не щодо кожного повідомлення раніше від 1037 р., коли починаються щорічні записи літопису. У своєму

розпорядженні давньоруський книжник точно мав слов'янські переклади грецьких історичних хронік: Іоана Малали, Георгія Амартола та його продовжувача, Палею, а також один із творів кирило-мефодіївського циклу — т. зв. «Сказання про початок слов'янської грамоти». Порівнюючи їх інформацію з усними переказами, топонімічними легендами[8], іншими джерелами, автор «Повісті минулих літ», як справжній історик, вносив свої поправки й доповнення до чужоземних звісток і, навпаки, за допомогою останніх намагався датувати й увести в історичний контекст східнослов'янські перекази.

Першим важливим хронологічним орієнтиром для нього стали події 626—627 рр. — облога аварами («обрами») Константинополя та похід візантійського імператора Іраклія у союзі з тюрками-хозарами («білими уграми») у глиб Персії. Другим — вторгнення кочовиків-булгар у слов'янські землі в Подунав'ї (680 р.), а незабаром і «білих угрів» (тюрків-хозар). Ці сюжети дозволили літописцеві згадати розповіді про насильство авар над дулібами та підкорення частини східнослов'янських племен (полян, сіверян, радимичів, в'ятичів) хозарами. Останній факт мав для нього особливе значення, адже історія появи Південної Русі починається у літописі зі звільнення полян, а згодом по черзі сіверян, радимичів та в'ятичів від хозарської данини та їх підпорядкування Києву. Сам початок Русі датований літописцем за згадкою Георгія Амартола про похід русів на Константинополь (860 р.) за часів правління імператора Михайла III (840—867 рр.). Завершується частина про слов'янське розселення сюжетом про переселення на захід кочовиків-угрів з їх зупинкою під Києвом, розміщеним у літописній статті під 898 р., хоча з Північного Причорномор'я їх витіснили печеніги ще 889 р., а до 896 р. давні мадяри вже опанували Карпатську котловину. Часті помилки в датуванні подій найдавнішої частини літопису ясно свідчать, що розбивка тексту на річні записи відбувалася пізніше й не завжди вдало.

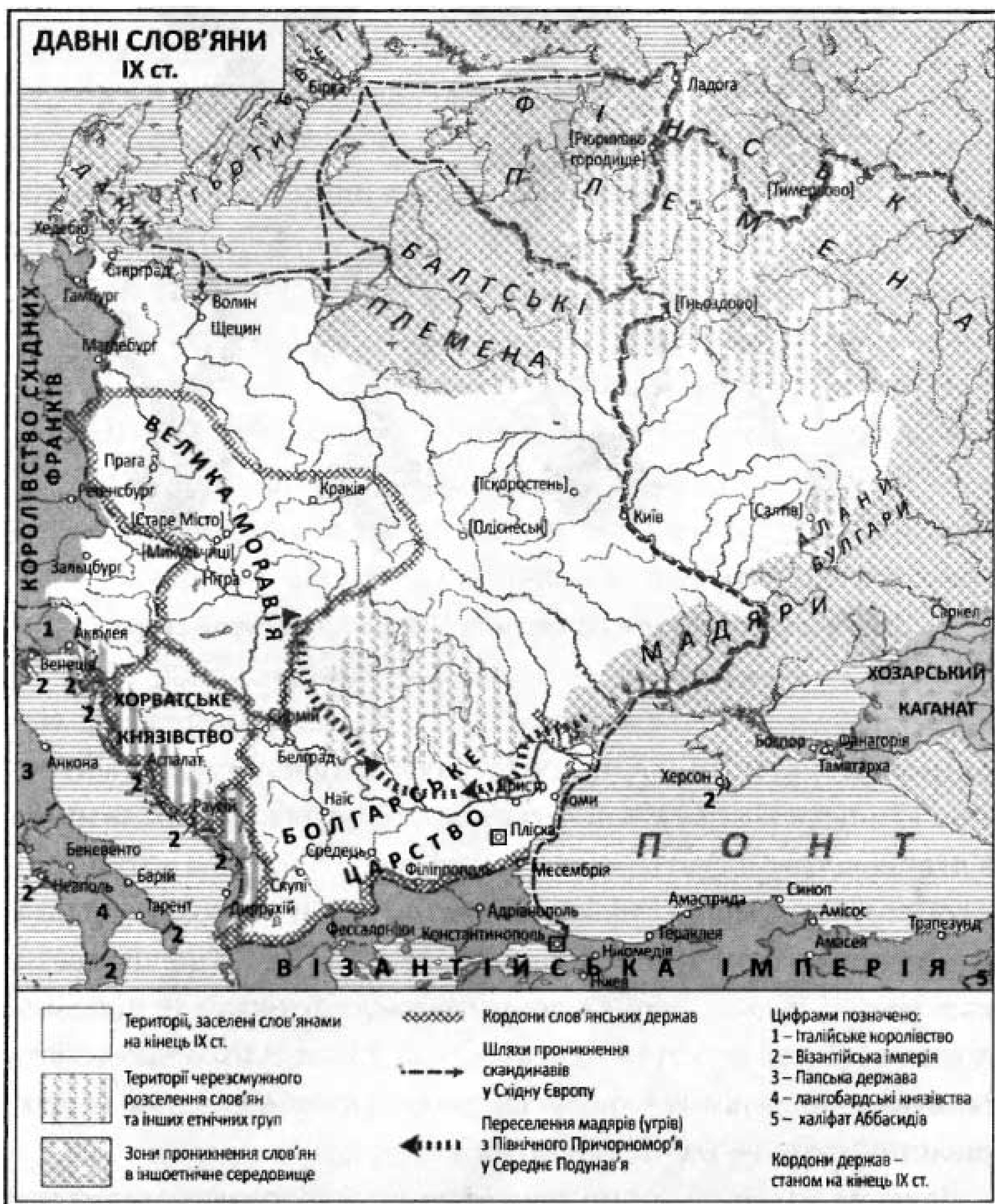

Слов'янські фібули 1-ї третини VIII ст. Харівський скарб.

Окреме складне питання: якою саме інформацією володіли київські літописці кінця XI — початку XII ст. про слов'янські племена VIII—X ст.? Чи справді існували усні перекази про їхнє минуле, чи такі оповіді лише пояснювали в анекдотично-легендарній формі причини етнографічних відмінностей мешканців різних регіонів Русі в XI—XII ст.?

Описана в «Повісті минулих літ» етногеографічна картина включає назви племен з різними суфіксальними моделями утворення: на *-ане/-яне* (поляни, сіверяни, древляни, бужани, волиняни, полочани); *-ци* (тиверці); *-ичи* (уличі, дреговичі, кривичі, радимичі, в'ятичі); безсуфіксні (дуліби, білі хорвати). Перша група об'єднує мешканців територій, згаданих у самому літописі й відомих з інших джерел як «землі»: *Польска, Деревска, Сѣверска, Волыньска*; «бужани» та «полочани» утворені від гідронімів[9]; форма ж «тиверці» передбачає існування міста або регіону «Тивер». На прикладі легенди про походження радимичів і в'ятичів від двох братів-«ляхів»: Радима і В'ятка, сам літописець демонструє розуміння суфікса *-ичі* як

патронімічного[10], щоправда, не наводить аналогічних легенд для решти племен. Нарешті третя, безсуфіксна, група етнонімів повторюється у Балкано-Дунайському регіоні, через що історики не раз ставили під сумнів належність згаданих племен до східнослов’янської групи або й узагалі їх проживання в рамках майбутнього давньоруського ареалу.

Давні слов'яни. IX ст.

Слов'янські прикраси 1-ї третини VIII ст. Харівський скарб.

Деякі географічні прив’язки племен у літописі викликали бурхливі дискусії дослідників. Наприклад, літопис у різних місцях локалізує на р. Буг дулібів та бужан, в обох випадках зазначаючи «де нині волиняни» («після них волиняни»). Чи означає ця редакційна поправка, що «волиняни» — лише назва мешканців сучасних автору земель Волині; чи, може, племінного союзу, у який згодом увійшли дуліби та бужани; чи взагалі на Бузі послідовно проживали три різні племені — дуліби, бужани та волиняни? Уличів і тиверців літопис також садовить по Бугу, але, швидше за все, іншому — Південному. Щоправда, Новгородський І літопис молодшого зводу знає як град уличів Пересічень, тотожний за назвою давньоруському місту південніше від Києва. Це змусило автора стверджувати, що уличі (угличі) проживали спочатку вниз по Дніпру, а потім переселилися у межиріччя Південного Бугу і Дністра. В’ятичів літопис розселяє по Оці, не згадуючи про значно більший ареал розселення слов’ян у Подонні, відомий за археологічними даними.

Гончарний посуд волинцівської культури

2-ї пол. VIII — поч. IX ст. Волинцеве, Битиця.

Небагато допомагають у розв'язанні проблеми й іноземні джерела, плутана і фонетично спотворена інформація яких, проте, слугує нескінченним ресурсом для здогадів та інтелектуальних вправ істориків. Надзвичайно складна для інтерпретації латиномовна пам'ятка IX ст. — т. зв. «Баварський географ» — містить деякі назви племен, що віддалено нагадують східнослов'янські: *Zuireani* (сіверяни?), *Busani* (бужани?), *Unlizi* (уличі?), *Velunzani* (волиняни?), *Ruzzi* (руси?). Але якщо сусідство *Ruzzi* поруч з *Caziri* (хозари) справді виглядає закономірним, то решта «східнослов'янських» етнонімів виявляються розкиданими в переліку між племенами Центральної Європи і Прибалтики, змушуючи згадати факти подібності назв племен у різних частинах слов'янського світу (наприклад, дуліби, поляни, севери, серби, хорвати, смоляни тощо). Використанню «Баварського географа» як повноцінного джерела заважають і різні варіанти реконструкцій слов'янських етнонімів з латинських форм, адже дослідники східних і західних слов'ян вбачають у них зовсім різні назви.

Сіверянські прикраси 2-ї пол. VIII ст. Фативізький скарб.

До західнослов’янського ареалу безперечно належать описи слов’янських племен у арабського географа Аль-Масуді (помер 956/957), який, зокрема, згадує плем’я *Дулана* (дуліба?) з королем на ім’я *Ван.джС.лаф*, тобто чеського короля Венцеслава (921—929/935), а також для давніших часів — плем’я *В.лінана* з правителем на ім’я *Мадж.к*, яке за контекстом розповіді ніяк не може бути тотожним волинянам давньоруських літописів. Черпаючи інформацію про слов’янські назви з джерела арабо-іспанського походження, Аль-Масуді практично не мав даних про східнослов’янські племена, називаючи їх сукупно *Сакаліба і Руси*. У ряду інших арабських авторів X ст. є цікава згадка про найбільше місто слов’ян *Ва._._.т* (*Вантіт*, *В.б.ніт*), де перебуває цар слов’ян і де щомісяця проводяться триденні торги. Незважаючи на очевидну невідповідність рівню соціальної організації цієї частини слов’ян уявленням літописців і сучасної археології про в’ятичів, саме в їхніх землях дослідники намагаються найчастіше локалізувати це місто. Однак ім’я «царя сакаліба», яке фігурує у таких творах — *С.вгт.м.л.к,* — указує на великоморавського князя Святополка (871—894), тож і місто може бути столицею Моравії

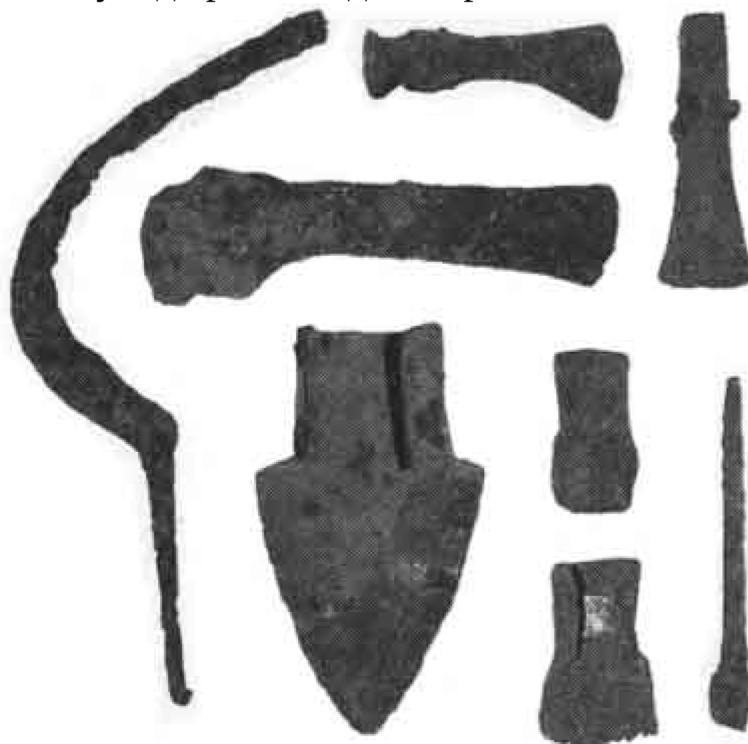
— Велеградом. Невизначеність географічних прив’язок та труднощі фонетичного передавання слов’янських назв в арабській літературі IX—XI ст. залишають широке поле для різноманітних гіпотез, однак роблять її все ж малоінформативною для формування надійної фактологічної бази.

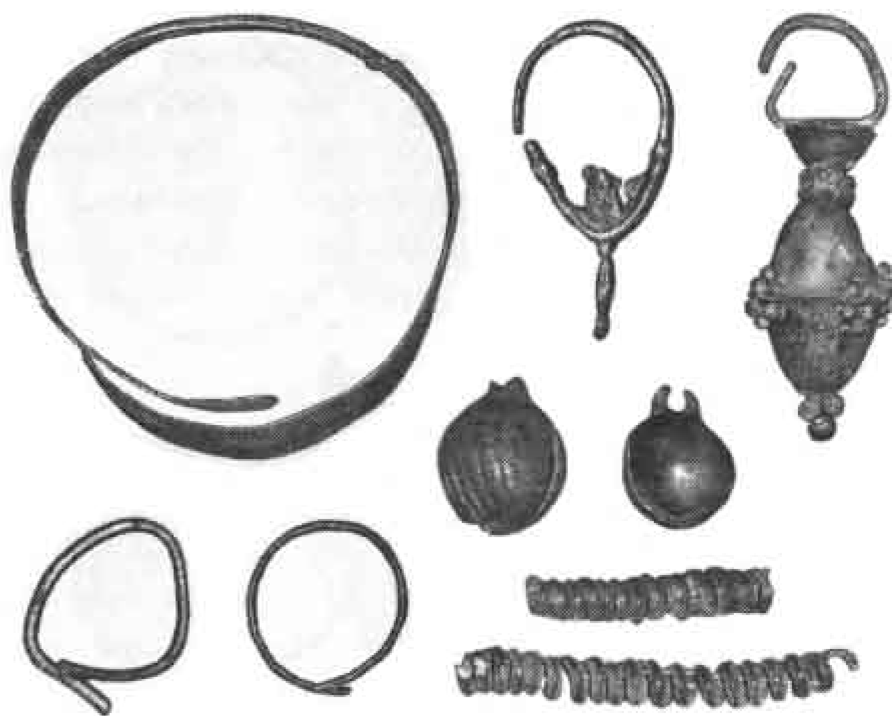
Ліпний та гончарний посуд волинцівської культури кінця VIII — поч. IX ст. Стовп’яги.

Найбільш достовірним джерелом X ст. зі згадками назв племен східних слов’ян наразі вважається твір візантійського імператора Костянтина Багрянородного (945—959) «Про управління імперією». Інформатором візантійців виступав мешканець Русі, який добре знав топографію Дніпровського басейну і володів при цьому кількома мовами, зазначивши назви дніпровських порогів і слов’янською, і однією зі скандинавських мов. Зі слів інформатора греки записали назви й низки племен: *крівітаіни* / *крівітці* (кривичани / кривичі); *лензаніни / лензеніни* (лендзяни? / ленчани? / ленчанени?); *вервіани / дервленіни* (дервляни? / дервлянени), *другувіти* (дреговичі), *северії* (сівер), *ультіни* (уличани). Принаймні двоє племен — кривичі та «лензаніни» мали доступ до Дніпра, готуючи для русів човни-однодревки; з печенігами межували «лензаніни», деревляни та уличі.

Шлях кружляння (тобто полюддя[11]) навколо «Русі» у вузькому розумінні (який зберігався і в XI—XIII ст. за трикутником князівств Київ — Чернігів — Переяслав), за Костянтином, становили «Славінії» «вервіан» (очевидно, деревлян), дреговичів, кривичів та северів (сіверян), а під «іншими слов'янами» — «пактіотами» (данниками) русів неважко вгадати принаймні радимичів, пропущених у цьому ланцюжку на шляху від кривичів до сіверян.

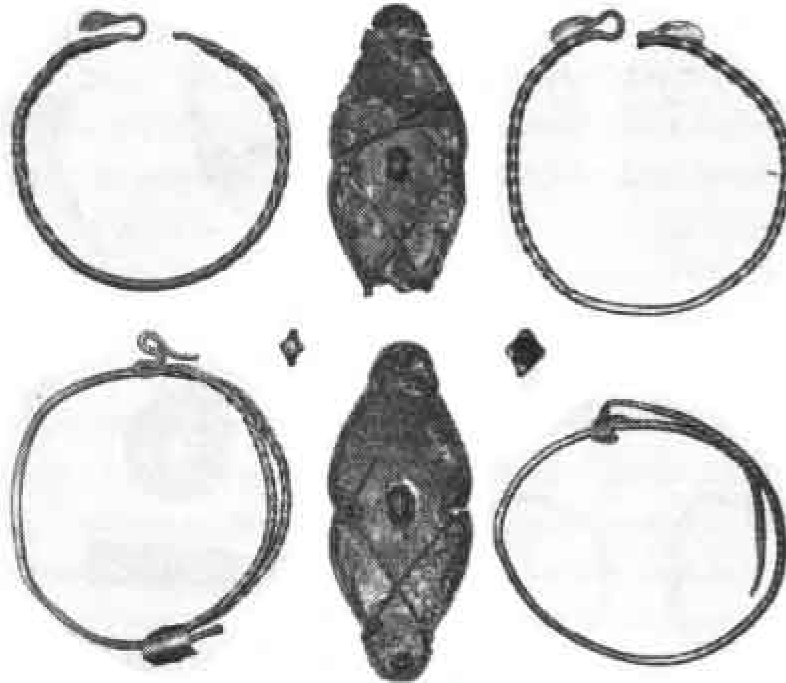
Землеробські знаряддя волинцівської культури кінця VIII — поч. IX ст. Битицьке городище.

Сіверянські прикраси кінця VIII — поч. IX ст. Битицьке городище.

Важливість даних Костянтина Багрянородного важко переоцінити, адже це пряме підтвердження сучасником подій реалістичності картини розселення слов’ян та їхніх стосунків із Руссю у середині X ст., зображеної авторами «Повісті минулих літ». За одним істотним винятком — літописи не знають племені «лензанінів/ленчаненів», а Костянтин — «полян». Одна з реконструйованих форм «лендзяни» (від led — необроблена земля) тотожна давньоруському «ляхи», «мешканці Лядської землі», що закономірно викликало порівняння з «Польською землею» літопису та його твердженням про походження полян (щоправда, польських) від «ляхів». Від «ляхів» літопис виводив також генеалогію радимичів і в’ятичів. Інформатор Костянтина вживав паралельно форми «кривичі» та «кривичани», «деревляни» та «деревлянени», а також, очевидно, «уличі» та «уличани», маючи на увазі як самі племінні назви, так і мешканців відповідних племінних земель. Однак «лензаніни» мають бути утвореними не від давньоруського «ляхи», а від неіснуючих форм «лядчани», «ляшани». Та й, за логікою літопису, київські поляни у X ст. вже давно мали зватися «руссю», тоді як загадкові «лендзяни/ленчани» були данниками русів і мешкали південніше від них — саме там, де

«Повість минулих літ» і Новгородський I літопис розташовували придніпровських уличів. Звідки ж там з'явилися «лензаніни»? Чи це сталося після переселення уличів на захід від Південного Бугу, чи вони самі були частиною уличів, чи, може, літописці просто сплутали два подібні етноніми? Списки Новгородського I літопису подають назву у формах *Угличи, Углѣчѣ, Углицѣ* тож не можна виключати, що «лензаніни/ленчанени» Костянтина називалися «угле(н)чанами» і не становили єдиного племені з «уличанами».

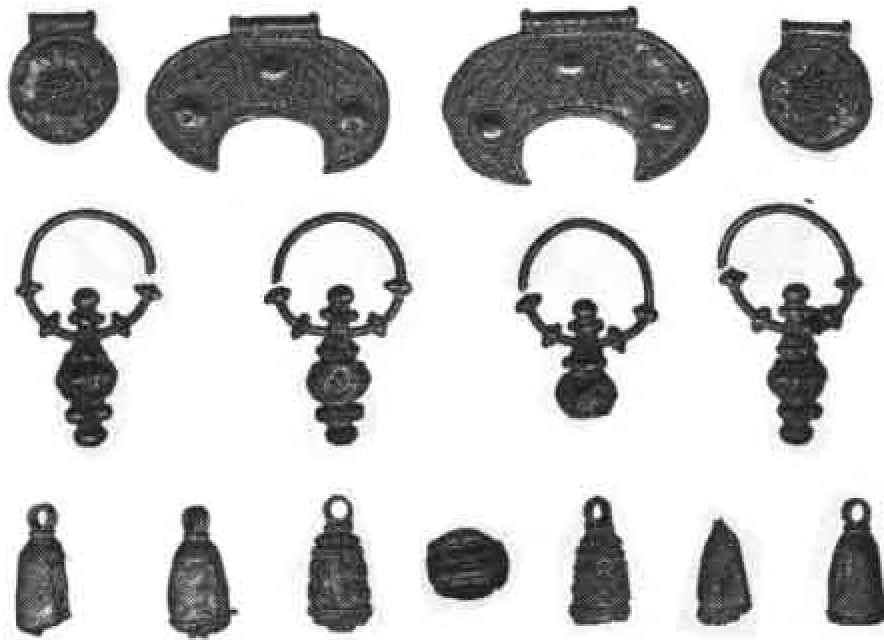
Сіверянські прикраси середини IX ст. Яхниківський скарб.

Ситуація, коли ми не можемо з упевненістю назвати навіть плем'я, яке мешкало південніше від Києва по Дніпру в середині X ст., відбиває об'єктивний стан нашої джерельної бази. Найпринциповіша ж різниця між літописом та іноземними свідченнями про слов'ян X ст. стосується оцінки соціального-політичного розвитку східнослов'янських утворень. Літописці називають їх «княжіннями», що стало головною причиною появи найпопулярнішої в радянський період концепції утворення Давньоруської держави шляхом консолідації ранньодержавних утворень слов'ян — «княжінь» — навколо Полянського з центром у Києві. Сам Літопис, а також арабські джерела й Костянтин Багрянородний, навпаки, протиставляють слов'ян Русі, підкреслюючи данницький характер взаємовідносин

русів із навколишніми племенами. Давня дискусія істориків щодо істинності тієї чи іншої моделі традиційно точиться на уривчастих і переважно непевних згадках, в інтерпретації яких заздалегідь не може бути певності. Тож не дивним є намагання розширити доказову базу за рахунок іншого типу історичних джерел — археологічних.

Ліпний та гончарний посуд культури Луки-Райковецької, IX — 1-ї пол. X ст.

Прикраси уличів середини Х ст. Городище Червоне.

Археологію часто помилково вважають безсловесним дорадником історії. Насправді інформативність пам'яток матеріальної культури завжди прямо пропорційна ступеню культурного розвитку суспільства. Якщо припустити на хвилину, що про Давню Русь не збереглося жодної згадки літописів та іноземних хронік, саме археологія розказала б про те, що наприкінці Х ст. язичницька Русь прийняла християнство візантійського обряду та почала будувати кам'яні християнські храми за зразком візантійської архітектури. Археологія б правильно вказала найперший храм і назвала б ім'я його ктитора — князя Володимира, завдяки плінфі та монетам зі знаками-тризубами. З огляду на широкий ареал знахідок «геральдичних» підвісок археолог зробив би висновок про поширення влади князя Володимира на всю Русь і навіть на деякі сусідні з нею фіно-угорські та балтські племена. Час закладення цілої серії давньоруських міст і городищ розказав би про непересічні об'єми містобудівної активності Володимира та спорудження ним оборонної лінії на півдні. Давньоруські срібники дозволили б назвати й ім'я наступника Володимира в Києві — Святополка, а також іншого сина князя, який сидів на півночі — Ярослава. Князя Ярослава легко ототожнили б із князем Георгієм за нумізматичними і сфрагістичними знахідками; завдяки останнім вдалося б також правильно аргументувати початок удільного періоду й

назвати імена багатьох князів і княгинь. Чимало розповіла б археологія про культурно-економічні зв’язки Русі, а завдяки корпусу берестяних грамот, який щороку зростає, — про грошові одиниці Русі, давньоруський іменослов і навіть про живу давньоруську мову. Яскраво змалювали б археологи і трагічний фінал Русі в середині XIII ст., щоправда, як це не дивно, не виявили б прямого винуватця погромів. Швидше за все, виникло б два напрями пояснення: один відстоював би масштабну феодальну усобицю, а другий, менш популярний, апелював би до пізнішого входження південної частини руських земель до зони золотоординського впливу, підозрюючи в нападі кочовиків.

Період VIII—X ст. на території України для археолога насичений подіями не менше, особливо на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. Протягом останньої третини VII ст. тут масово приховуються слов’янські речові скарби, так і не знайдені їхніми власниками. У цей же час на Полтавщині та Сумщині наприкінці VII — на початку VIII ст. спостерігається глибоке проникнення кочовиків перещепинської культури в лісостеп (Мала Перещепина, Зачепилівка, Макухівка, Рябівка), яке супроводжується також появою стаціонарних аланських[12] гончарних центрів, зокрема, біля с. Мачухи. Аналогічна послідовність простежуються і на Правобережжі Дніпра, щоправда, лише у вузькій смузі Придніпров’я. Поховання кочовиків цього періоду на півдні Київщині (Оленівка, Журавлиха) демонструють реалістичність розповіді літопису про появу хозар під самим Києвом.

У 40-х рр. VIII ст. Хозарський каганат різко посилює свою активність на північно-західних кордонах, перш за все в лісостеповому Подонні. Після поразки від арабів 737 р. й особливо глибокого рейду полководця Мервана в Прикаспії, хозарський каган Вірхор тимчасово змінює ставку, переносячи її до Криму в Керч, ближче до союзної Візантії. У Криму, в Нижньому Подонні, а також у басейні Сіверського Дінця, саме в цей період починається поширення пам’яток салтівської культурно-історичної спільності. «Салтівці» вели переважно осілий та напівосілий спосіб життя. Останній більшу роль відігравав для степового булгарського варіанта басейну Сіверського Дінця, тоді як суто кочове хозарське населення займало степи між Доном і Волгою. Найбільшу кількість хліборобських знарядь праці (наральники, серпи, мотики, коси) дають аланські пам’ятки та, як не дивно, кремаційні

могильники. Стаціонарні поселення та фортеці-городища були осередками ремесла: гончарного, залізоробного, ювелірного. Широкий комплекс наступального та захисного озброєння вершника, а також комплекс спорядження коня на кілька століть виявилися найбільш передовими у Східній Європі та стали предметом запозичення й наслідування сусідами.

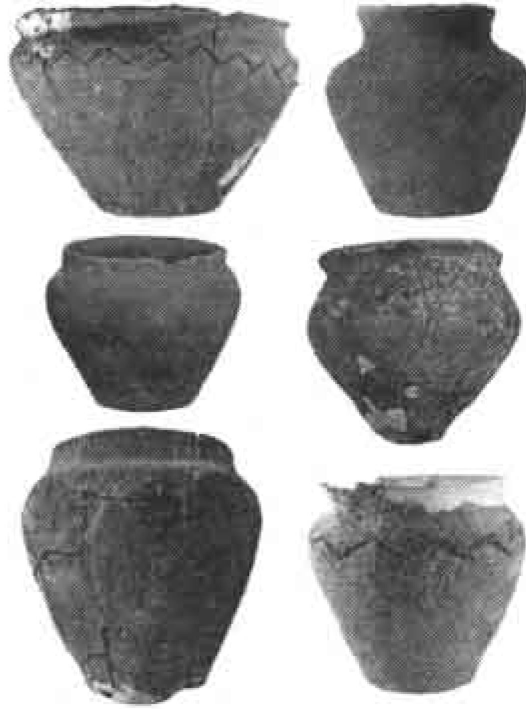
Поліетнічне населення салтівської культурно-історичної спільності станом на середину VIII ст. перебувало на значно вищому рівні суспільного й економічного розвитку, ніж сусідні слов'янські племена, тож не дивно, що контакт із ним спричинив імпульс культурних змін й у слов'янському середовищі. Уся зона вторгнення кочовиків VII ст., окреслена «антськими» скарбами в ареалі пеньківської, колочинської і частково празької культур, у VIII ст. виявляється об'єднаною в рамках єдиної волинцевської культури. Її ареал охоплював здебільшого пізніші сіверянські землі та «полянський» анклав на Правобережній Київщині, включаючи й сам Київ.

Основним типом поселень залишалися звичайні відкриті селища, проте виникає і Битицьке городище на Пслі — як припускається, імовірний ремісничий та адміністративний центр даної групи населення. «Волинцевці» освоюють гончарний круг, виготовляючи характерний сіролощений гончарний столовий посуд, що наслідував салтівський, однак як кухонний досі ще використовується грубий ліпний. На волинцевських пам'ятках зустрічається й прямий салтівський імпорт у вигляді керамічної тари (амфори, глеки), прикрас (сережки, намиста, дзеркала, поясні бляшки тощо), предметів озброєння та спорядження коня. Поза тим, порівнюючи ступінь інтеграції даної групи слов'ян у сферу культури Хозарського каганату, яскраво бачимо й відмінність з ареалом Подоння — ідеться, безумовно, лише про сусідів, але ніяк не тісно інтегроване в економіку й культури каганату населення, що цілком відповідає літописній моделі данництва.

На Дніпровському Правобережжі волинцевська культура охоплює лише вузьку смугу території від Києва на півночі до Бучака на півдні. Лише в цій зоні були поширені волинцевський гончарний посуд, салтівські прикраси. Південніше та західніше від згаданої групи населення розташовувалися поселення іншої культури — Луки-

Райковецької, на яких ознак хозарського впливу не спостерігається. Тож лише цей невеличкий волинцевський анклав на Правобережному Придніпров'ї наразі можна співвідносити з літописними полянами — данниками хозар.

На захід від Дніпра культурна ситуація у VIII ст. виглядає монолітною завдяки утворенню на місці ареалів попередніх празької та пеньківської культур єдиної культури Луки-Райковецької. Зміни, які спостерігаються у культурному плані, проте, нічим не позначилися на соціальному розвитку. Для VIII ст. ми не знаємо в райковецькому ареалі жодного надійно датованого городища, не виділено жодного надійного комплексу з гончарним посудом, немає ремісничих центрів. Схоже, що відсутність політичних потрясінь залишила цю частину слов'янських племен без імпульсу до розвитку, внаслідок чого ні побут, ні суспільна організація не відрізнялися кардинально від ситуації VI—VII ст. Щоразу, коли в працях дослідників зустрічається протилежне твердження про «поступ суспільних відносин, торгівлі, містобудівництва тощо», аргументацію цього положення стосовно VIII ст. шукати марно. Більше того, стабільність не сприяє утворенню такої археологічної категорії знахідок, як скарби, тож про рівень розшарування слов'янського суспільства цього періоду ми знаємо навіть менше, ніж щодо VII ст.

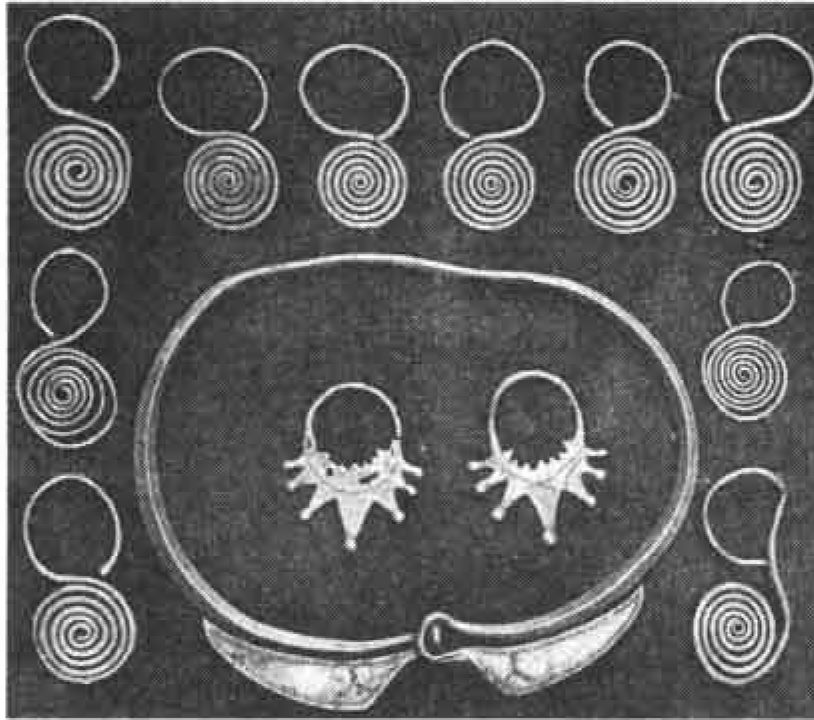
Ліпний посуд роменської культури кінця IX—X ст. Кам'яне, Зелений Гай, Ніцаха, Битиця, Волинцеве.

Принцип «без елітарних ознак немає соціальної еліти» в цьому випадку, щоправда, не може бути застосованим. Для ранньослов'янських культур VI—IX ст. притаманний максимально «демократичний» поховальний обряд, без гонитви за демонстрацією соціального статусу в багатстві поховання. Така ж ситуація була й у плані житлобудівництва. Цю формальну картину соціальної рівності слов'янського суспільства VIII ст. порушують рідкісні скарби ювелірних прикрас, які все ж наочно демонструють, що розшарування існувало. За винятком Фатовізького скарбу волинцевської культури, який включав деталі важкого поясного набору кочівницького зразка, серед решти східнослов'янських скарбів VIII—X ст. чоловічі «елітні» ознаки не представлені. З причин, наразі не до кінця зрозумілих, у складі таких скарбів переховували в основному жіночі прикраси. Типи останніх як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Дніпра в VIII ст. переважно наслідують візантійські зразки або прикраси слов'ян Подунав'я. Особливо виділяється скарб початку VIII ст. із с. Залісся у Верхньому Подністров'ї, який містив серію срібних жіночих прикрас загальною вагою близько 2,6 кг. Тонка робота візантійських ювелірів вказує на привізний характер прикрас, а найближчі аналогії за типами

браслетів примушують згадати скарб із Чаджавиці (Хорватія). На сьогодні Заліський скарб — мабуть, найбільш вагомий орієнтир для археолога у проблемі локалізації місця проживання племені «білих хорватів».

На початку IX ст. на Лівобережжі, в ареалі волинцевської культури стається масштабний катаклізм, який призводить до знищення пам’яток цієї культури. У вогні гине ціла низка досліджених археологами волинцевских поселень — Битицьке городище, Андріяшівка, Стовпяги, Бучак та інші. У поспіхом залишених житлах залишається все хатнє начиння, на поселеннях трапляються речові скарби й рештки загиблих мешканців. Така картина охоплює величезну зону від частини Правобережного Придніпров’я на заході до верхів’я Псла на сході. Верхня хронологічна межа події визначається достатньо точно завдяки повній відсутності у волинцевських комплексах дирхемів — арабських монет. Стався такий погром ще до початку притоку дирхемів до слов’ян Дніпровського Лівобережжя, який позначається скарбами з Нижньої Сироватки (молодша монета 812/813 р.) та Нижніх Новосілок (молодша монета 811/812 чи 816/817 р.), тобто раніше від 813—815 рр.

Наслідком подій стало припинення існування пам’яток волинцевської культури, жодна з яких не продовжує функціонувати далі у IX ст. Населення, що вижило, починає обирати для життя більш безпечні місця на річкових мисах, обносячи їх примітивними дерево-земляними укріпленнями. Так виникають перші городища нової роменської культури (Опішнянське, Новотроїцьке). Населення продовжує традиції волинцевського житлобудівництва та ліпного посуду, додаючи лише в його орнаментуванні характерну роменську «гусеничку» (гребінчастий штамп по плічках посудин), однак повністю зникає високоякісний столовий гончарний посуд, який замінюється ліпним підлощеним. Порівнюючи процент салтівського впливу на волинцевському та роменському етапах, також виразно фіксуємо падіння інтенсивності контактів з Хозарським каганатом.

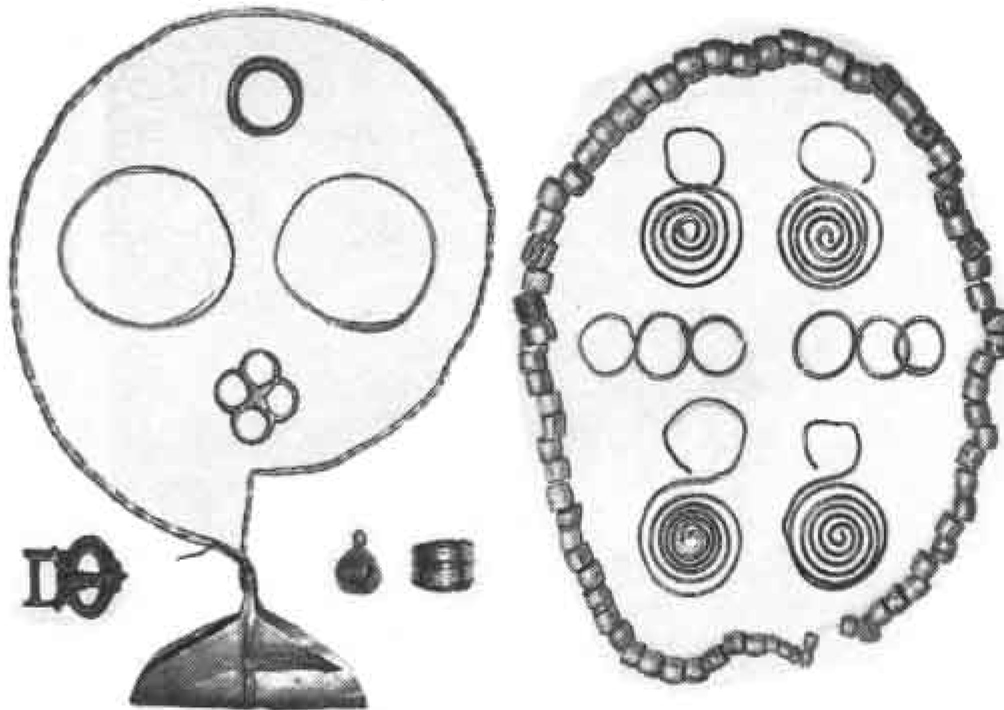

Жіночі прикраси сіверян кінця X ст. Полтавський скарб (за М. Макаренком).

На Правобережжі, в ареалі культури Луки-Райковецької, у IX ст. жодних катастроф не фіксується, навпаки, спостерігаються певні зрушення в рівні суспільної організації: виникають перші городища, починається виробництво примітивного кружального (вже не ліпного, а виробленого на гончарному крузі) посуду. Скориставшись зникненням волинцевського населення на Правобережжі, їхню зону проживання займають носії культури Луки-Райковецької, які, зокрема, споруджують городища на Замковій горі у Києві та в Монастирку.

У IX ст. ареал культури Луки-Райковецької не є монолітним і розпадається на три великі зони. Перша охоплює басейн Прип’яті від р. Західний Буг до Горині, куди географічно тяжіють і пам’ятки Житомирщини. Друга охоплює Придністров’я та Пруто-Дністровське межиріччя, до неї ж примикає невелика група пам’яток на Південному Бузі. Третя зона охоплює Правобережне Придніпров’я. Поділ цього ареалу між племінними союзами здебільшого гіпотетичний. Так, бужан і волинян, як правило, локалізують між Бугом і Горинню; білих хорватів — у Верхньому Подністров’ї, а тиверців — нижче за течією. Уличам віддають пам’ятки на Південному Бузі та південної частини ареалу Придніпров’я, залишаючи його північ полянам. Тут ситуація

виглядає найбільш загадковою, адже, окрім полян, уличів та «лензаненів», є ще один претендент — деревляни, про «ображання» якими полян згадує давньоруський літопис.

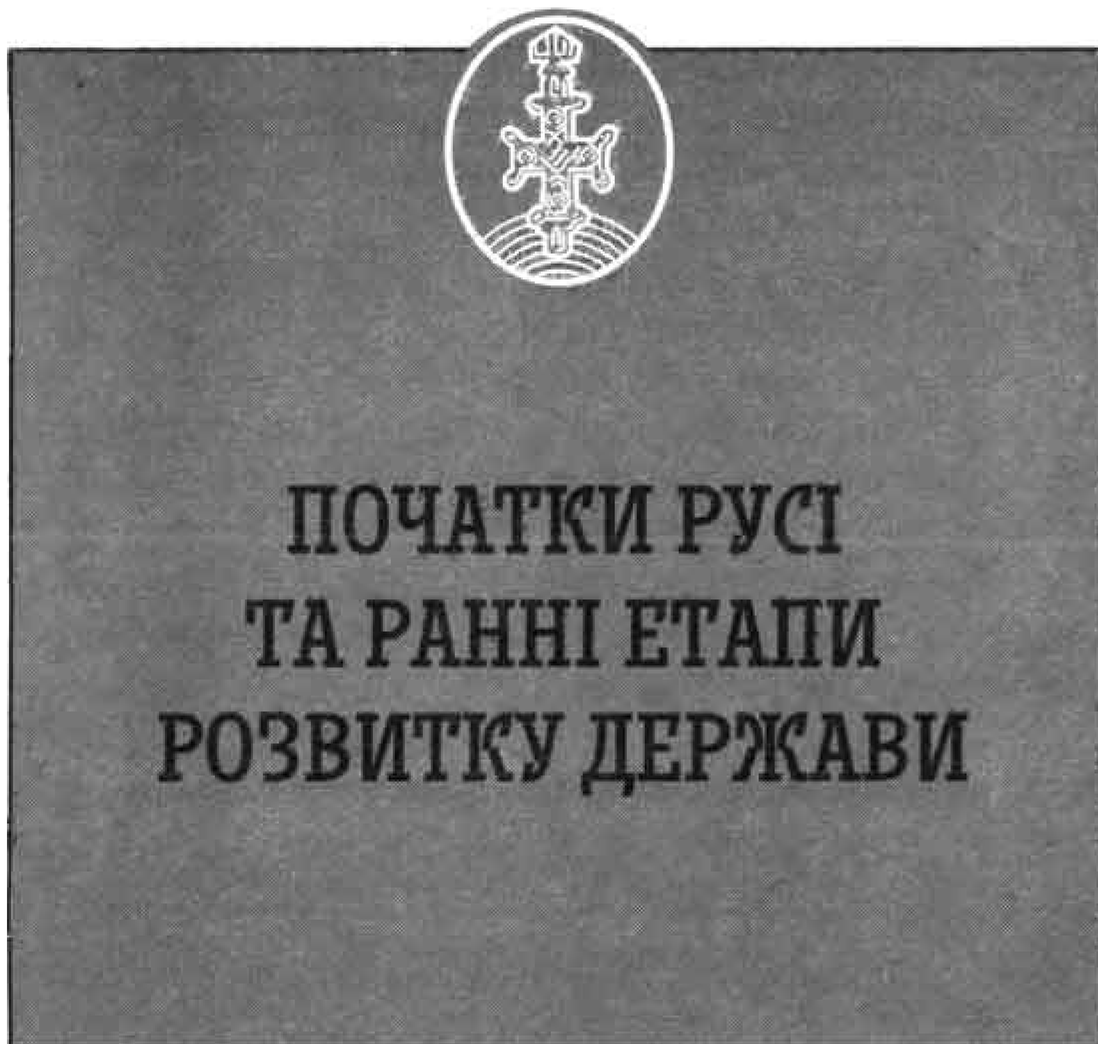

Жіночі прикраси сіверян 1-ї третини XI ст. Броварки.

У 30-х рр. IX ст. на півдні у слов'ян з'являється новий сусід — кочові племена давніх мадярів (угрів), які залишили нечисленні, але яскраві поховання типу Суботців, концентрація яких спостерігається у районі Порожистого Дніпра.

Арабські джерела згадують про напади мадярів на слов'ян з метою захоплення рабів на продаж, які збувалися на невільничих ринках у Криму. Тож саме загроза з боку мадярів могла стати одним із головних стимулів до будівництва слов'янами городищ у середині IX ст. Іншим серйозним чинником стала поява русів.

Початки Русі та ранні етапи розвитку держави
(О. Комар)

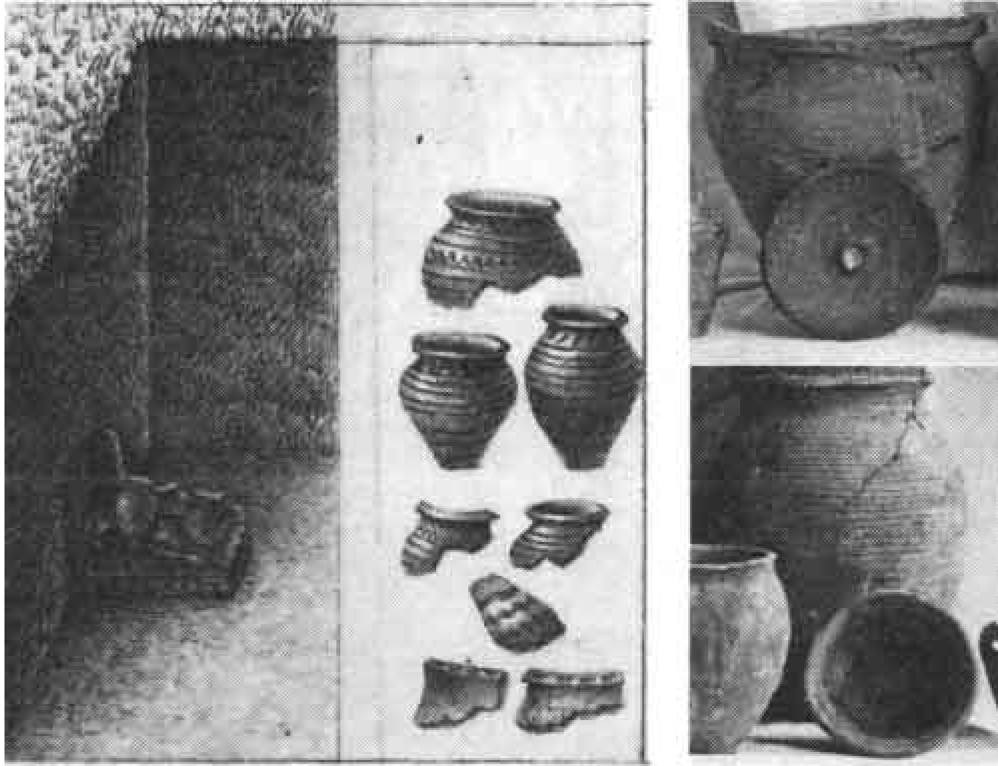
АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ ПЕРЕДДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
1-ша половина IX ст.

ПАМ'ЯТКИ СЛОВ'ЯН БАСЕЙНУ ВІСЛИ
ВЕЛИКА МОРАВІЯ
ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОДУНАЙСЬКИХ СЛОВ'ЯН
РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА
РОМЕНСЬКА КУЛЬТУРА
БОРЩІВСЬКА КУЛЬТУРА
САЛТІВСЬКА СПІЛЬНОТА
Саркел
ПАМ'ЯТКИ ТИПУ СУБОТЦІВ
БАЛКАНО-ДУНАЙСЬКА КУЛЬТУРА
МЕОТИДА
Боспор
САЛТІВСЬКА СПІЛЬНОТА
КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ
Херсон
ВІЗАНТІЯ
П О Н Т

Територія України на початку IX ст.

Проблема «походження Русі» — наслідок кількасторічних сумнівів у точності літописної розповіді про покликання варягів та здогадів на тему: «Як би могло бути насправді». Ким лише не уявила русів за цей час фантазія дослідників: скандинавами, східними або прибалтійськими слов’янами, сармато-аланами, тюрками, фінами, балтами, германцями-ругами тощо. Сучасні процесам утворення Русі писемні джерела IX—X ст., щоправда, для такого розмаїття поглядів зовсім не дають підстав.

839 р. до франкського короля Людовіка прибули в Інгельхайм посли візантійського імператора Феофіла. Разом із ними прийшли люди, які називали свій народ «Рос» (*Rhos),* а свого короля — «хакан» *(chacanus).* Феофіл у супровідному листі просив дозволу для росів повернутися додому через володіння імператора Людовіка, оскільки на зворотному шляху посольству загрожували якісь дикі варварські народи. Здійснивши детальне дізнання, Людовік з’ясував, що посланці виявилися шведами (*Sueones*), після чого вирішив затримати їх для з’ясування справжньої мети візиту, запідозривши у шпигунстві. Відголосок візиту бачимо і в листі Людовіка II (844—875 рр.) до візантійського імператора Василія I (867—886 рр.), у якому франкський король стверджував, що титулом «хакан» (*chacanus*) вони називають правителя авар, але не хозар чи норманів (вікінгів-скандинавів).

Житло культури Луки-Райковецької на Старокиївській горі кінця IX — поч. X ст. (за В. Хвойкою).

За двадцять років по тому візантійці нічого не знали про походження народу «Рос», який 860 р. учинив несподівану облогу Константинополя. Але в латиномовній хроніці венеційського історика X — поч. XI ст. Іоана Диякона нападники названі «народом Норманів» *(Normannorum gentes)*. Єпископ Кремони Ліутпранд уточнює: «Ближче до півночі живе народ, який греки за зовнішнім виглядом називають „русіями“ [тобто „рудими“], ми ж за місцерозташуванням називаємо норманами». Аль-Масуді, навпаки, вважав русами норманів, які здійснили напад на Андалусію 912/913 р.

Комплекс озброєння русів Х ст. Київ, Чернігів, Шестовиця, Іскоростень.

Арабська «Анонімна записка» кінця IX ст., інформація з якої запозичена багатьма географами X—XI ст., розповідає про проживання русів на острові в Північному морі, про їхнього царя — хакана, а також де-факто про паразитичний спосіб життя: напади на кораблях на слов'ян і здобування таким чином усього необхідного для життя. Із притаманних для русів занять араби відзначають лише війну і торгівлю хутром. З накопиченням нової інформації у X ст. розповідь про «острів русів» поступово змінюється на розповідь про три види русів або три центри з найбільшими містами: «*Куйаба*», *«Славійа»* і «*Артаб* / *Арса*».

У менш легендарній формі для середини X ст. дуже схожу інформацію переказує Костянтин Багрянородний, який також виділяє як заняття росів торгівлю та збір данини зі слов'ян «кружлянням» (полюддям). Візантійський імператор знає власне *«Росію»*[13], у складі якої згадує міста Київ, Чернігів, Вишгород, Смоленськ та загадковий «*Теліутца*» (Любеч?), а також *«зовнішню Росію»*, до якої відносить Новгород. Костянтин відзначає різницю мови росів та слов'ян, передаючи назви дніпровських порогів «слов'янські» та «роські».

Більша частина останніх наразі етимологізується зі скандинавських мов.

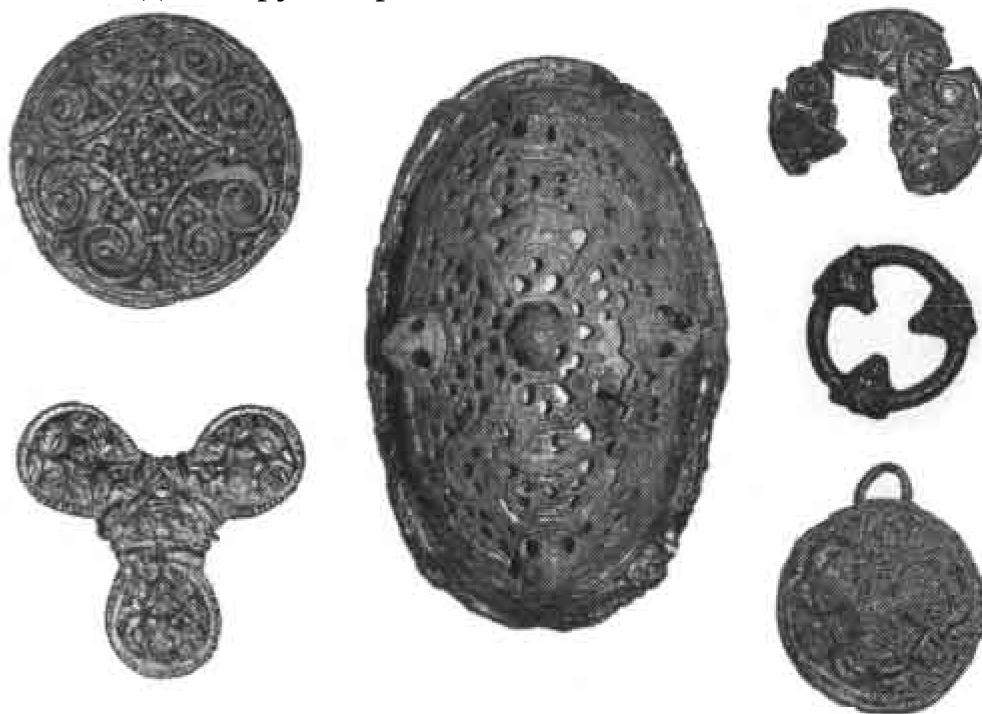

Скандинавські шпильки і фібули русів X ст. Київ, Седнів, Дніпровські пороги.

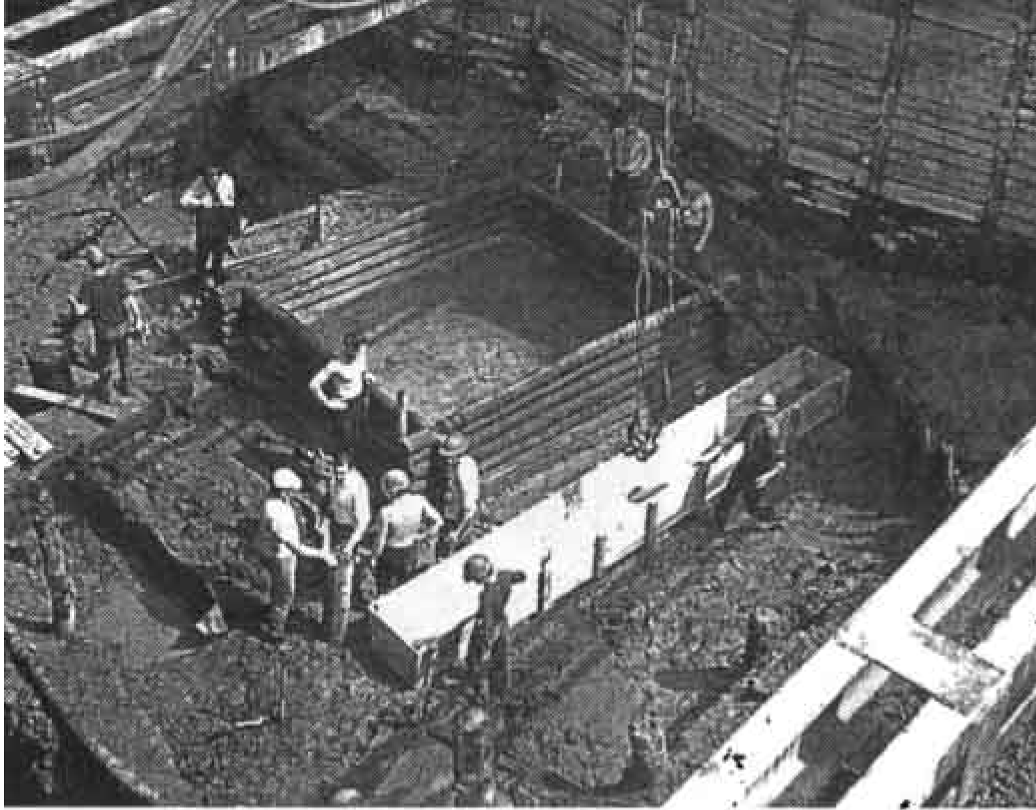
Археології радянського періоду фактично було поставлено завдання нівелювання значення такого роду писемних джерел шляхом демонстрації незначної кількості скандинавських рис у давньоруській культурі IX—X ст. Це завдання цілком успішно було провалено: археології, навпаки, довелося виділити цілу низку ранніх давньоруських пам’яток X ст. саме з високим відсотком скандинавських елементів. Щоб пояснити цей феномен, з’явився термін «інтернаціональна дружинна культура», яка нібито завжди мала бути сплавом різновекторних культурних імпульсів. Тільки залишалося загадкою, чому між реальними можливими векторами впливу розвинутих суспільств: візантійським, хозарським, каролінгським, мадярським, вибір упав на скандинавську домінанту, якої ніколи раніше не спостерігалося в археології Середньої Наддніпрянщини.

Автор «Повісті минулих літ» акцентував увагу на існуванні торговельного шляху «з варяг у греки», вважаючи саме його причиною

появи варягів (норманів) Аскольда і Діра у Києві. Реальність цих правителів, як справедливо зауважив О. Толочко, під великим питанням, враховуючи можливість запозичення імен із топонімічних легенд, адже в Києві існували «могили»: Аскольдова й Дірова, чий ранг міг бути зіставлений із князівською Олеговою. Ще менше є підстав вважати реальним існування торговельного сполучення Скандинавії й Візантії раніше від X ст. і зокрема — до першого русько-візантійського договору 911 р.

Жіночі скандинавські фібули русів X ст. Київ, Шестовиця, Седнів, Княжа гора.

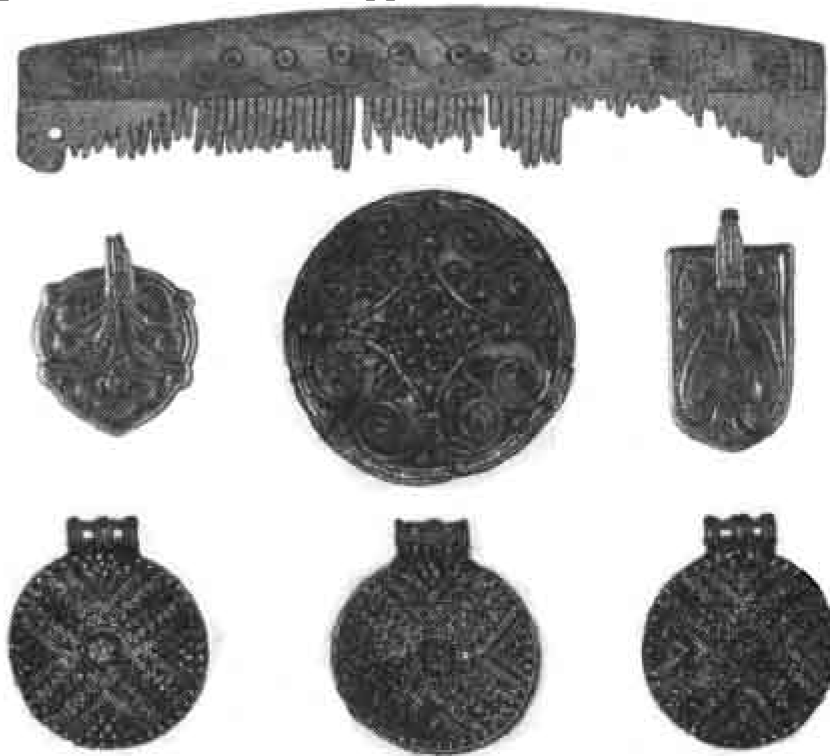

Давньоруські зруби X ст. на Київському Подолі.
Археологічні розкопки на Контрактовій площі.

У пошуках початків торгівлі скандинавів із півднем слід звернути увагу на інший шлях — волзький — та іншого торгового партнера — арабський схід. Подібна торгівля була неможливою, поки Хозарія дотримувалася союзу з Візантією. Однак 760/761 р. відбувся шлюб дочки хозарського кагана й арабського намісника Закавказзя Йазіда ас-Суламі, який сплатив за наречену калим (посаг) у вигляді 100 тис. дирхемів. Щоправда, в 763—764 рр., після раптової смерті дочки кагана та її дітей, хозари знову розпочали набіги на Закавказзя, внаслідок чого Йазіда усунули від посади 764 р. Повторно Йазід ас-Суламі був призначений намісником Вірменії 775 р., знову встановивши мирні стосунки з Хозарією, і з саме з цього моменту розпочався постійний приплив арабського срібла у Східну Європу. Арабські монети швидко досягають не лише хозарського Подоння, але й городища на Старій Ладозі (поблизу майбутнього Новгорода). Постійний приплив дирхемів сюди показує скарб, знайдений 1892 р., із 31 монет, карбованих у 749—786 рр. Схожа ситуація зі скарбами в

Прибалтійському регіоні, де точно ідентифіковані скарби з арабськими монетами також належать до 80-х рр. VIII ст.

У 80—90-х рр. VIII ст. підвищується інтенсивність карбування дирхемів арабськими країнами, і саме в цей період встановлюється постійне функціонування Волзького шляху, яким арабське срібло потрапляло із Закавказзя та Прикаспію у Прибалтійський регіон. Проте з якихось причин арабський дирхем у цей період взагалі не потрапляв на Наддніпрянщину, включаючи й найтісніше пов’язаний із Хозарією ареал волинцевської культури. Ситуацію кардинально змінює згаданий нами вище погром волинцевської спільності початку IX ст. Найраніші скарби арабських монет зі слов’янського ареалу датуються наймолодшими монетами 802—812/813 рр., а найбільш стабільно скарби IX ст. трапляються у басейні Оки. Ситуація у салтівському ареалі, навпаки, стає дзеркальною — найпізніші дирхеми IX ст. тут даються періодом 814—815/816 рр.

Жіночі прикраси та кістяний гребінь з поховань X ст. Київ. Садиба Михайлівського монастиря.

Давньоруські прикраси ременів 1-ї пол. X ст. з древлянського Іскоростеня.

Давньоруські та скандинавські прикраси з древлянського Іскоростеня.

Складається враження, що близько 815 р. група торговців, які здійснювали свої операції водними шляхами через Оку та Волгу,

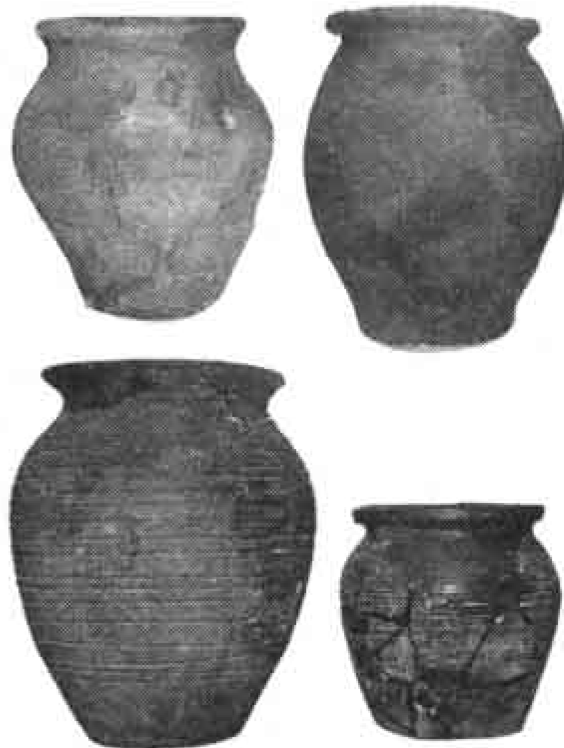
якимось чином відрізала від торгівлі з арабським сходом північні землі Хозарії, повністю переорієнтувавши грошові потоки на себе.

Слов’яни — носії волинцевської культури — опинилися на початку IX ст. в епіцентрі цих подій. Після масштабного військового погрому їхній зв’язок із Хозарією помітно слабшає, натомість вони отримують доступ до каналу надходження арабського срібла, швидше за все, в обмін на торгівлю хутром. До 30-х рр. IX ст. хозари настільки переймаються проблемами свого північно-східного кордону, що відправляють спеціальне посольство до Візантії з проханням збудувати для них фортецю на нижньому Доні. У 837—838 рр. ця місія була доручена Петроні Каматіру, під керівництвом якого була споруджена фортеця Саркел. Судячи з того факту, що після повернення з Хозарії Петрона був призначений стратигом феми[14] Херсону, спеціально створеної 841 р., хозари пішли на значні територіальні поступки візантійцям у Криму. Але завдяки Саркелу вони отримали досвід побудови кам’яних фортець, використаний для облаштування цілої укріпленої лінії у Подонні.

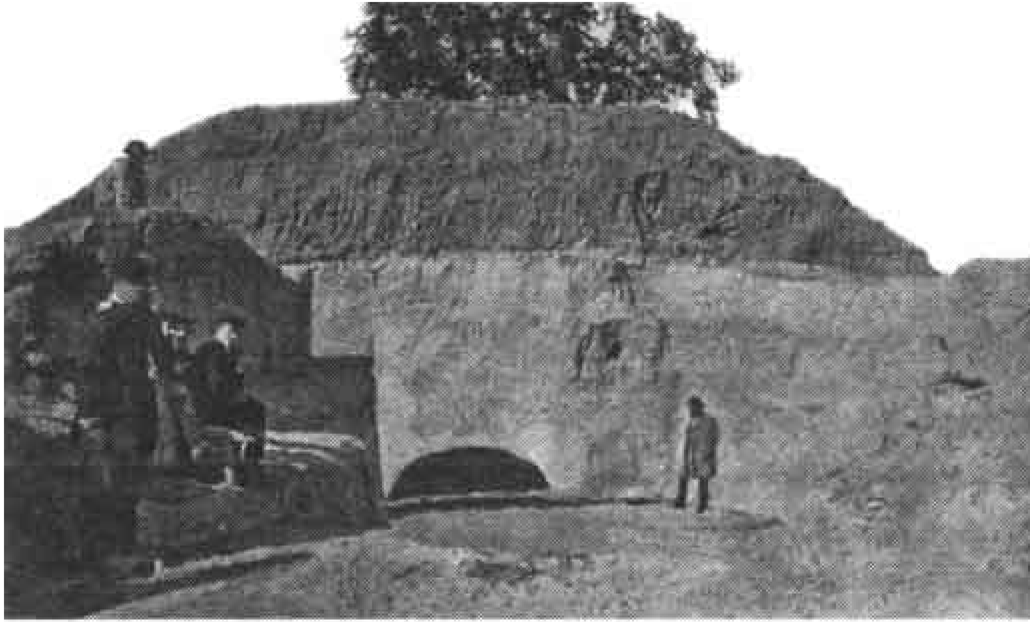
Посольство русів до Константинополя у 837—838 рр. (яке згодом 839 р. візантійці переслали до Людовіка I в Інгельхайм), швидше за все, зовсім не випадково збіглося з хозарським — як і хозари, руси намагалися заручитися підтримкою одного з головних політичних гравців регіону — Візантії, однак не дуже вдало. Поверненню посольства тим же шляхом заважали якісь племена, у яких заведено вбачати давніх мадярів, спеціально переселених до Причорномор’я хозарами із Заволжя.

Як показали подальші події, 861 р. хозари разом із мадярами вчинили облогу Херсонесу, швидше за все, знаючи про напад русів на Константинополь минулого 860 р. і намагаючись скористатися ситуацією для повернення своїх територіальних поступок візантійцям 838—841 рр. Натомість останні згадали про суперників Хозарії — русів, унаслідок чого відбулося перше символічне хрещення русів та укладання мирної угоди з імператором Василієм I, як стверджував Продовжувач Феофана, завдяки «щедрим роздачам золота, срібла і шовкового одягу» (одразу після 861 р. або, за іншими джерелами, бл. 874 р. чи у 881—882 рр.). До 911 р., коли між Руссю та Візантією було укладено новий торговий договір, джерела не знають більше про протистояння русів та візантійців. Та й живописна легенда «Повісті

минулих літ» про морський похід і взяття князем Олегом Константинополя, як не прикро для патріотичного читача, не знаходить підтвердження у грецьких джерелах. Натомість арабські джерела знають про морський похід русів на Каспій 913 р.

Ранньогончарний посуд древлян 1-ї пол. X ст. (вгорі) та гончарний давньоруський посуд 2-ї пол. X ст. (внизу) з Житомирщини.

Розкопки Чорної могили у Чернігові (за Д. Самоквасовим).

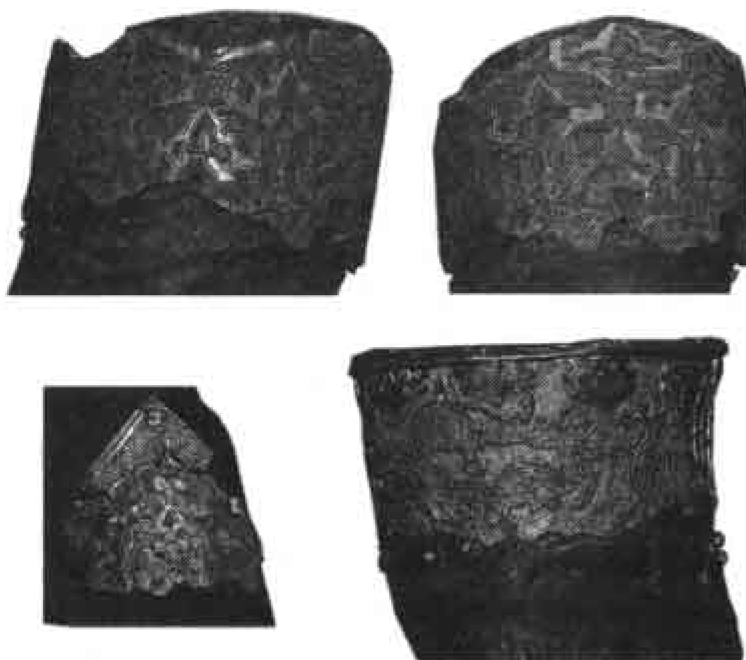
Родова легенда Рюриковичів, швидше за все, не знала князя Олега, на відміну від київського циклу переказів, що змусило літописця увести його в історичну оповідь як «воєводу Рюрика». Саме Олегу літопис приписує убивство князів Аскольда й Діра, підкорення племен сіверян, радимичів та древлян, а також війни з уличами і тиверцями. Прикриваючись ім’ям малолітнього Ігоря, Олег завойовує Смоленськ і Київ, проте не приєднує їх до своїх північних володінь, а навпаки, саме Київ робить столицею — «матір’ю городів руських». Літописець не вбачає в цьому нічого дивного, адже в його часи Київ був бажаним призом для кожного князя. Дивує цей факт лише археолога.

Київ IX ст. мало нагадував місто, як ми його собі уявляємо щодо тих часів. Невеличкі слов’янські поселення культури Луки-Райковецької на узвишшях групувалися навколо городища на Замковій горі. Лише в часи Олега, у 80-х рр. IX ст., до структури поселень додається Київський Поділ — низова, щорічно затоплювана повенями ділянка під Замковою та Старокиївською горами. На останній саме в цей час зводяться укріплення ще одного невеликого городища; паралельно на горах виникає давньоруський курганний могильник.

Археологічних слідів формування інших давньоруських міст раніше початку X ст. не простежується. До найраніших мали б належати Вишгород, Чернігів, Любеч, Витичів, Седнів. Усі

давньоруські міста виникають на незаселених територіях і не мають підоснови IX ст. у вигляді слов’янських поселень, включаючи Чернігів та недалеке від нього Шестовицьке городище, де найближчі за часом попередні поселення належать до давнішої волинцевської, а не її наступниці — роменської культури. Натомість носії роменської культури потрапляють у складі різноплемінного населення наприкінці IX—X ст. чи не в усі ранні міста Південної Русі: у Київ, Чернігів, Вишгород, Любеч, Седнів, де їх присутність яскраво фіксується за знахідками характерної ліпної роменської кераміки, яка, проте, завжди знаходиться лише в супроводі давньоруських речей.

Власне, для населення лівобережної роменської культури кінець IX ст. позначається великими змінами в розселенні. Важко сказати, що цьому сприяло більше — відхід із Причорномор’я мадярів чи пільгова політика русів, однак сконцентроване до цього лише в Посейм’ї та верхів’ях Псла роменське населення починає рух річковими басейнами на південь, швидко зводячи городища по Сулі, Пслу, Ворсклі. Скориставшись відтоком аланського населення салтівської культури з Подоння, частина носіїв роменської культури займає на початку X ст. низку колишніх салтівських городищ у лісостеповому басейні Сіверського Дінця та будує нові свої укріплення (Мохнач, Коробові Хутори, Донецьке городище). Немає сумніву, що ця група сіверян залишалася під владою Хозарії і саме проти них був спрямований похід Святослава у 60-х рр. X ст., позначений, зокрема, археологічно спаленням Донецького городища на місці сучасного Харкова. Решта сіверянського ареалу, включаючи Посейм’я, перебували під давньоруським впливом вже з кінця IX ст., що підтверджує уявлення літопису про підкорення сіверян Олегом.

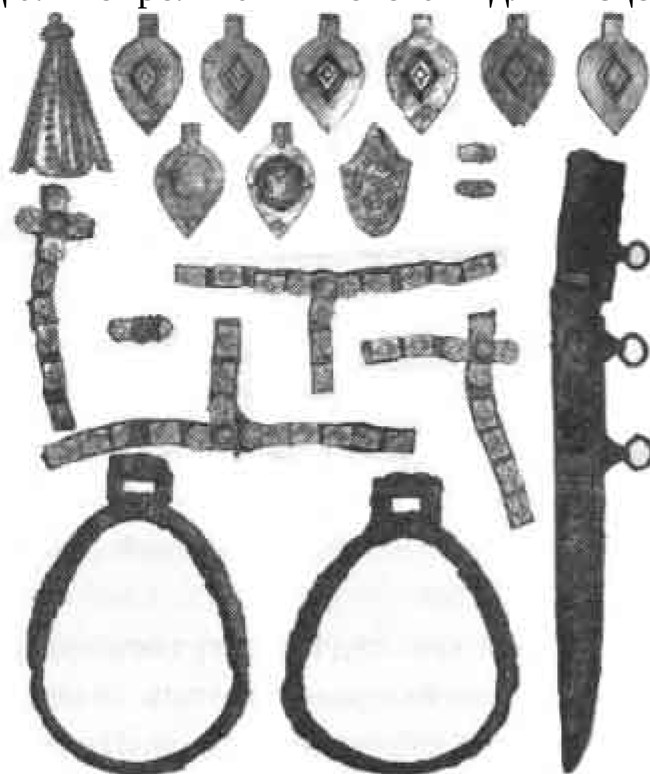
Срібні окуття рогів середини X ст. з Чорної могили в Чернігові.

Жіночі давньоруські прикраси 2-ї пол. X ст. Чернігів, Гущинський скарб.

Найбільший відсоток скандинавських елементів серед південноруських пам’яток демонструє Шестовицький археологічний комплекс під Черніговом, менший відсоток скандинавських знахідок у Києві, Вишгороді, Чернігові та Седневі. Особлива роль таких поселень, як Шестовицьке, підкреслюється схожими давньоруськими комплексами в інших регіонах — Гньоздовським під Смоленськом, Тимерівським під Ярославлем. Такі величезні торгово-ремісничі поселення набули найбільшого розквіту в другій половині X ст., однак

несподівано припинили існування на початку XI ст., так і не перетворившись на міста. Ідеться про сезонні місця збору та обслуговування купців на річкових торгівельних шляхах. Склад населення, яке проживало у таких пунктах або помирало в дорозі від хвороб (ми говоримо про поховання), був надзвичайно строкатим, із реально великим відсотком скандинавів (камерні поховання, кремації в човнах, озброєння та прикраси скандинавського стилю). Проте їх вкрай помилково вважати «дружинними» або якось причетними до військової верхівки русів, що яскраво демонструється відмінностями між Гньоздово та Смоленськом, Шестовицею та Черніговом. Кількість предметів торгового інвентарю й іноземних імпортів у комплексах X ст. Чернігова та Шестовиці взагалі малозіставна; та проте, оцінюючи демонстративний соціальний статус великих курганів на горах Чернігова (Чорної могили, Гульбища), порівняно з багатими, але розташованими в щорічно затоплюваній заплаві Шестовиці невеликими скандинавськими курганами, бачимо реальну різницю у демонстрації соціальної ролі таких поховань для місцевих общин.

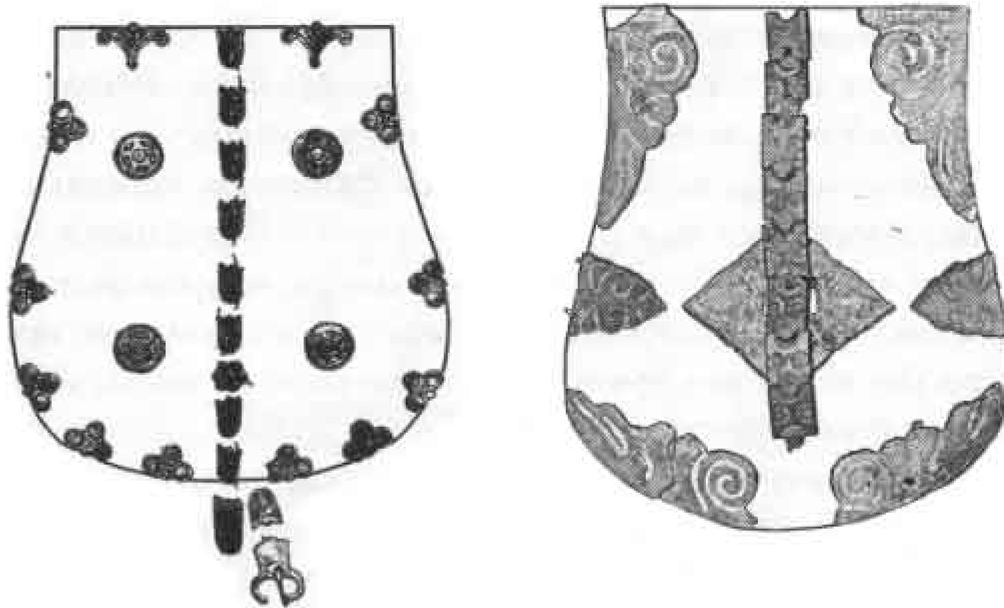
Комплекс спорядження коня та деталі озброєння з камерного поховання другої пол. X ст. Шестовиці.

Розвиток давньоруських річкових поселень та городищ був, без сумніву, пов’язаний із налагодженням торгівлі шляхом «із варяг у греки», який набув особливої актуальності після укладання договору з Візантією 911 р. Близько 915 р. була проведена акція київських військ у басейні Оки, яка супроводжувалася розгромом Супрутського городища та появою низки скарбів. Унаслідок цієї операції було остаточно підкорено Києву окський відрізок Волзького шляху, а потік арабського срібла, включаючи масові булгарські поволзькі[15]наслідування дирхемам, переорієнтовано у Подніпров’я — Київ та Смоленськ. Привласнювальна економіка русів досягла свого піку в середині X ст., коли князь Ігор заплатив життям за спроби збільшити прибутковість полюддя — відома оповідь про його вбивство древлянами.

Слід відзначити, що про певну економічну незадоволеність русів у 40-х рр. X ст. свідчить не лише знаменитий епізод конфлікту Ігоря з древлянами 945 р., але й факт походів 941 та 943 рр. Ігоря на Константинополь. Перший морський похід завершився невдачею — руські кораблі були спалені «грецьким вогнем», однак, зібравши сухопутні війська із залученням як союзників печенігів, русам вдалося змусити візантійців підписати нову торговельну угоду 944 р. Чим саме були спричинені незгоди з Візантією, залишається загадкою, однак нумізматичний матеріал свідчить, що саме у 40-х рр. X ст. почалося різке скорочення об’ємів карбування арабського дирхема на сході, а якість монет за вмістом срібла почала знижуватися. Втрата прибутковості східної торгівлі могла спонукати до пошуків більшої вигоди від торгівлі з Візантією, яка, проте, дуже суворо стежила за торговими квотами для «варварів», щоб ні за яких умов не збільшувати їхньої могутності. А також, як свідчить літопис, руси саме тоді спробували збільшити обсяг зборів від полюддя.

Надзвичайно цікаву інформацію дали археологічні дослідження Іскоростеня (сучасний Коростень) — древлянського центру, спаленого Ольгою 946 р. на знак помсти за вбивство її чоловіка — Ігоря Рюриковича. Коростенське городище продемонструвало включення древлян до сфери впливу давньоруської культури як на рівні гончарного ремесла, так і комплексу престижних прикрас. У шарах пожежі 946 р., окрім характерних слов’янських прикрас Правобережжя, було виявлено повний набір поясних оздоб

давньоруських типів, скандинавські підвіски типу «Борре», поясні та збруйні бляшки угорського й печенізького стилів, тобто характерний мультикультурний мікс давньоруського часу, який заведено називати «дружинною культурою». Чи пов’язане це зі знищенням древлянами дружини київського Ігоря, чи весь цей набір був притаманний уже для древлянської знаті — звичайно, залишається відкритим питанням. Однак факт тісного включення древлян до кола впливу давньоруської культури станом на 40-ві рр. X ст. є безсумнівним.

Реконструкція оздоблення давньоруських чоловічих сумок X ст. з Києва та Шестовиці.

Значення цього факту додатково підкреслюється іншими археологічними спостереженнями, адже у 940—950-х рр. археологи фіксують скарби та спалені городища у всьому слов’янському ареалі від Дніпра до Дністра. Спалені городища цього горизонту є на півдні Київщини (Монастирок), у Південному Побужжі (Червоне), у Пруто-Дністровському межиріччі (Алчедар, Єкимоуци), скарби припадають на той самий ареал (Копіївка, Червоне, Алчедар, Єкимоуци) і верхів’я Дністра (Крилос). Літописи справді згадують про підкорення київським воєводою Свенельдом не лише древлян, а й уличів. Як бачимо, археологія свідчить, що насправді повстаннями було охоплено значно ширший ареал племен від Дніпра до Подністров’я, і завершилися події схожим фіналом — військовим придушенням. Спеціально для контролю племен у другій половині X ст. будуються

нові давньоруські міста — осередки князівської влади — Овруч, Галич, Пліснеськ, які демонструють виразно давньоруський характер культури, включно зі скандинавськими рисами (Пліснеськ).

Убивство древлянами Ігоря та широта погромів слов’янських городищ 40—50-х рр. X ст. наочно свідчить про кризу системи полюддя. Тож не дивно, що з наступницею Ігоря на київському столі — княгинею Ольгою, літописці пов’язують першу реформу державного устрою Русі. Остання відтоді поступово почала набувати рис не класичного варварського «вождівства», що жило за рахунок данини підкорених племен та епізодичної присутності в підкорених теренах, а більш прогресивної ранньофеодальної держави з осередками центральної адміністрації.

Давньоруський гончарний посуд середини — 2-ї пол. X ст. Шестовиця.

Кочові народи півдня України у VII — середині XI ст.

(О. Комар)

Хозари

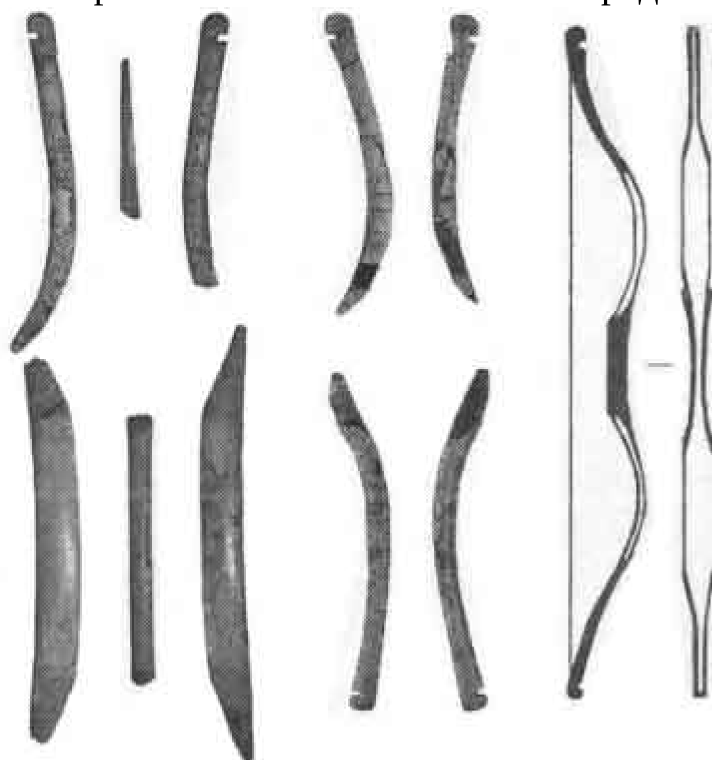
Хозари вперше згадуються у Східній Європі серед переліку північнокавказьких племен, складеного близько 569 р. і збереженого в сирійській хроніці Псевдо-Захарії. Їх поява збіглася з експансією на захід І Тюркського каганату (551—603)[16], і найближчі півстоліття хозари виникають у джерелах лише у зв’язку з військовою активністю каганату. Після розпаду І Тюркського каганату на Західний та Східний хозари становили вже військовий авангард Західнотюркського каганату. У 625—630 рр., коли з тюрками уклав союз візантійський імператор Іраклій, саме «хозарами» джерела називають війська тюрків на чолі з братом Тонйабгу-кагана, які воювали з персами в Закавказзі та брали участь у знаменитому перському поході Іраклія, відзначеного навіть на сторінках «Повісті минулих літ».

Золотий та срібний посуд тюркської традиції 2-ї пол. VII ст.
Мала Перещепина (за З. Львовою).

Протягом 630—632 р.у Західнотюркскому каганаті починається усобиця, внаслідок якої гинуть основні претенденти на каганський

титул; одночасно в поході на Вірменію гине й джабгу хозар[17]. Його син, який мав титул «шад», також стає претендентом на каганський престол, проте несподівано не втручається у тюркську усобицю, водночас на місці західного уділу Західнотюркського каганату саме в 30-х рр. VII ст. виникає окремий Хозарський каганат, який повністю зберігає структуру державного апарату Тюркського. На чолі держави стояв каган та члени його сім’ї — джабгу й шад; нижчу сходинку посідали племінна і родова знать: беги й тархани; залежні народи керувалися власними вождями з титулатурою «ельтебера» або ж каганськими намісниками-тудунами. Самі хозари й Хозарія ще до середини VIII ст. паралельно називалася у джерелах «тюрками» та «Тюркією», і лише з піднесенням II Тюркського каганату[18] (682—745) на сході назва «хозари» остаточно замістила попередній політонім.

Кістяні накладки кочівницького лука 2-ї пол. VII ст. Таганський, Христофорівка.

У середині VII ст. хозари все ще залишалися союзниками Візантії, воюючи з її супротивником — арабами — на Північному Кавказі. Однак 662 р. візантійський імператор Констант II переносить свою столицю на Сицилію, втрачаючи інтерес до Закавказзя, що змусило

хозар стати головним політичним гравцем у регіоні. У 662 та 664 рр. вони вторгаються у Кавказьку Албанію і змушують до союзу та династичного шлюбу її правителя Джуаншера. Вождеві дагестанських савірів Алпу каган надає титул ельтебера і також одружує його з власною донькою, а сам одружується з донькою вождя народу берсилів. Не виходить така політична комбінація лише у випадку з булгарами-унногундурами Прикубання. Після смерті їх правителя Курта («Кубрата», «Кровата») між його синами починається конкуренція, тож надання хозарами титулу «ельтебера» старшому з синів, Батбаяну, призвело до конфлікту хозар із частиною булгарських племен, яку очолював Аспарух.

Після поразки Аспарух утікає на захід і під тиском хозар проходить усе Північне Причорномор'я та поселяється у Придунав'ї в місцевості Онгл. У 70-х рр. VII ст. булгари часто переходили Дунай і здійснювали набіги на слов'ян та сусідні візантійські провінції. Навесні 680 р. імператор Костянтин IV розпочав проти булгар військовий похід, внаслідок якого візантійці зазнали поразки. Булгари вдерлися у Фракію і, за договором 681 р. з Візантією, залишилися там. Саме «в землі Дунаю» Аспарух прийняв собі титул «хана» та швидко підкорив навколишні слов'янські племена, розширивши кордони своєї держави — І Болгарського царства.

Згідно з інформацією хозарського царя Йосифа, хозари переслідували Аспаруха до самого Дунаю. У Північному Причорномор'ї хозари не зупинилися, захопивши Крим і візантійський Боспор, а потім — слов'янські племена українського лісостепу. Літопис повідомляє про підпорядкування хозарами племен полян, сіверян, радимичів і в'ятичів. Більш масштабну картину завоювання дає археологія за ареалом поширення т. зв. «антських» скарбів ювелірних виробів другої половини VII ст., знайдених переважно на Дніпровському Лівобережжі й на правобережному Придніпров'ї. Степи та частково лісостепову зону України в другій половині VII — на початку VIII ст. займають пам'ятки перещепинської культури, що складаються з комплексів кількох соціальних рангів. Пам'ятки найвищої знаті репрезентують таємно заховані в супроводі кісток жертовних коней набори золотих і срібних речей, серед яких виділяються предмети візантійського, перського та тюрко-согдійського походження.

Прикраси пояса поковичів із зерню та вставками сасанідського стилю 2-ї пол. VII ст. Василівка.

Найбагатшим і найяскравішим комплексом є знахідка з Малої Перещепини на Полтавщині (бл. 25 кг золота і 50 кг срібла), яка, безумовно, належала правителеві кочовиків. Дещо скромнішим за багатством був комплекс із Вознесенки (сучасне м. Запоріжжя), який являв собою великий витягнутий кам'яний вал розмірами 82 х 51 м із залишками обладнання юрти по центру площадки і жертовним комплексом перепалених предметів, що налічував близько 40 комплектів збруї з прикрасами, предмети озброєння і пояси трьох воїнів, а також дорогий золотий пояс правителя. Такі поминальні споруди — «куруки» — будували тюрки Тюркських каганатів у Монголії та Туві для каганів та членів їхніх сімей із династії Ашина. Дещо нижчого соціального рівня були власники комплексів із Келегеїв, Нових Санжарів, Ясинового, Макухівки, Лимарівки, Павлівки, хоча вони й демонструють дорожчі набори речей, ніж лісостепові скарби слов'янської знаті.

Звичайну родову знать і рядове населення перещепинскої культури репрезентують підкурганні й безкурганні поховання типу Сивашівки. Поховані, як правило, зорієнтовані головою в напрямку сходу сонця, часто супроводжуються кістками або цілою тушею коня, барана, а також ліпним посудом, луком зі стрілами, рідше —

однолезовим мечем. У знаті пояс і взуття прикрашалися срібними деталями «геральдичного» стилю із золотими вставками з напаяною зернью, що імітували стиль оздоблення поясів і зброї сасанідської Персії. Як у комплексах вищої знаті, так і в рядових похованнях виявлено гончарний посуд. Його виготовляли аланські гончарі спеціалізованих ремісничих центрів із балки Канцирки (Нижнє Подніпров'я) та Мачух (Полтавщина), спеціально переселені для обслуговування кочовиків із Північного Кавказу.

Оздоблення зброї перещепинської культури
2-ї пол. VII — поч. VIII ст. Мала Перещепина, Глодоси.

Гончарні глеки аланських центрів Подніпров'я 2-ї пол. VII — поч. VIII ст. Мачухи, Будище, Канцирка.

У 698—711 рр. ставка хозарського кагана Ібузіра Гліавана знаходилася на північ від кримських степів, де з ним зв’язався висланий до Херсонеса опальний візантійський імператор Юстиніан II. Каган одружив його з власною сестрою, однак згодом, в обмін на грошовий викуп і певні політичні поступки, погодився видати його імператору Тіберію III. Сестра кагана повідомила своєму чоловікові про підступ, і той утік у Болгарію. За допомогою болгарського хана Тервеля Юстиніан II повернув собі трон і спробував повернути також свою дружину-хозарку з сином. Кілька експедицій на Херсонес, який підкорився владі хозар і керувався каганським намісником-тудуном, завершилися невдало, після чого каган сам відіслав сестру імператору. Але, залишаючись непопулярним правителем, Юстиніан II не мав реальної влади в країні, тож Ібузір Гліаван підтримав повстання проти

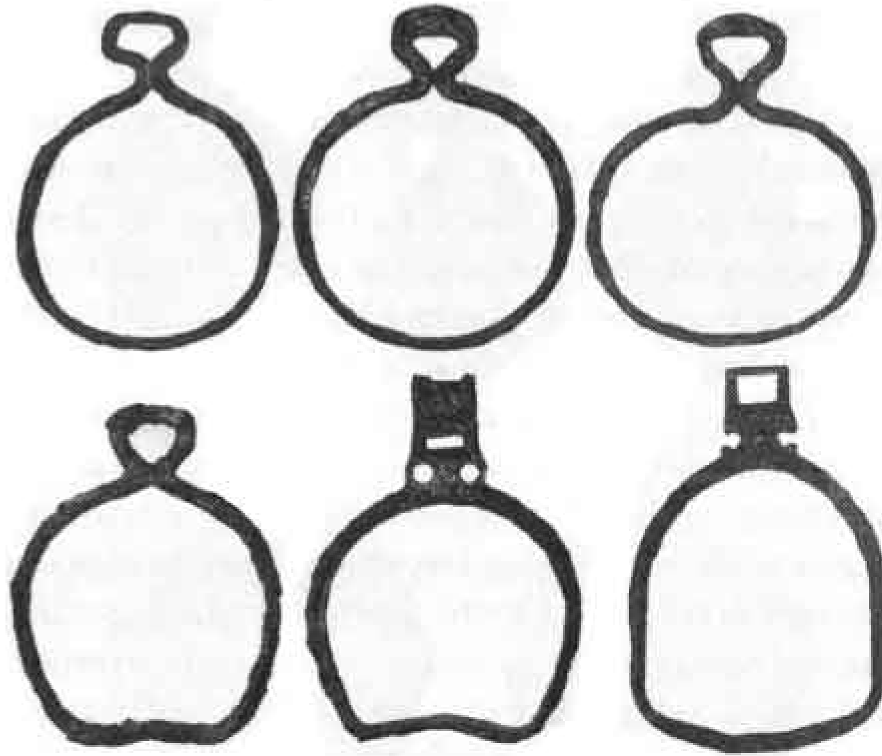
нього Вардана Філіпіка, який спорядив із Херсонеса флот і врешті скинув Юстиніана II з трону.

Хозари повернули Візантії Херсонес, проте залишили за собою Боспор[19]. На цьому конфлікт із Візантією надовго був вичерпаний і увага хозар повністю переключилася на регіон Північного Кавказу, де активізували араби. 711 р. хозари організовують перший контрудар проти них, а в 715—716 рр. на Північному Кавказі вперше з 664 р. згадується і сам каган, що свідчить про повернення хозарської ставки в Прикаспій. У 732—733 рр. відбувся ще один династичний шлюб хозар із візантійцями — цього разу сина імператора Лева III — Костянтина — і доньки хозарського кагана Вірхора, яка, охрестившись, узяла ім’я Ірина.

Війни хозар з арабами тягнулися зі змінним успіхом. Проте 737 р. арабський полководець Мерван здійснив глибокий рейд у глиб хозарської території: араби взяли столицю дагестанських кочовиків савірів — місто Баланджар — і, переслідуючи хозар до самої Волги, змусили кагана капітулювати й навіть символічно прийняти іслам. Однак, уклавши мирну угоду з арабами, каган Вірхор, як свідчить про це «Життя св. Стефана Сурозького», лише переніс свою ставку подалі від небезпеки в Керч. Усередині каганату було здійснено масштабні переселення залежного осілого населення: з Північного Кавказу до Криму й Подоння переміщені групи напівосілих кочовиків та аланів із Кисловодської долини. Різнорідні археологічні пам’ятки цього населення об’єднуються у салтівську культурно-історичну спільність (КІС).

Переселенці з Північного Кавказу принесли кожен свої специфічні культурні риси, які найяскравіше проявлялися у поховальній обрядовості та житлобудівництві. Однак на всій території каганату спостерігалося формування єдиного стилю в поясних наборах, спорядженні коня, озброєнні та жіночих прикрас. Ще однією характерною культурною ознакою є поширення гончарного сіролощеного столового посуду північнокавказької традиції. На території України виділяють чотири основні локальні зони салтівської КІС: Крим, лісостепова та степова частина басейну Сіверського Дінця, степове межиріччя Дону та Дніпра. Ще однією зоною впливу став лісостеп Лівобережного Середнього Подніпров’я, де в VIII — на початку IX ст. поширюється слов’янська волинцевська культура з

менш сильним, та все ж виразним салтівським впливом (сіролощений гончарний посуд, озброєння та кінське спорядження, сільськогосподарські знаряддя праці, поясні набори).

Стремена перещепинської культури
кінця VII — поч. VIII ст. Вознесенка, Глодоси.

За культурними ознаками та антропологічними даними, населення лісостепового варіанта салтівської КІС переважно становили кавказькі алани, які розселилися на високому правому березі Сіверського Дінця (Верхній Салтів, Старий Салтів, Жовтневе, Рубіжне, Мохнач та ін.), залишивши білокам’яні та земляні фортеці. Аланські поховання становили сімейні катакомби, викопані на схилах ярів. Аланський варіант цієї культури проіснував до початку X ст., після чого відбулося повернення аланів на Північний Кавказ.

Також на правому березі Сіверського Дінця розташовані городища та поселення групи тюркського населення, яке спалювало своїх небіжчиків (Суха Гомольша, Червона Гірка, Кочеток, Нова Покровка), хоча це саме населення відоме й на лівобережжі Сіверського Дінця (Мохнач, Бондариха). Для його могильників характерні поховання перепалених решток у ямках або урнах-горщиках, а також «схованки» — комплекси ритуально обпалених і зламаних залізних предметів (як

правило, шаблі, стремена, вудила, серпи, сокири). Могильник Червона Гірка біритуальний (за двома обрядами): спалення межують із тілопокладаннями з орієнтуванням на захід, часто в супроводі цілого кістяка коня. Споріднене першій групі населення мешкало в VIII—IX ст. у Східному Причорномор’ї (Дюрсо, Борисове), тоді як тілопокладання з конем були в населення Нижнього Подоння (Кримський). Жоден із цих могильників не дожив до кінця IX ст., не виключено, що це було пов’язано з повстанням хозарського племені кабарів у середині IX ст.

Комплекс озброєння салтівської культури VIII — IX ст.: шабля, чекани, кистені, наконечники стріл та списа. Новопокровка, Обозне, Верхній Салтів.

Лівий, низький берег лісостепового басейну Сіверського Дінця займали в цей час різні групи тюркомовного населення. Найбільший Нетайлівський могильник, розташований навпроти Верхнього Салтова, характеризується східним орієнтуванням небіжчиків, частим супроводом чоловічих поховань спорядженням коня, а також ритуальним руйнуванням кістяків. У трьох похованнях знайдені золоті візантійські монети, що свідчить про певний допуск цієї групи

населення до розподілу дипломатичних виплат каганату. Яскравіше ж останнє демонструє близьке за обрядом поховання зі Столбища (Білгородська обл. Росії) з повним захисним озброєнням, золотими монетами та поясом, яке безсумнівно належало одному зі знатних кочовиків. Близька за обрядом група кочовиків мешкала в VIII ст. у Середньому Поволжі, де вона залишила пам'ятки новинківського типу.

Поширені в лісостепу й ґрунтові могильники з орієнтуванням на захід «зливкинської» традиції, населення яких культурно й антропологічно було споріднене з волзькими булгарами. Виділяються, щоправда, і групи зовсім європеоїдного населення, типу могильників Волоконівського та Червона Гусарівка, яке виявляється надзвичайно близьким до груп із Криму.

Більш однорідним є степовий локальний варіант салтівської КІС. У степовому басейні Сіверського Дінця мешкало напівосіле населення, що мало як стаціонарні поселення, так і зимівники та літні кочовища. На постійних поселеннях концентрувались ремісники, на тимчасових — пересічні скотарі. Будувалися в регіоні й городища, хоча, на відміну від лісостепу, лише із земляними валами (Маяки, Сидорове, Тетянівка). За антропологічною характеристикою та обрядом це населення було надзвичайно близьке до волзьких булгар. У Х ст. останні прийняли іслам, і, як свідчать археологічні дані, те саме зробило й населення степової Донеччини, де мусульманські поховання відкриті на кількох могильниках (Сидорове, Дронівка). Цей варіант салтівської КІС з'явився пізніше за інші — наприкінці VIII ст., однак проіснував довше, ніж інші, як мінімум до другої половини Х ст. У середині Х ст., швидше за все, саме населення степового басейну Сіверського Дінця Костянтин Багрянородний називав «Чорною Булгарією».

Кримський варіант салтівської КІС формувався двома етапами. Перші переселенці з Північного Кавказу з'являються тут ще наприкінці VII ст. (Тау-Кипчак). Цей варіант увібрав найбільше від попередників, що було зумовлено високим розвитком візантійського населення регіону, однак прийшле тюркське населення принесло із собою з Північно-Східного Кавказу специфічну конструкцію кам'яних наземних будинків, сіролощений столовий посуд та нові риси поховального обряду. У Криму салтівське населення займає як уже існуючі міста (Керч), так і будує нові (Сугдея, Кордон-Оба, Тепсень).

Їхня характерна особливість — наявність християнських храмів, які будуються, починаючи з середини VIII ст. Салтівський вплив у Криму досягає піку наприкінці VIII — на початку IX ст., після чого поступово зникає, незважаючи на відсутність помітних змін у складі населення. Трансформація кримського варіанта культури сталася через політичні події, пов'язані з утворенням феми Херсонеса 841 р. У кримських володіннях каганату в середині VIII ст. активно проповідує християнська церква, що зумовлює помітну християнізацію регіону. Найбільший візантійський влив на матеріальну культуру каганату спостерігається у 30—40-ві рр. VIII ст., другий епізод впливу припадає на 30—40-ві рр. IX ст., коли візантійці будують для хозар фортецю Саркел, про що ми вже писали вище.

Гончарний посуд салтівської культури 2-ї пол. VIII—IX ст. Верхній Салтів, Нетайлівка, Жовтневе.

Степову зону від Дону до Дніпра в VIII — першій половині IX ст. спорадично використовували кочові хозари. Основна маса їх поховань виявлена на схід від Дону, однак і на півдні України відома низка підкурганних поховань із квадратним ровиком навколо насипу чи без нього, здійснених у підбоях чи катакомбах у супроводі гончарного

посуду, озброєння, прикрас, а також цілого кістяка коня або його частин (Мелітополь, Обозне, Дніпровка, Новомиколаївка). Пам’ятки кочових хозар повністю зникають на початку IX ст., що, швидше за все, свідчить про трансформацію культури панівного народу з кочового типу на міський.

Хозарський каганат кардинально змінює політичну орієнтацію у 50-х рр. VIII ст. Причиною цього, імовірно, була епідемія чуми в 744—748 рр. у Візантії, яка викликала економічний занепад імперії й послаблення її політичного впливу. У 759/760 р. арабський намісник Східного Закавказзя Йазід ас-Суламі вислав послів до хозар і каган Багатур погодився віддати за нього свою доньку. Через кілька років хозарка несподівано померла разом зі своїми дітьми. Хозари звинуватили арабів у підступі й вторглися у Закавказзя, повторивши походи кілька років поспіль у 763—765 рр. Таким чином, нетривалий мир з арабами було зруйновано, однак разом із цим шлюбом було зіпсовано надовго й союзні стосунки з Візантією. Як демонструють монетні знахідки на території каганату, жодної золотої візантійської монети не потрапило до хозар після 757 р.

У 786—787 рр. Візантія спробувала за допомогою дипломатичних інтриг спричинити антихозарське повстання в Криму. Єпископ Іоанн Готський передав правителеві кримської Готії суму грошей і уклав із ним таємну угоду про відокремлення Готії від каганату. Повстання завершилося невдало, а каган лише посилив свій вплив у Південно-Західному Криму, призначивши сюди намісника-тудуна. У 799—700 рр. хозари здійснили велике вторгнення в Закавказзя, що стало останньою великою подією в історії раннього (каганського) Хозарського каганату.

На тлі процесів осідання кочовиків на землю та піднесення ролі нової столиці Атіля в дельті Волги, писемні джерела повідомляють про серйозні зміни всередині самого хозарського суспільства. За даними Аль-Масуді, саме в часи правління халіфа Харун ар-Рашида (786—809 рр.) хозарський бег прийняв іудаїзм. А вже в 839—841 рр. посольство до візантійського імператора Феофіла прислали «каган і бег Хозарії». Посли прийшли з незвичним проханням — побудувати для хозар фортецю в пониззі Дону. Візантійці погодилися, виславши до хозар Петрону Каматира, який будує на лівому березі Дону з обпаленої цегли фортецю Саркел — «Білу Вежу» давньоруських джерел. Як відплату

хозари віддають Візантії свої кримські володіння, де утворюється фема Херсонеса на чолі з тим же Петроною. Така висока ціна була сплачена за вивчення візантійського фортифікаційного досвіду, який хозари використали для будівництва ще однієї фортеці з обпаленої цегли — Семикаракорської, а також серії кам’яних фортець у Подонні. Одночасним політичним кроком стало переселення на захід від Дону мадярів (угрів).

Прикраси салтівської культури IX — поч. X ст. Верхній Салтів, Нетайлівка.

Іншим цікавим явищем є знамените «хозарське двовладдя», яке найкраще описане для X ст., однак його поява і розвиток з початку IX ст. залишаються малодослідженими. Імовірно, зміни були поступовими, оскільки роль кагана в тюркському суспільстві була надто високою. Каган відрізнявся від звичайного володаря «божественним походженням»: він був «небонародженим», засновником і носієм «еля» — держави. Тому піднесення одного з бегів (голови роду або племені) до рангу співправителів кагана мало означати певний соціальний та ідеологічний переворот у державі. 861 р., коли Хозарію відвідав Костянтин Філософ[20], каган усе ще відігравав головну роль, хоча й залежав у прийнятті рішення від «першого радника» — бега. Згідно ж з арабськими описами X ст., бег

(«цар») уже уособлював найвищу адміністративну владу в державі, роль же кагана зводилася лише до символічного виконання традиційних обрядів, під час яких бег мав уклонятися кагану. Проте надто тісний символічний зв’язок кагана та його тіла з державою і її «тілом» — народом, призводив до того, що кагана могли звинуватити «в порчі» і вбити під час природних лих — посухи, голоду, війн. Станом на X ст. це призвело до повного виродження каганської родини, тому символічним каганом міг бути обраний будь-який пересічний хозарин із певного роду.

861 р., очевидно, дізнавшись про похід русів на Константинополь, хозари та мадяри здійснили облогу Херсонеса, зняти яку вдалося візантійському посланцеві Костянтину Філософу, який саме повертався від кагана з «релігійного диспуту». Про цю подію повідомляє житіє Костянтина, як вважається, складене зі слів його брата та супутника Мефодія. Намагаючись обрати нову релігію, у 860/861 р. каган і бег запросили представників трьох релігій: християнства, мусульманства та іудаїзму. Легенда говорить, що вибір каган зробив, поставивши всім по черзі те саме питання: «Чия віра від двох інших краща?», на що і Костянтин, і мусульманин нібито відповіли, що це віра євреїв.

Важко сказати, чи пов’язаний перехід хозарської верхівки до іудаїзму з подальшою усобицею, що виникла в каганаті. Писемні джерела говорять лише про її наслідки, а не причини. Зокрема, Костянтин Багрянородний говорить про повстання племені кабарів. Повстанці були розбиті й утекли до мадярів, які саме в цей час теж відмовилися коритися центральній владі хозар.

Як свідчить давньоруський літопис, не змогли хозари в 884— 885 рр. нічого протиставити й русам Олега, які перепідпорядкували собі слов’янських данників каганату — сіверян і радимичів. Одною з головних причин пасивності хозар на західних кордонах могла бути війна з печенігами в Поволжі. Знову ж таки, джерела не дають відповіді на питання про час і причини війни, вони тільки говорять, що перемогу над печенігами хозари здобули лише в союзі з огузами (про них докладніше нижче), розбивши близько 888 р. печенігів за Волгою. Переможені племена печенігів хозари поділили на дві частини, одну з яких 889 р. примусово переселили в Північне Причорномор’я для боротьби з мадярами та хабарами. Під тиском печенігів мадяри

відійшли до Нижнього Дунаю, а Північне Причорномор’я надовго стало місцем проживання печенігів, які називалися в арабських джерелах «хозарськими». Проте станом на X ст. джерела повідомляють про те, що хозари спеціально тримали в Саркелі гарнізон із кочовиків-огузів, що свідчить про недовіру печенігам.

Дзеркала салтівської культури IX — поч. X ст. Верхній Салтів.

Усобиці IX ст. фактично призвели до нівелювання значення каганської династії в Хозарській державі. Країну одноосібно очолив бег-іудей, який віднині називався джерелами «царем», символічна ж посада «кагана» стала виборною. Не довіряючи переважно язичницькому населенню каганату, бег оточив себе в Атілі найманою мусульманською гвардією. Її роль джерела відзначають 6 епізоді походу русів на Каспій 909—914 рр. Пропустивши руські човни 909 р., бег схилився до порад своєї гвардії напасти на русів на зворотному шляху в 913/914 р. Під час переходу через Волгу хозари несподівано напали на русів і перебили їх; лише невеликій частині вдалося прорватися на північ.

До середини X ст. територія і населення Хозарії суттєво скоротилися. Незалежність здобули Аланія і Волзька Булгарії, які затвердили її і власним релігійним вибором — обравши християнство

та іслам відповідно. Аланське населення Подоння не пізніше від початку X ст. масово мігрувало назад на Північний Кавказ, а булгари степового басейну Сіверського Дінця прийняли мусульманство, і, як пише Костянтин Багрянородний, навіть утворили самостійну державну одиницю — «Чорну Булгарію», здатну воювати з хозарами. Станом на середину X ст. дійшло в хозар і до військових сутичок з огузами. Не дивно, що військова потужність Хозарського царства цього періоду була лише блідою тінню попереднього Хозарського каганату.

Срібні з черню прикраси хозарського пояса
2-ї пол. X ст. Саркельський скарб.

964 р. князь русів Святослав здійснив похід на хозарських данників вятичів, а 965 р. знищив фортецю Саркел (Білу Вежу), дійшовши походом до Прикубання, де воював із ясами і касогами[21]. Після спустошення західних опорних пунктів Хозарії, наступного 966 р. Святослав підкорює вятичів. Синхронно, як свідчить археологічно зафіксоване спалення сіверянського Донецького городища на Сіверському Дінці, відбувається підкорення решти сіверян. Скориставшись ослабленням хозар, 965 р. огузи розбивають залишки печенігів на Лівобережжі Волги та примушують їх з’єднатися з одноплемінниками на півдні України. 968 р., скориставшись походом Святослава на Балкани в Болгарію об’єднані сили печенігів обложили Київ. Очевидно, звинувативши в цій акції хозар, Святослав у 968/969

рр. завдає удару по столиці Хозарії — Атілю. Руси взяли не лише Атіль, а й друге за значенням хозарське місто Прикаспію — Самандар, залишивши залогу в дельті Волги. Хозарські ж степи Поволжя зайняли огузи.

Арабські джерела повідомляють про спроби хозар прийняти іслам, заручившись підтримкою арабів, проте реальних наслідків ця акція не принесла. Рештки хозар осідають у Тмуторокані, де вони ще згадуються у руських літописах XI ст. Звичайно, хозари частково залишалися і в степових містах, зокрема в Білій Вежі. 1064 р. 3000 хозарських сімей, утікаючи від вторгнення половців у Прикаспій, прибули в покинуте місто Кахтан (очевидно, сучасний Дагестан) і відбудували його, проте як самостійна політична одиниця хозари більше ніколи не згадувалися.

Давні мадяри (угри)

Давні мадяри належали до групи угорських племен Зауралля, які мешкали на географічній межі лісостепу і степу, перейшовши в способі господарювання від мисливства до скотарства. Писемні джерела практично не дозволяють визначити первісне місце розташування батьківщини мадярів, однак зрушення останніх десятиліть у дослідженні їх археологічної культури періоду міграції дозволили впевнено визначити, що переселення мадярів у Європу із Зауралля було не поступовим, а сталося за короткий часовий проміжок у першій третині IX ст. На формування культури давніх мадярів наклали свій відбиток археологічні пам'ятки сусідніх тюркомовних племен огузів і кимаків, спостерігається у ній також вплив ювелірних центрів Середньої Азії та Китаю, натомість велика відмінність від культури Хозарії свідчить про значну віддаленість їхнього вихідного регіону від Поволжя. Наразі такий регіон має локалізуватися на схід від Челябінського Зауралля аж до кимацького ареалу Приіртишшя.

Давньоугорські прикраси IX ст. Суботці.

На початку IX ст. під тиском печенігів мадяри почали переселення на захід, дійшовши до Волги. Хозари дозволили поселитися їм на лівому березі Волги між волзькими булгарами та власне хозарським осередком на території від пониззя р. Ками до р. Єруслан. Сім племен мадярів не мали єдиного правителя, ними керував «воєвода» Леведі. За короткий час проживання у Поволжі мадяри взяли участь у низці війн як союзники хозар, за що Леведі отримав у дружини знатну хозарку. Проте в 30-х рр. IX ст. мадяри знову були змушені змінити місце проживання й переселилися у Північне Причорномор'я.

Близько 837 р. мадяри вступили в конфлікт із переселенцями з Македонії, розселеними болгарами на північ від Дунаю. А 839 р., швидше за все, саме мадяри згадуються як «ворожі народи», що не давали спокійно повернутися з Константинополя посольству русів. Уже тут, на території України, хозари спробували надати мадярам єдиного правителя («ельтебера»), запропонувавши їм самим обрати собі кандидата. За переказом, Леведі нібито відмовився від такої честі через бездітність, тому мадяри підняли на щиті Арпада, сина Алмуша, який і став засновником першої угорської королівської династії.

Станом на 861 р. мадяри все ще були союзниками хозар, узявши участь, зокрема, в облозі Херсонеса. Однак уже 862 р. вони несподівано здійснюють далекий похід на захід — у межі сучасної Австрії. Такий же похід повторюється 881 р., вже разом із хозарським племенем кабарів. За свідченням Костянтина Багрянородного, кабари приєдналися до мадярів під час великої усобиці в каганаті, внаслідок якої кабари програли й були змушені тікати зі своєї території. Як восьме плем'я їх прийняли до себе мадяри, які на той момент, виходить, також підтримували опозицію до бега (царя) Хозарії. Арабські джерела переказують інформацію, що «в давні часи хозари огороджувалися ровами від мадярів», тобто мадяри, найімовірніше, самі воювали на боці сили, яка програла, а після її поразки перебували у ворожих стосунках із центральною владою Хозарії.

Срібні чаші, окуття піхов та золота лицьова поховальна маска з мадярського поховання IX ст. (масштаб змінено). Коробчино.

Шолом, окуття шаблі, срібна лицьова поховальна маска та срібний глек з мадярського поховання IX ст. Манвелівка.

За яскравими археологічними пам'ятками типу Суботців ареал розселення мадярів цього періоду фіксується на межі лісостепової та степової зон України, особливо в районі вигину Дніпра (Суботці, Коробчино, Манвелівка, Твердохліби, Нововоронцовка, Дмитрівка та ін.), хоча їхні пам'ятки також зафіксовані й у Нижньому Подністров'ї (Слободзея). На першому етапі мадяри підтримували контакти з культурним колом салтівської КІС, проте в пізніших похованнях з'являються окремі ранньогончарні посудини слов'янської культури Луки-Райковецької. Контакти зі слов'янами фіксуються і в зворотному напрямку — окремі прикраси типу Суботців виявлені на слов'янських поселеннях (Новотроїцьке городище, Кудеярова гора, Бучак). Втім, арабські джерела свідчать і про інший бік таких контактів, зокрема мадяри займалися нападами на слов'ян з метою захоплення полону для работоргівлі. Відоме наразі найпівнічніше мадярське поховання у Подніпров'ї — Бабичі в Пороссі, свідчить, що давньоруська розповідь про появу угрів під Києвом могла мати під собою певні історичні підстави, та й сама назва Київського топоніма «Угорські ворота» —

виникла тоді, коли угри ще мешкали на південь, а не на захід від Києва.

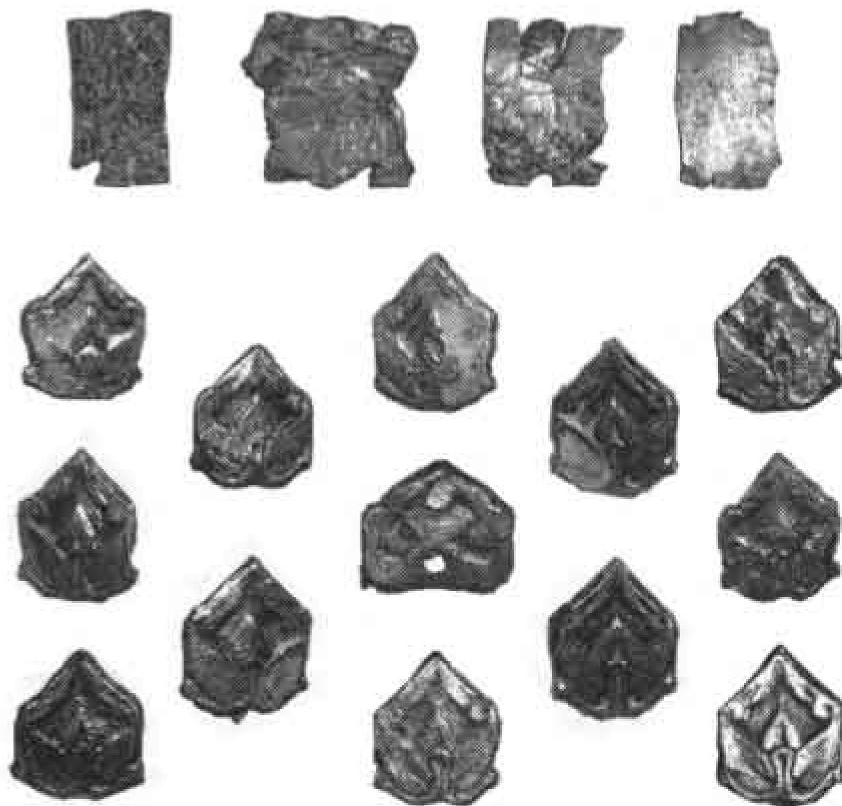

Кістяні накладки мадярського лука IX ст. Усть-Кам'янка (за Є. Махно).

889 р. у Північне Причорномор'я переселяються печеніги, які швидко витісняють мадярів до Нижнього Дунаю. 894 р. візантійці вирішили скористатися їх допомогою для нападу на Болгарію. Болгарський цар Симеон капітулював перед Візантією, уклавши мир, але це розв'язало йому руки у війні проти мадярів. Уклавши союз із печенігами, 895 р. болгари атакували мадярів, змусивши їх утікати на північ у Середнє Подунав'я. 896 р. мадяри зайняли Карпатську котловину, витіснивши та частково підкоривши місцевих слов'ян. Зачепили ці процеси й сучасне українське Закарпаття, де мадярські племена також у низовинах змінили місцеве слов'янське населення.

Пізніша угорська книжна легенда, записана в «Хроніці» нотарія Бели, розповідає про переселення пращурів угорців лісовим шляхом через Суздаль, Київ, Галичину і Польщу з переходом через карпатські перевали. Наразі немає сумнівів у її штучності. Давні мадяри повністю повторили «південний» степовий шлях у Карпатську котловину, яким

раніше туди потрапили сармати, гуни та авари, а ще пізніше — також половці.

Золоті нашивки лицьового покриття та прикраси поясного набору з мадярського поховання 2-ї пол. IX ст. Дмитрівка.

Печеніги

Кочовий народ «кантари» станом на VIII ст. мешкав у Центральній Азії — у районі середньої течії р. Сирдар'ї, але IX ст. під тиском сусідніх об'єднань кочовиків — кимаків, карлуків і огузів кантари були змушені покинути свої землі. Кантари стали головним племенем об'єднання кочовиків, яке дістало в Європі загальну назву «печеніги». На своєму шляху на захід печеніги змістили і змусили втікати давніх мадярів, а також вступили в конфронтацію з огузами.

Приблизно в середині IX ст. печеніги підійшли до східних кордонів Хозарії у Прикаспії, нав'язавши хозарам доволі тривале військове протистояння, яке відволікало ресурси каганату, і так уже ослабленого внутрішніми усобицями. Лише поява в Прикаспії давніх ворогів печенігів — огузів, схилила шальки терезів на бік Хозарії. До 889 р. хозари в союзі з огузами розбили печенігів і розділили їх на дві частини. Першу частину, яка згодом дістала в арабських джерелах назву «хозарські печеніги», було переселено в Північне Причорномор'я як противагу мадярам і кабарам. Нові землі печенігам вдалося опанувати на диво швидко, а 895 р. у союзі з болгарським царем Симеоном печеніги остаточно розгромили мадярів у Подунав'ї та витіснили їх до сучасної Угорщини. Наступного 896 р. печеніги як союзники болгар уже успішно воювали проти Візантії. Втім, як союзники печеніги були вкрай ненадійними, і протягом X ст. вони з однаковим успіхом то мирно торгували і воювали разом з болгарами, русами, візантійцями проти їхніх супротивників, то, змінюючи сторону, нападали і грабували колишніх союзників.

Печеніги нападають на човни князя Святослава на Дніпровських порогах. Мініатюра Радзивілівського літопису.

Печенізькі прикраси вузди 2-ї пол. X ст. Село Максима Горького

За свідченням Костянтина Багрянородного, печеніги поділялися на вісім племен (у грецькій передачі — *Іртим*, *Цур*, *Гіла*, *Кулпеї*, *Харавой*, *Талмат*, *Хопої*, *Цопої)* на чолі зі своїми ханами («великими архонтами»), а племена — на 40 родів, кожен зі своїм вождем. Власне

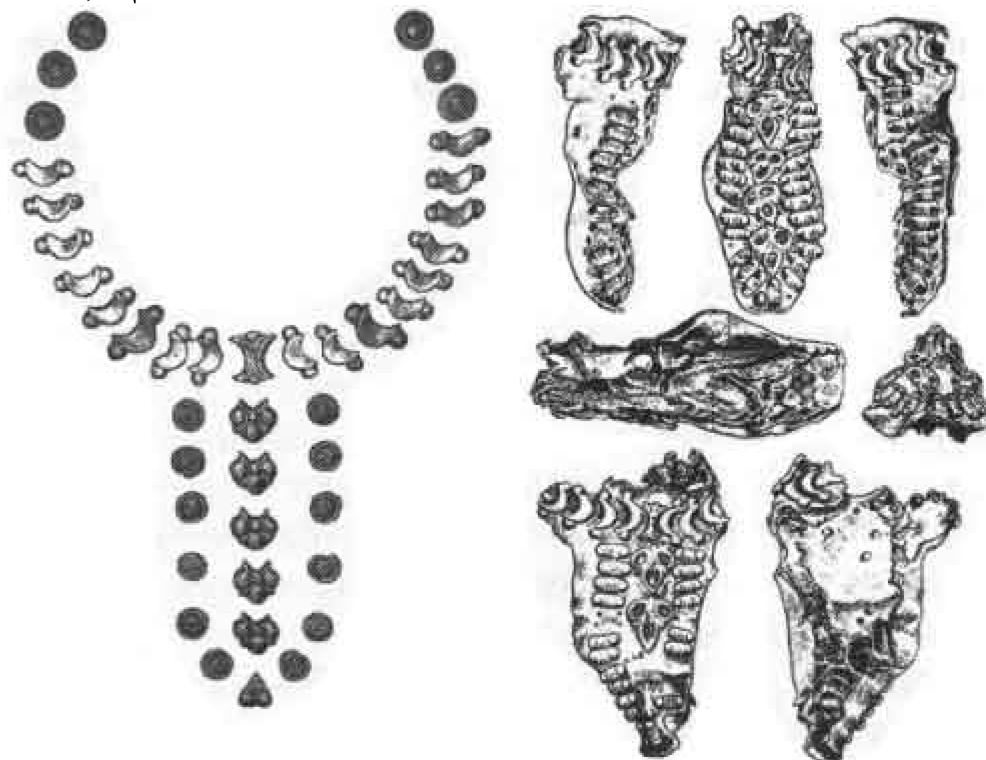
«кангарами» з них вважалися лише три головні племені, решта ж була включеною до печенізького союзу. Влада передавалася у печенігів не по батьківській лінії, а до двоюрідних братів, що не дозволяло виникнути централізованій системі управління. По обидві береги Дніпра станом на 40-ві рр. X ст. мешкало по чотири племені.

Уперше печеніги прийшли на Русь 915 р., однак, уклавши угоду із князем Ігорем, повернулися назад. 920 р. справа вже дійшла до військового конфлікту, а 944 р. печеніги-найманці, навпаки, брали участь у поході Ігоря на Константинополь. Костянтин Багрянородний описує стосунки Русі з печенігами 50-х рр. X ст. як постійні спроби русів убезпечити себе від нападу кочовиків на свої землі та на човни на дніпровських переправах.

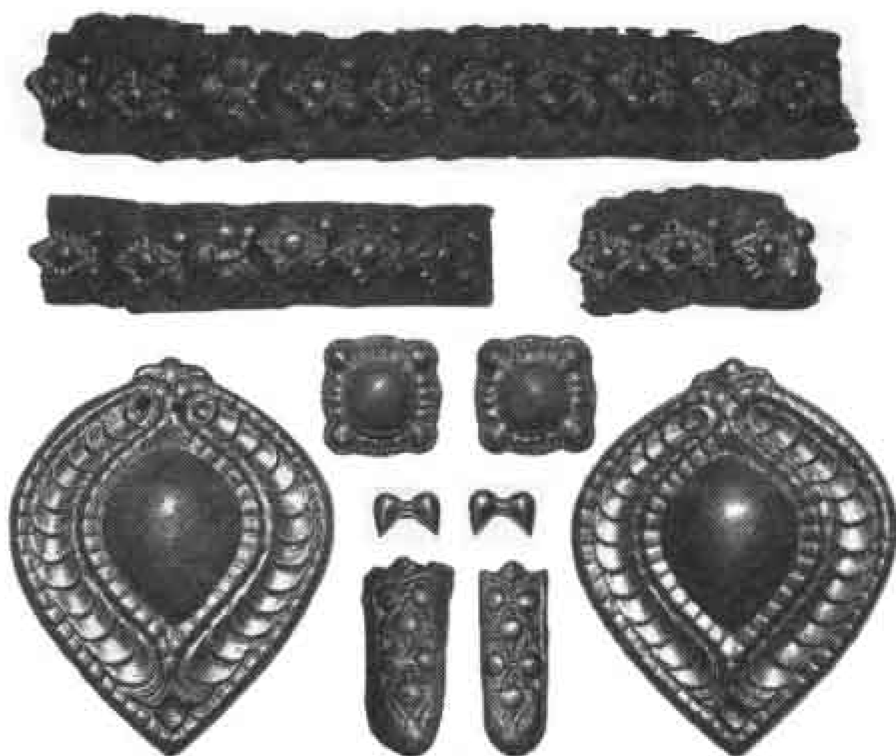
Ще одна частина печенігів, яка називалася у джерелах «тюркські», залишалася проживати в цей час у Заволжі, по сусідству з огузами. 965 р. ослаблення Хозарії спонукало огузів до рішучих дій проти заволзьких печенігів — унаслідок нового конфлікту печеніги зазнали поразки й самі переселилися у Причорномор’я, з’єднавшись зі своїми родичами. Цей прихід нової хвилі печенігів добре фіксується археологічно появою нової групи населення з поволзько-приуральським видом культури. Зрозуміло, що після об’єднання печенігів їхні сили різко зросли. Одним із наслідків такого посилення міг стати напад печенігів на Русь 968 р., коли їм вдалося взяти в облогу Київ, і лише сміливі дії воєводи Претича та вчасне повернення військ Святослава з Болгарії врятували місто.

Святослав «прогнав печенігів у поле», але, як свідчить літопис, одночасно уклав із ними союзний довір. Вважаючи Хозарію причетною до цього нападу, Святослав розгромив її прикаспійські землі, остаточно відкривши ближчий степ для нових прибульців — огузів та печенігів. Останні 970 р. виступили союзниками русів у поході на Візантію. Похід завершився вкрай невдало — і печеніги, і руси були розбиті й зазнали значних втрат. Візантійські дипломати зуміли укласти два сепаратних договори зі Святославом та печенігами, причому за секретними умовами останнього печеніги не мали пропустити русів додому. Попереджений про небезпеку, Святослав все ж таки не пішов суходолом із дружиною воєводи Свенельда, обравши водний шлях. 972 р. на дніпровських порогах його перестрів печенізький хан Куря. Ослаблені руси потрапили в засідку й були

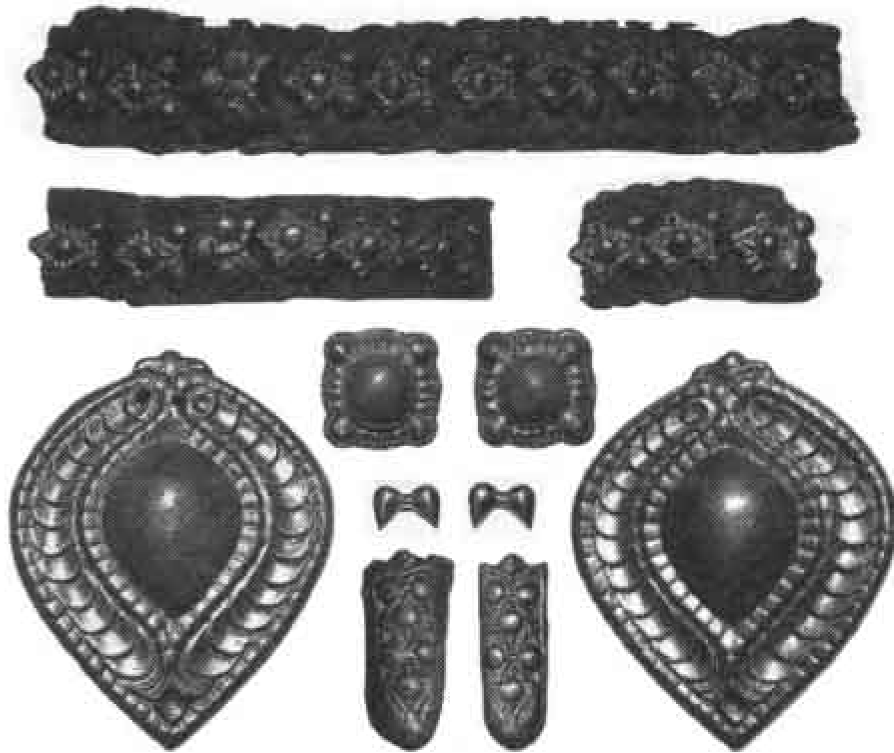
розбиті. За пізнішою легендою, з черепа Святослава Куря нібито наказав виготовити оббиту золотом чашу з написом «Чужого шукаючи, своє втратив», але, звичайно ж, легенда не могла мати підстав хоча б із тої причини, що печеніги не мали писемності.

Оздоблення жіночого взуття печенігів 2-ї пол. X ст. Пелехівщина, Антонівка.

Печенізькі прикраси вузди 2-ї пол. X ст. Булгакове.

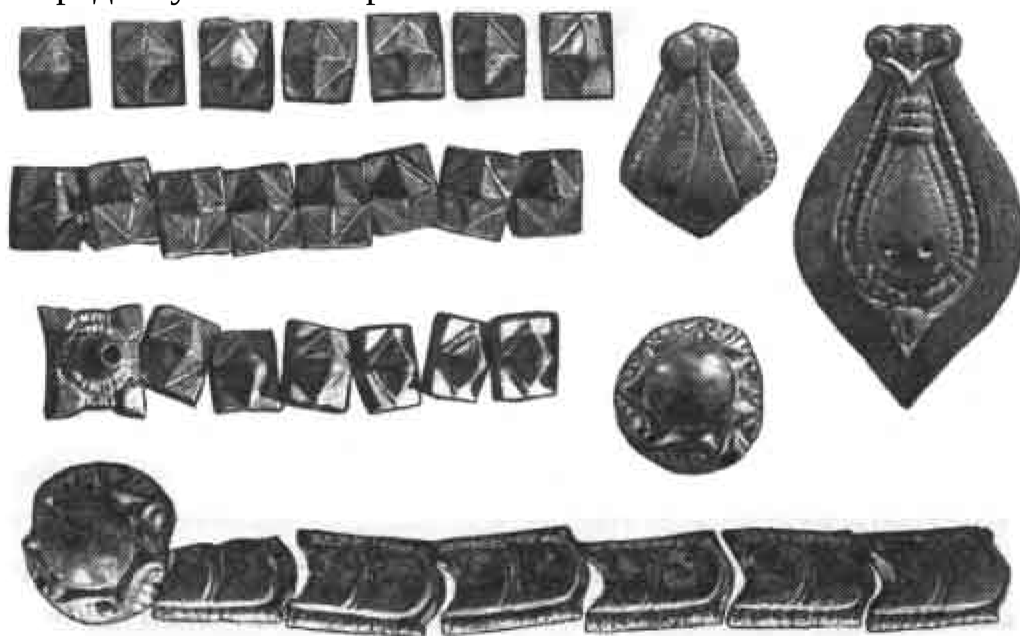

Печенізькі прикраси вузди 2-ї пол. Х ст. Булгакове.

Археологія показує, що печеніги Х ст. були настільки близькими родичами огузів, що їхні пам'ятки практично неможливо розрізнити в Поволжі. Серед печенізьких поховань не фіксується виразного соціального розшарування. Більша частина поховань надзвичайно малоінвентарна і супровідний інвентар представлений лише спорядженням лучника або коня. Друга група поховань («знаті») включає срібні з позолотою прикраси пояса або, збруї. Виділити серед відомих наразі поховань комплекси вищої знаті (умовно «ханські») неможливо, вочевидь, статус печенізьких ханів таки не відрізнявся кардинально від голів родів. Печенізькі прикраси Х ст., при всій самобутності у формах, виготовлені переважно під впливом художніх стилів Хозарії, але з кінця Х ст. до них додаються візантійські й давньоруські мотиви, що домінують у першій половині XI ст.

Стосунки печенігів і Русі в часи правління Володимира Святославича переходять у фазу гострого військового протистояння. 992 р. печенігів розбивають на Трубежі, але 995 р. Володимир зазнає поразки під Васильковим. 997 р., за літописною легендою, лише хитрість та винахідливість рятує мешканців Білгорода від печенізької облоги. Для системної боротьби з печенігами Володимир ініціює

масштабну акцію з будівництва фортець на головних водних рубежах Південної Русі: на Десні, Острі, Трубежі, Сулі та інших, для яких проводить значні переселення мешканців у межах Русі. Невеликі гарнізони не могли самостійно відбити напад, однак вони могли довго тримати облогу, а сигнальна система оповіщення дозволяла за короткий час повідомити про напад князю і вчасно зібрати війська для відсічі. У систему оборони проти печенігів були включені і т. зв. «Змієві вали», що перепиняли шлях обозу кочовиків навіть без військових гарнізонів. Змушені користуватися лише проходами на переправах, кочовики, що поверталися з награбованим із Русі, ставали більш передбачуваними і вразливими.

Печенізькі прикраси вузди кінця X — поч. XI ст. Мирне.

Печенізькі прикраси вузди 1-ї пол. XI ст. Ново-Михайлівка.

У 1015 та 1019 рр. печеніги виступають у новій для себе ролі союзників одного з претендентів на київський стіл — Святополка. Обидві битви завершилися невдало для союзників — Ярославу Володимировичу (названому в пізніший історіографії «Мудрим») вдалося розбити та прогнати печенігів у поле. 1032 р. Ярослав продовжив політику батька будівництвом нової лінії укріплень на Росі. А 1036 р. він завдав печенігам рішучої поразки під Києвом.

Кінець печенізькому домінуванню у степу поклали їхні традиційні суперники — огузи. 1048 р. огузи (торки) розбивають печенігів, рештки яких розсіюються: частина вирушає у Подунав'я до візантійських кордонів, частина — в Угорщину, частина відходить до руських кордонів і стає «своїми поганими» (їхні київські князі розміщують як захисників степового кордону), нарешті ще одна частина залишається у степу і входить до складу половецького союзу.

1103 р. частина печенізьких родів, що залишилися у половців, була захоплена руськими князями й переселена на власні кордони. Ці печеніги увійшли до союзних прикордонних кочівницьких контингентів «чорних клобуків». Ще один прихід печенігів на Русь стався 1116 р., коли рештки печенігів і торків повстали проти половців у Подонні. Після дводенного бою вони відійшли в напрямку Русі й були прийняті Володимиром Мономахом. Проте 1121 р. Володимиру

Мономаху довелося вигнати зі своїх володінь одне з племен «чорних клобуків» — берендеїв, а за свідченням літопису, «торки й печеніги самі втекли».

Торки (огузи, гузи)

Предки огузів входили до Тюркського каганату на правах залежного кочового населення. З утворенням II Тюркського каганату огузи відійшли на захід, у Середню Азію, де зрушили зі своїх місць колишніх союзників тюрків — кангарів (печенігів). Ворожі стосунки огузів і печенігів, попри спорідненість цих народів, зберігалися протягом усієї їхньої історії, і з новою силою поновлювалися щоразу при їх зіткненні у Східній Європі.

Близько 888 р. у союзі з хозарами огузи розбивають печенігів і опановують східну частину Прикаспію, займаючи великі пустельні простори до Приаралля. Протягом довгого часу огузи підтримували союзні стосунки з хозарами, і, за свідченням писемних джерел, саме з огузів хозари формували гарнізон своєї фортеці Саркел на Нижньому Дону. Арабський посланник Ібн-Фадлан переказував, що огузи контролювали торгівельні шляхи зі Сходом, беручи плату за прохід купецьких караванів. Особливої системи в цьому, щоправда, не було, і часто сплата грошей або подарунків вождям огузів не забезпечувала купцям свободи проходу на «низовому рівні». Та й між самими вождями огузів — джабгу та іркінами — рідко спостерігалася згода. Саме тому, попри свою численність, огузам так і не вдалося закріпитися у Середньоазійському регіоні.

Прикраси поясів огузів Поволжя кінця IX — 1-ї пол. XI ст. Маяк Октября, Новомиколаївка, Рахинка (за Н. Хабаровою).

До середини X ст., у міру падіння впливу хозар у регіоні, огузи здійснювали дедалі більш самостійну політику, а вожді Приаралля навіть почали карбування власної монети за мусульманськими зразками. 965 р. огузи порушили угоду з хозарами і розбили рештки печенігів у Поволжі, вигнавши їх у Північне Причорномор’я. А ще через кілька років, після остаточного розгрому хозарських міст Святославом, огузи повністю опанували й степове Поволжя.

Період домінування огузів у Поволжі завершився з приходом половців. 1048 р., під тиском останніх, огузи тікають у Північне Причорномор’я, черговий раз витісняючи далі на захід печенігів. На Русі вони стали відомі як «торки».

1055 р. торки підступили до м. Воїнь, змусивши виступити проти них переяславського князя Всеволода. 1060 р. князі Ізяслав, Святослав, Всеволод і Всеслав організовують великий спільний похід проти торків, змусивши кочовиків тікати далеко в степ, не прийнявши бою. Ситуація огузів-торків, щоправда, і так уже була непростою. У степовому Причорномор’ї слідом за ними негайно з’явилися перші племена половців, а їхня нова хвиля переселення 1061 р. змусила торків повторити сценарій печенізької втечі.

Комплекс озброєння з поховання чорного клобука XII ст. Ковалі (за А. Кірпічніковим).

Торки 1064 р. попросили дозволу перейти Дунай у візантійські провінції. Їхня частина була розселена в Македонії, а решта, переживши голод і епідемію, повернулася на лівий берег Дунаю і попрохала вже руських князів узяти їх на службу. Торки склали основу вже згаданих «своїх поганих», розселених на південних кордонах Русі у Київському, Переяславському та Чернігівському князівствах. 1080 р. навіть відбулося невдале повстання переяславських торків, ще одне заворушення сталося 1121 р., однак у цілому торки та берендеї не раз прислужилися руським князям. У 1103 та 1116 рр. колонія торків на Русі навіть поповнилася за рахунок нових людей, що прибули від половців.

У XII ст. торки, берендеї та печеніги входили до союзу «чорних клобуків», який становив прикордонну охорону Русі, заснувавши низку міст, зокрема й відомий літописний Торчеськ. За особливостями матеріальної культури поселень такі міста вирізняються слабко, і найкраще про збереження кочовиками елементів своєї культури свідчить поховальний обряд, зокрема одним із найяскравішім є підкурганне поховання князя «чорних клобуків» із Таганчі.

Русь: від варварського народу до держави (середина — друга половина X ст.)

(А. Плахонін)

РУСЬ: ВІД ВАРВАРСЬКОГО НАРОДУ ДО ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА — ДРУГА ПОЛОВИНА X СТ.)

Русь у середині X ст.

Середина — друга половина X ст. в історії Русі — доба важливих соціально-економічних змін, що перетворили військово-торговельну корпорацію у Середньому Подніпров'ї, одну із багатьох конкуруючих за данину зі східнослов'янських племен та торговельні шляхи до імперій Сходу та Півдня, на територіальну державу, найбільшу в тогочасній Європі. Цьому сприяла не тільки її територіальна експансія у Східній Європі, але й культурно-цивілізаційний вибір на користь християнства, що вплинув не тільки на культурний розвиток східного слов'янства, але й залишив глибокий слід у політичній та соціально економічній історії Русі.

* * *

Якщо про початковий період історії русів літописець кінця XI — початку XII ст. мав доволі приблизне уявлення, інтерпретуючи переважно свідчення усних оповідей, вже розповідаючи про події з середини X ст., він місцями відчував під ногами більш твердий ґрунт. Якщо генеалогічний зв'язок із більш ранніми ватажками русів у родових переказах його покровителів-князів був розмитий, про своє походження від Ігоря Старого та його дружини Ольги вони пам'ятали добре; від часів Ігоря збереглися тексти угоди з Візантією, а від правління його дружини Ольги вже вела свою історію християнська громада Києва. Тож, окрім фольклорних оповідань про помсти деревлянам, літопис містить і цілком раціональні подробиці її правління. Втім, і тут не можна перебільшувати об'єктивність свідчень літописця, — дуже важко зрозуміти, чи темні віки нашої історії і справді тоді почали розвиднюватися, чи варто сприймати на віру оповіді київського книжника, що творив свою історії більш ніж за століття по тому. У цьому історикам дещо допомагають іноземні джерела, що саме з цього часу починають все частіше згадувати русів та їх правителів, і ці свідчення стають дедалі конкретнішими.

Хоча грецькі джерела згадують про найманців-русів у складі візантійського війська від початку X ст., як і військо русів Аскольда сторіччям раніше, у візантійські хроніки середини X ст. руси Ігоря вриваються немов нізвідки, зненацька. Крім них, розгром флоту київського князя детально описав також італійський дипломат, єпископ

Кремони Луітпранд. Наприкінці травня 941 р. у Константинополь прибули гінці від болгар, а потім і від стратига Херсонеса. Вони повідомили, що з півночі йде великий флот русів. Для греків момент був вкрай невдалий: візантійський флот був далеко від столиці, бився з арабами у Середземному морі. У місті лишалися тільки 15 негодящих хеландій, а посланці поширювали панічні чутки про нечувані 10 тисяч човнів русів. Втім, 11 червня 941 року біля містечка Ієрон на вході у Босфор цей невеличкий флот сміливо зустрів північних варварів. Ті спершу оточили нечисленні грецькі човни, та греки застосували грецький вогонь, і шоковані руси втекли, як пише візантійський хроніст, лише тому, що могли, на відміну від греків, пересуватися у мілководді. Після цієї невдачі руси розгромили чорноморське узбережжя Малої Азії. Врешті-решт вони були розбиті на суходолі та вдруге на морі і відступили на північ.

Торг у країні східних слов'ян. С. Іванов, 1909 р.

Хоч літописець і розповідає про другий похід Ігоря на греків, який нібито відбувся 944 р., це, скоріш за все, непорозуміння. А от договір із греками, укладений у тому році (літописець помилково датує його наступним 945 р.), абсолютно достовірний. Він регулює юридичний

статус перебування купців русів у Константинополі, а також містить пункт про взаємну військову допомогу Візантії та русів. На виконання цієї угоди найманці-руси у складі візантійської армії регулярно згадуються візантійськими та східними джерелами з 949 до 967 р.

Вже восени наступного 945 р. Ігор загинув від рук древлян, яких він обклав непосильною для них даниною. У літописному оповіданні про загибель Ігоря та помсту за нього його дружини Ольги тісно переплетені міфи та історичні факти. Втім, загибель князя від рук повсталих древлян — подія історична, її добре знали сучасники та пам'ятали навіть за кілька десятиріч по тому. За чверть сторіччя імператор Іоанн Цимісхій у листі до сина Ігоря Святослава погрожував йому долею батька, який було підняв руку на греків, та загинув від «германців», які прив'язали полоненого князя до дерев і розірвали його навпіл. Так само достовірним є і повідомлення «Повісті минулих літ» про остаточне підкорення землі древлян русами, — від 946 р. вона управлялася посадниками київських князів. Що ж до сюжетів про «помсти Ольги», у них своєрідно відбито оповідання про язичницькі обряди русів та людські жертвоприношення як невід'ємну складову їхнього поховального ритуалу, добре описаного арабським мандрівником X ст. Ібн Фадланом. Так само і спалення Іскоростеня нібито за допомогою птахів — відомий за сагами міфологічний сюжет, який, скоріше за все, був вплетений у легендарну оповідь пізнішими оповідачами.

Перші кроки княгині Ольги в історії, як і в перших князів русів, більше нагадують міф, легенду. Таємниче походження — і за кілька сторіч по її смерті, навіть у наш час, продовжують з'являтися нові версії про час та місце її народження (від Пскова та болгарської Пліски до волинського Пліснеська), сюжет страшної помсти древлянам за своїм характером чимось схожий на фольклорну язичницьку оповідь про смерть князя Олега від коня. Однак останні два десятиліття життя вдови Ігоря дали підстави митрополиту Іларіону через століття назвати її другою святою Єленою. Перелом епох, що характеризує Русь другої половини X ст., відбився в її життєвому шляху, який вона розпочала як героїня язичницького переказу, а завершила як персонаж християнського житія. Пізніше, вже через покоління, її онук, якого той самий Іларіон нарік другим святим Костянтином, повторив її шлях від кривавого язичницького володаря до володаря-християнина. Навряд чи

він був би таким вдалим, якби шлях йому не торувала його бабка Ольга.

Прямим наслідком завоювання землі деревлян стала перша відома нам за літописом спроба адміністративно-територіального поділу Русі. Літописець відзначає, що одразу після завоювання Ольга по всій Древлянській землі встановила данину та податки, облаштувала погости та ловища. Древлянську землю було позбавлено автономії, надалі нею завжди управляє посадник. Наступного року вона поширила цю систему і на Новгородську землю. Власне, околиці Києва по Дніпру та нижній Десні та Новгород (Рюрикове городище) з околицями, ось і все, що тоді безпосередньо належало київським князям. Вся інша територія майбутньої Русі належала численним племенам, які перебували у тій чи іншій формі залежності від русів Ольги, або інших дружинних угруповань. Імовірно, впорядкування зазнала і данина, що стягувалася київською дружиною і з цих напівзалежних навколишніх племен. Адже найкращою запорукою від повторення древлянських повстань у майбутньому був не тільки батіг — показове покарання, але й гарантія неповторення зловживань Ігоря, що стали причиною повстання. Втім, археологічні дослідження останніх років демонструють більш широку картину територіальної експансії часів Ольги, яка з Древлянської землі сягнула Волині та Подністров’я. Тут з’являються не тільки елементи дружинної культури, але й кераміка київського типу, що засвідчує територіальну експансію середині Х ст. Русі на захід, що, як ми ще побачимо, мало наслідки у зовнішній політиці Ольги.

Утім, деякі історики скептично ставляться до повідомлення літописця про адміністративне упорядкування Ольгою Новгородської та Древлянської землі. Трактат «Про управління імперією» вченого візантійського імператора Костянтина Багрянородного, написаний близько 949 р., містить розлогий опис Русі. Крім переліку декількох міст — Києва, Новгорода (у якому сидів юний Святослав), Чернігова, Смоленська та, можливо, Любеча і Вишгорода, у ньому згадуються «пактіоти» — залежні від русів племена древлян, дреговичів, кривичів, сіверян, данину з яких, судячи з детального опису, продовжували збирати шляхом класичного полюддя — щорічного об’їзду князем з дружиною підвладних племен, яке арабські автори згадують ще з IX ст. Втім, інформатори могли і не встигнути повідомити імператору про

зміни, адже книга була написана лише за кілька років після завоювання Древлянської землі.

Християни та язичники. С. Іванов, 1912 р.

Скупу, місцями анекдотичну оповідь «Повісті минулих літ» про зовнішню політику Ольги значно доповнюють зарубіжні джерела. Літописцю було відомо лише про поїздку Ольги у Константинополь, де її нібито охрестив сам імператор, що підтверджується також і західними джерелами. Втім, вчений імператор Костянтин Багрянородний у трактаті «Про церемонії» хоч і лишив нам опис прийому посольства русів з архонтисою Ольгою на чолі, на жаль, нічого не говорить про предмет переговорів. Можливо, ця поїздка була чимось пов’язана із пізнішим посольством Ольги до германського короля Оттона I, про яке нічого не говорить літописець, але про яке повідомляється у німецькому «Продовженні хроніки Регінона Прюмського» та «Хільдесхаймських аналах». Як свідчать німецькі джерела, «Єлена, королева ругів» нібито звернулась до німецького короля з проханням висвятити для її народу єпископа та священників. За два роки, 961 р., на Русь вирушив щойно висвячений за наказом короля єпископ Адальберт, але вже наступного року він повернувся

назад, за повідомленням хроністів, нібито ледве врятувавши своє життя.

Тож, можливо, й в Константинополі Ольга вела переговори про хрещення Русі. Втім, вони зазнали невдачі, про що літописець згадує побіжно та в анекдотичній формі — спершу Ольга нібито відмовляє імператорові вийти за нього заміж, а за кілька років відповідає відмовою його послам на вимогу надіслати подарунки у відповідь на його багатий прийом у Константинополі. Як за століття до того Велика Моравія та Болгарія, Ольга намагалася побудувати, кажучи сучасною мовою, різновекторну зовнішню політику, застосовуючи на свою користь суперечність між Візантією з одного боку та папством і Німецьким королівством з іншого. Втім, судячи з усього, ця її політика зазнала невдачі. Історики пояснюють це її конфліктом із сином Святославом.

На момент загибелі батька Святослав був ще зовсім малою дитиною (напевно близько 3 років), тож владу прибрала до рук його мати. Хоча літописець і розповідає, що дитиною Святослав увесь час був біля матері, під 949 р. Костянтин Багрянородний говорить, що той княжить на півночі у Новгороді. Так само його не було біля матері під час її подорожі у Константинополь 957 р. У нас є всі підстави більше довіряти тогочасним повідомленням візантійських джерел. Поки його мати все більше схилялася до християнства, Святослав, схоже, виховувався у дружинному середовищі, адже до останнього залишався завзятим супротивником християнства. Тож невдачу місії єпископа Адальберта деякі історики пояснюють тим, що Святослав на час його приїзду на Русь вже досяг повноліття та очолив партію супротивників християнізації. На жаль, про цей конфлікт літописець говорить лише натяками, у формі вигаданої розмови між ним та Ольгою, у якій на прохання матері охреститися Святослав нібито відповів, що у такому разі з нього буде насміхатися дружина.

Попри численні пам’ятки на його честь, що множаться останніми роками Україною, Святослав Ігоревич навряд чи може слугувати взірцем правителя. Утім, судячи з літописної оповіді, його ім’я і за сторіччя після смерті згадувалося у героїчному епосі як взірець військової доблесті. Після походу на древлян ані літописи, ані зарубіжні джерела довгі два десятиліття не згадують про військову активність русів. Та навряд чи всіх у дружині задовольняв розмірений

щорічний ритм полюддя. Виразником очікувань тієї частини дружини, яка прагнула завойовницьких походів, і став Святослав. Поки його мати будувала південний та західний вектори зовнішньої політики, молодий князь спершу спрямував свою увагу на Схід, де колись грізний Хозарський каганат вже не перше десятиріччя хилився до занепаду.

Згідно з непевною хронологією «Повісті минулих літ», 964 р. Святослав здійснив похід на східнослов'янське плем'я в'ятичів у басейні Оки, що до того платило данину хозарам. Наступного 965 р. дружини Святослава здобули хозарську фортецю Саркел на Нижньому Дону та підкорили племена ясів та касогів у Прикубанні. Втім, цей похід не став вирішальним у долі Хозарського каганату. Як повідомляють арабські джерела, у 968—969 рр. могутнє військо русів спустилося Волгою, розграбувало хозарське місто Семендер та столицю каганату Ітиль. Хоча раніше цей похід приписували Святославу, здійснили його, скоріше за все, інші дружини русів з північного сходу Європи, оскільки київський князь в цей час перебував у Києві та на Балканах. Деякі історики навпаки, пов'язують цей похід з поверненням Святослава у Київ після першого Балканського походу, та вважають його помстою за напад союзних хозарам печенігів на Київ. Втім, навіть цей погром не поклав край історії каганату. За допомогою правителів Хорезму в обмін на прийняття ісламу той на пів сторіччя було відродився, хоча його влада не поширювалася далі Нижнього Поволжя. На ясів та касогів за 20 років ходив ще син Святослава Володимир та на початку XI ст. його онук Мстислав. А плем'я в'ятичів остаточно було підкорено лише наприкінці XI ст. Не знаємо напевно, чи лишив Святослав по собі залогу в Саркелі, який у літописах дістав назву Білої Вежі, чи встановлення його політичного зв'язку із Києвом треба датувати вже часами Володимира Святославича.

968 р. Святослав як найманець греків втрутився у війну між Візантією та Болгарським царством. Йому вдалося закріпитися у гирлі Дунаю, де його базою стало місто Переяславець. Дружини русів діяли проти болгар самостійно, а їх човни брали участь у діях візантійського флоту. Русам вдалося здобути потужну болгарську фортецю Доростол на Дунаї, а потім і столицю Болгарського царства Преслав. Бойові дії русів супроводжувалися грабунками та масовими вбивствами, історичні джерела рясніють описами масових жертвопринесень

християн язичницьким богам, дуже схожі на вже згадувані нами вище безчинства війська батька Святослава Ігоря у Малій Азії. Налякані жорстокістю загарбників болгари були змушені піти на угоду з русами.

У цей час у печенігів, які спочатку виступали як союзники русів проти Хозарського каганату, із його поразкою були розв'язані руки. Тож вони повернули зброю проти своїх вчорашніх союзників. Поки Святослав воював на Дунаї, орда печенігів взяла в облогу Київ, де перебувала мати Святослава Ольга. Святослав полишив головну дружину в Болгарії та з малим військом швидко повернувся на Русь. Втім, облогу вдалося зняти і без його участі. Літописець переповів важку розмову Святослава з матір'ю, яка дорікала йому в тому, що він не боронить батьківську спадщину, шукаючи воєнної удачі за морями. Втім, Святослав уже втратив інтерес до Наддніпрянщини — його вабили багаті землі Балкан, де він прагнув заснувати нову державу. Після смерті матері він розділив землі, що йому належали, — Київ, Древлянську землю та Новгород, між синами і повернувся на Балкани з твердим наміром розпочати війну проти своїх учорашніх союзників греків.

За відсутності Святослава стратегічна ситуація тут повністю змінилася. У Візантії відбувся черговий династичний переворот, і місце імператора Никифора Фоки заступив енергійний полководець Іоанн І Цимісхій. У Болгарії також змінився правитель — царя Петра змінив на престолі його син Борис. Після невдалої спроби укласти угоду з візантійцями той перейшов на бік Святослава, але його владу відмовилися визнавати західні землі Болгарії. Святославу вдалося утворити антивізантійську коаліцію, до складу якої крім дружин русів та східних болгар увійшли угорці та одна з численних орд печенігів. 30-тисячна армія союзників удерлася до візантійської Фракії, де їм протистояло 10-тисячне військо на чолі з Вардою Скліром. Літописець оповідає, що Святослав переміг греків, дійшов до стін Константинополя та взяв данину не лише на живих, але й на загиблих воїнів. Втім, тогочасні грецькі джерела оповідають лише про битву під Аркадіополем (більш ніж 100 кілометрів від Константинополя), у якій військо Святослава зазнало поразки, — печеніги та більша частина русів були винищені. Залишки армії Святослава відступили до Дунаю, а армія греків вирушила до Малої Азії, де в цей час спалахнуло повстання.

Воєнну кампанію 971 р. очолив сам імператор Іоанн Цимісхій. Скоординованим ударом сухопутної армії та флоту за три тижні квітня імператор взяв військо Святослава у стратегічні кліщі. Його армія подолала гірські перевали, здобула столицю Болгарії Преслав, де у полон потрапив болгарський цар, та підійшла до Доростолу, який з Дунаю вже блокував візантійський флот. Втім, облога зі змінним успіхом тривала довгі три місяці. Лише зазнавши декількох поразок, у полі перед загрозою голодної смерті, під тиском варязьких найманців Святослав пішов на угоду з імператором. В обмін на обіцянку більше не піднімати зброю проти Візантії 22 тисячі воїнів Святослава отримали по дві міри хліба на кожного воїна та вільний прохід на Русь. Угоді передувала особиста зустріч імператора Іоанна Цимісхія зі Святославом, чудово описана візантійським хроністом Львом Дияконом.

Після голодної зимівлі в гирлі Дніпра частина війська Святослава вирушила до Києва суходолом, а частина, на чолі із самим Святославом, на човнах Дніпром. Тут їх чекала засідка орди печенігів, яку очолював «князь» Куря. Святослав знайшов свою злу смерть, а його оббитий сріблом череп став чашею на святковому бенкеті печенізького володаря.

* * *

Якщо до цього літописець нічого не розповідає нам про братів київських князів — ані про братів Ігоря, ані Святослава (про братів Ігоря можна тільки здогадуватись за згадкою Костянтином Багрянородним не названих на ім’я племінників у складі посольства Ольги), Святослав лишив по собі одразу трьох синів: Ярополка, Олега і молодшого Володимира. 970 р., поховавши матір, перед тим як вдруге вирушити на Балкани, Святослав розділив між ними свої володіння. Ярополк отримав Київ, Олег Древлянську землю, а Володимир Новгород. У цьому розподілі знову, як і в оповіданні про адміністративно-територіальну реформу Ольги, перелічені безпосередні володіння київської династії, які, на відміну від земель їх «пактіотів»-данників, вони могли передавати у спадок. Тож, з огляду на цю інформацію, попри скептицизм деяких істориків, можемо

напевно стверджувати, що територіальне ядро Русі склалося саме за правління Ольги, коли торговельно-дружинна корпорація почала перетворюватися на територіальну державу.

Княгиня Ольга та імператор Костянтин Багрянородний. Фреска київського Софійського собору. XI ст.

Ми не знаємо, чи після смерті батька троє братів перетворилися на самостійних правителів, чи між ними мала зберігатися система «старшинства» — підпорядкування молодших братів старшому, відома нам вже з другої половини XI ст. Та, з огляду на вік їхнього батька, навряд чи навіть старший Ярополк на момент його смерті досяг повноліття. Тож, як і у випадку з малолітством їх батька, перші роки правління головну роль відігравали не вони. Так, біля Володимира літописець згадує його воєводу Добриню, а регентом при київському князі Ярополку став воєвода Свенельд. Вперше літописець згадує його ще за життя Ігоря — військо князя заздрить багатству дружинників Свенельда. Він активно підтримав Ольгу в конфлікті з древлянами, скоріш за все, був наставником юного Святослава, брав активну участь у його балканських походах, на зворотному шляху його дружина єдина врятувалася від печенігів, вирушивши, на відміну від Святослава, на Русь суходолом. Тож навряд чи в Києві була якась сила, яка могла б

кинути виклик Свенельду, який став регентом та, за твердженням літописця, злим генієм Ярополка.

Принаймні саме на нього літописець покладає провину за першу братовбивчу війну на Русі — усобицю. Нібито 975 р. Олег Древлянський на полюванні вбив сина Свенельда Люта, і той кілька років намагався вмовити Ярополка помститися його братові. Втім, Ярополк напав на Олега лише 977 р., коли він досягнув повноліття і вже менше залежав від Свенельда, який, власне, зникає з літопису одразу після оповідання про смерть сина. Ярополк розбив військо брата біля столиці Древлянської землі Овруча, а сам Олег загинув у фортечному рву, впавши туди, тікаючи мостом. Коли Володимир у Новгороді дізнався про смерть Олега, він втік «за море», скоріш за все у Скандинавію. Тож Ярополку вдалося об’єднати усі на той час володіння Рюриковичів — Київ, Древлянську землю та Новгород.

Хоч літопис про це мовчить, за повідомленням західних джерел Ярополк відновив дипломатичні контакти його баби. Посли русів відвідали германського імператора Оттона II на імперському з’їзді у Кведлінбурзі в грудні 973 р. Якщо вірити пізнішому Ніконівському літопису, Київ відвідали посли Папи. Дружиною Ярополка була не названа літописцем на ім’я грекиня, тож, можливо були відновлені і дипломатичні стосунки з Візантією. Ми не знаємо, чи насправді Ярополк вів перемовини про хрещення Русі та як далеко зайшли ці переговори. Втім, з огляду на те, що 1044 р. Ярослав Володимирович наказав охрестити кістки Олега та Ярополка, той навряд чи був християнином.

Так, в імперіях Заходу та Півдня можна було шукати нову віру, але молодший брат Володимир виявився прагматичнішим, — він вирушив за північне море за військом. 980 р. (за іншими даними 978) він повернувся на Русь з найманою варязькою дружиною та спершу повернув собі Новгород. Подальші його кроки продемонстрували, що він не збирається задовольнятися батьківським спадком. На шляху з Новгорода до Києва Володимир підкорив навіть незалежний Полоцьк, правитель якого Рогволд уклав союз із Ярополком, який було закріплено угодою про шлюб Ярополка з його дочкою Рогнедою. Володимир взяв собі і Полоцьк, і Рогнеду. Ярополк, нібито намовлений зрадником воєводою Блудом, не наважився боронити Київ, та сховався у фортеці Родень на Дніпрі. Врешті-решт після довгої облоги під час

переговорів з братом його було підступно вбито, і Володимир став одноосібним правителем Русі.

* * *

Вище ми вже відзначали, що літописна біографія Володимира Святославича у чомусь нагадує долю його баби Ольги. Так само кривавий язичник спочатку й ідеал християнського володаря після хрещення. Такий літературний штамп, характерний для середньовічної християнської книжності, дав підставу деяким сучасним авторам літературних та наукових панегіриків князю поставити під сумнів як найбільш криваві подробиці його приходу для влади, так і пікантні подробиці його звичок, які вони вважають чи не літературними гіперболами, аби відтінити чудесне Преображення Володимира після хрещення. Можна було б погодитися з їх сумнівами, якщо б за 35 років по тому усобиця вже охрещених синів Володимира багато у чому не перевершила жахи боротьби за владу самих Святославичів.

Попри те, що Володимир однією ногою вже стояв у християнській добі історії Русі, літописна оповідь про його правління значною мірою також побудована на усних джерелах, переказах та анекдотах. Наскільки небезпечно беззастережно довіряти літопису, свідчить той факт, що на момент написання «Повісті минулих літ» вже не пам’ятали подробиць хрещення Володимира — чи то у Василеві, чи то у Києві, чи то у Херсонесі, а історики змушені шукати пояснення цьому нібито у тому, що Володимира у Херсонесі примусили хреститися вдруге. Так само навряд чи можна довіряти літописному анекдоту про походження Володимира нібито від рабині — ключниці княгині Ольги Малуші, та його низький порівняно з братами соціальний статус. У ранніх русів була поширена полігамія (багатоженство), разом із тим багаті руси тримали ще й наложниць з-поміж рабинь. Втім, у давніх германців, скандинавів та слов’ян будь-яка наложниця, яка народжувала сина, отримувала статус повноправної дружини, а її син мав ті ж самі права, що й діти від інших дружин. Та літописець вперто наполягає на його низькому походженні. Так, при розподілі Святославом володінь, про Володимира нібито згадали лише тому, що новгородці з підказки Добрині самі попросили князя надіслати їм молодшого сина. Втім, від

Костянтина Багрянородного ми знаємо, що статус Новгорода був надзвичайно престижним (принаймні вищим від древлянського Овруча, який отримав Олег) ще у попередньому поколінні, і за регентства Ольги посадником у ньому був сам Святослав. На порівняно високе походження матері Володимира вказує і той факт, що брат його матері Добриня належав до старшої дружини і правив за нього у роки малолітства свого племінника.

Вже більш ніж тисячоліття Володимира шанують як хрестителя Русі. Та, перш ніж охрестити Русь, він вогнем та мечем зібрав докупи в єдину державу землі десятків східноєвропейських племен, саме він утворив Русь у кордонах, які ми пам'ятаємо за шкільними історичними атласами. Він не бездумно, як його батько, кидався туди-сюди, залишаючи за спиною попелища та ворогів. Там, куди приходили дружини київського князя, лишалися його посадники, або, як з волзькими болгарами, на ціле покоління було встановлено взаємовигідний мир.

Руїни Херсонеса. Фортечна стіна. Вид з боку головної міської брами. На дальньому плані видно вежу Зенона.

Вже на шляху війська Володимира з Новгорода на південь, крім завоювання Полоцька, була ліквідована автономія кривичів, дреговичів, сіверян — племен, на яке поширювалося полюддя київських князів. Принаймні, якщо вірити літописам, київським князям більше не доводилося час від часу приводити їх до покори. Наступним став похід на Захід — на Волинь та підконтрольні Польщі Червенські гради. Можемо лише здогадуватися, чи це був завойовницький похід, чи вимушена кампанія, з огляду на можливі союзницькі відносини між Ярополком, Германською імперію та Польщею. Якщо боротьба за Червенські гради та Перемишль тривала ще півстоліття, Волинь надійно увійшла до складу Русі. За кілька років Володимир був змушений повторити західний похід, цього разу проти балтського племені ятвягів. Втім, боротьба з ятвягами тривала ще й у середині XIII ст., тож перемога Володимира у кращому разі була лише тактичною. Третій західний похід Володимир здійснив вже після хрещення, цього разу на племена білих хорватів у Прикарпатті, — Верхнє Подністровя було остаточно включене до складу Русі.

За що не брався Святослав, усі свої справи лишав незакінченими. Як вірний син, Володимир доклав чимало зусиль, аби завершити розпочаті батьком справи. За два роки він підкорив племена радимичів та в’ятичів, і, хоча в останніх ще Володимир Мономах за 100 років згадує власних племінних князів Ходоту з синами, вони вже ніколи не виходили з політичної орбіти Русі. Наступного року, за повідомленням літописця, Володимир вирушив на болгар, і, хоча літопис говорить про волзьких, ми напевно знаємо, що київський князь вирушив на Волгу. Хоча літопис і говорить про перемогу Володимира, мир з волзькими болгарами було укладено на рівних умовах, що відкривало для купців шлях Волгою на Південь. Похід Володимира на волзьких болгар засвідчує ще одну забуту літописцем обставину. Так само як і Полоцьк, на цей час було ліквідовано незалежний статус угруповань русів на Верхній Волзі і землі майбутнього Ростово-Суздальського князівства остаточно увійшли до складу Русі. Від волзьких болгар Володимир рушив униз Волгою, де остаточно підкорив та обклав даниною залишки Хозарського каганату. Саме в цей час під владу київських князів потрапив Таманський півострів з містом Тмуторокань.

Та найбільша небезпека з часів та з вини Святослава загрожувала Києву з півдня. Тільки у «Повісті минулих літ» згадано про 7

печенізьких нападів на Русь за роки правління Володимира. Захистом від печенігів стали лінії укріплень — циклопічні Змієві вали та фортеці уздовж південних кордонів обабіч Дніпра. Аби ця система укріплень спрацювала, Володимир взявся за масштабну програму переміщення населення. Згідно з повідомленнями літописця, він переселяв на південь «кращих мужів» усіх підкорених ним східноєвропейських племен, включаючи фіно-угорські народи. Цю політику продовжував і його син Ярослав. Це підтверджується й археологічними знахідками особистих речей — прикрас, характерних для найвіддаленіших куточків Східної Європи, чиї власники були переселені за наказом Володимира на південні кордони Русі. Таким чином Володимир вбивав одразу двох зайців — укріплював кордони та лишав підкорені ним племена без політичної еліти, яка б могла очолити організований спротив завойовникам.

На новоприєднаних землях за наказом Володимира здійснювалися важливі перетворення. Разом із племенами зникали старі протоміські родоплемінні та дружинні центри, життя з яких разом із мешканцями слідом за владою та перерозподілом відчужуваного надлишкового продукту перетікало на побудовані неподалік нові адміністративні центри — князівські міста. Саме у роки правління Володимира розпочався стрімкий злет таких міст, як Чернігів (поруч із старими Шестовицями), Переяславль, волинський Володимир, Смоленськ (поруч із дружинним Гньоздовим), Ростов (поруч із Сарським городищем), Ярославль (поблизу Тимерьово, названий на честь тодішнього ростовського посадника, сина Володимира Ярослава) тощо. Новий адміністративно-територіальний поділ мав розірвати старі племінні традиції, а їх високий статус підкріплювався високим рангом призначених князівських адміністраторів-посадників, якими часто ставали численні сини київського князя. Втім, мета створюваної адміністративної системи була одна — спрямувати матеріальні та людські ресурси на підтримку грандіозного оборонного будівництва у Середньому Подніпров’ї, для захисту серця Русі від кочовиків.

Військові успіхи та зростаюча міць київського князя дозволила йому знову, після невдач батька, наважитися втрутитися у візантійську політику. Успіх, що очікував у цій справі Володимира, зумовлений навіть не стільки його порівняно більшим військовим потенціалом, скільки більш обережними діями та поміркованими цілями, які він

ставив перед собою. На відміну від батька, який, немов хижак, прагнув лише військової здобичі та нових земель, Володимир прагнув від візантійських імператорів лише визнання його політичного статусу, хоча б ціною за це мала стати християнізація Русі.

* * *

Смерть Олега, князя древлянского. Т. Шевченко. 1837

Останнім часом особливо в Україні набирає популярності точка зору, що хрещення Русі слід датувати сторіччям раніше Володимира, а саме походом русів на Константинополь 860 р. Втім, хоча й справді навіть у часи Володимира греки пам'ятали це хрещення, та саме роками перебування на константинопольській кафедрі патріархів Фотія та Ігнатія датували заснування Руської єпархії, жодне джерело, окрім літописної оповіді про цей похід, не пов'язує його з київським угрупованням русів та не знає імені князя, що очолював військо русів. Більше того, літописна оповідь про Аскольда та Діра — їхнє походження та перебіг їх княжіння у Києві, вважається одним з

найтемніших місць у літописі, а ототожнення ватажка війська русів з Аскольдом є хоча і ймовірною, але лише здогадкою літописця, який намагався дати раду численним легендарним оповіданням двохсотрічної давнини на тлі інформації грецьких хронографів, що їм суперечила. Саме тому літописне оповідання рясніє хронологічними та логічними неузгодженостями. Зокрема, йому довелося передатувати похід Аскольда на Константинополь 866 р., адже насправді той відбувся ще за 2 роки до того, як «новгородці» «закликали» Рюрика разом із дружиною (до складу якої нібито входили Аскольд та Дір) «з-за моря».

Але найбільше запитань викликає характер хрещення русів «Аскольда». Хоча греки поставилися до нього всерйоз, численні приклади хрещення дружин норманів на заході континенту наводять на зворотні думки. Оскільки обряд хрещення північних варварів супроводжувався багатими дарами, деякі їх ватажки, ласі до легкої наживи, примудрялися хреститися по кілька разів. Тож, якщо греки і поставили галочку в переліку християнських народів навпроти русів, християнство в IX ст. так і не прижилося у Середньому Подніпров'ї, усе наступне століття скоріше нагадуючи поодинокі паростки пролісків під суцільним сніговим покривом язичництва. Попри цікавість до християнства з боку окремих представників еліти, — зокрема, як йшлося вище, християнкою була Ольга — язичницька партія в Києві мала переконливі контраргументи, що зв'язували руки навіть владолюбній княгині. Втім, хоч і повільно, християнство поширювалося на Русі — в Києві з часів Ольги відома церква, а в її найближчому оточенні був священик на ім'я Григорій, у похованнях тих часів археологи знаходять натільні хрести. Якщо раніше, у часи Святослава, язичницька партія спиралася на беззастережну підтримку князівської дружини, але християнство поступово поширювалося і в їх середовищі. Декілька послів Ігоря давали клятву виконувати договір 944 р. у храмі святого Іллі, тобто вже були охрещені. Охрещених найманців-росів у імператорській палацовій варті згадує й Костянтин Багрянородний. Першими християнськими мучениками на Русі стали Феодор Варяг та його син Іван, що належали саме до військово-торгівельного прошарку населення Києва.

Одним з неочікуваних наслідків територіальної експансії Володимира стало загострення релігійного питання. Раніше руси

являли собою більш-менш гомогенний прошарок суспільства — вели спільний спосіб життя та мали спільні вірування. Різке збільшення території держави вимагало чисельного збільшення військового стану, до складу якого після переселення на південний кордон включалися представники інших підкорених племен та народів, багато з яких мали власних богів. Так звана «язичницька реформа Володимира», описана літописцем, стала спробою механічного об’єднання пантеону племінних богів, у який, якщо вірити «Повісті минулих літ» потрапили не тільки слов’янські, але фіно-угорські, балтські та навіть іранські божества. Втім, ця незграбна спроба не могла не зазнати невдачі, — навряд чи ця ідея була сприйнята суспільством. Та й навколишні народи за останнє сторіччя майже всі навернулися до монотеїстичних релігій — якраз напередодні волзькі болгари прийняли іслам, а сусідні поляки християнство. Християнство поширювалося не тільки у русів, але знаходило дедалі більше вірних навіть у Скандинавії, яка була невичерпним джерелом найманого війська київських князів. Язичництво гальмувало розвиток стрімко зростаючого державного об’єднання у рівноцінного гравця на шахівниці тогочасної міжнародної політики. Тож питання, чи навертатися у монотеїзм, не було. Якщо вірити літописцю, Володимира цікавило питання, яку монотеїстичну релігію обрати.

Літописний сюжет про вибір Володимиром віри — теологічний диспут спеціально запрошених у Київ представників східної та західної церков, ісламу та іудаїзму, а також про посольство русів, яке мало ознайомитися із відправою релігійних культів «на місцях», улюблене джерело цитування для численних популярних текстів про хрещення Русі. Втім, ця легендарна оповідь містить багато анахронізмів та належить до т. зв. «мандрівних сюжетів», що час від часу спливають за певних історичних обставин у різних народів — зокрема, хозар, волзьких болгар, мораван, монголів. Та й чи були у Володимира сумніви? Адже, попри намагання його баби Ольги та, можливо, його брата Ярополка, запросити місіонерів з Германії та Риму, історично, економічно та культурно руси були міцно зв’язані саме з Візантією, тож навіть діяч масштабу Володимира був неспроможний обірвати цю дніпровську пуповину.

Попри значущість прийняття християнства для подальшої історії Русі, його обставини забулися вже за кілька десятиліть, і давньоруські

джерела фіксують декілька версій хрещення київського князя та перебігу русько-візантійської війни, що передувала цьому. Так само мало допомагають історикам тогочасні візантійські та східні джерела, що суперечать одне одному, а саме хрещення згадується лише у пізніших компіляціях, одна з яких навіть датує подію роками правління імператора Іоанна II Комніна, тобто XII ст. Хронологічно найбільш рання з руських джерел «Пам’ять та похвала князю руському Володимиру» Іакова Мніха містить відмінну від літописної хронологію та оригінальну послідовність подій. Згідно з повідомленнями Іакова, Володимир хрестився на десятий рік від вбивства ним свого брата Ярополка, яке він, на відміну від літопису, датує 978 роком, а в хрещенні прожив 28 років. На другий рік після хрещення, 988 р., він ходив «до порогів» і лише наступного 989 р. пішов на Корсунь. Ця дата добре узгоджується з повідомлення візантійського історика Льва Диякона, який прив’язував падіння Херсонеса до комети 989 р. Втім, порівняно пізніша «Повість минулих літ» датує хрещення Володимира і похід на Херсонес одним 988 р. Цю дату підтверджує праця сирійсько-єгипетського історика Яхії Антіохійського.

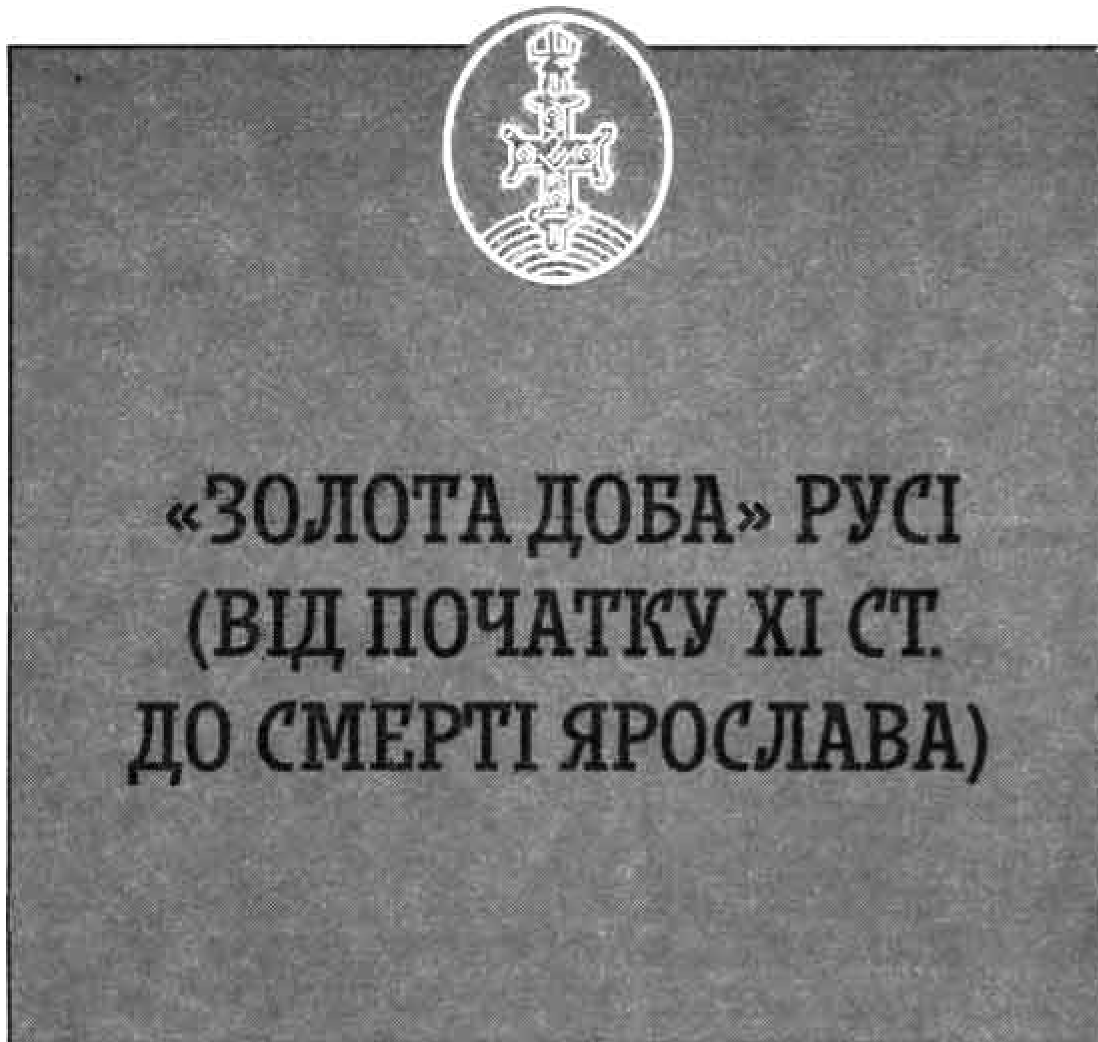
Хрещення киян. К. Лебєдєв.

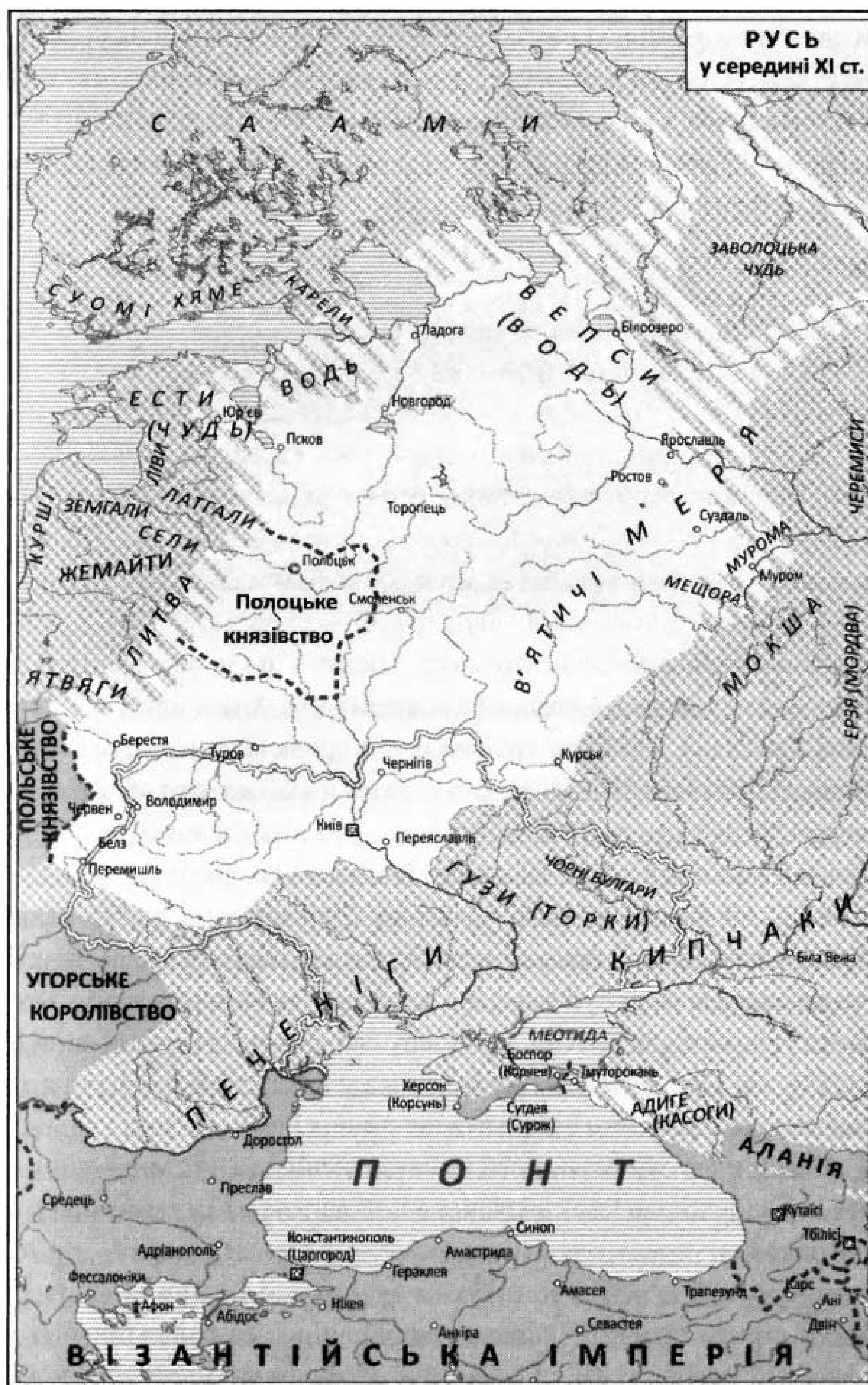
Так само не роз’яснюють джерела, чи був похід Володимира на Херсонес ворожим до імператора Василія II актом, чи навпаки, як союзник імператора він підкорив повстале проти нього місто. Достеменно відомо лише, що Володимир підтримав Василія II у громадянській війні, що спалахнула в імперії, за що йому було обіцяно руку сестри імператора порфірородної (народженої, коли її батько був імператором, що вважалося надзвичайно престижним) Анни. Яхія Антіохійський згадує про участь 6-тисячного війська русів у малоазійських кампаніях імператора 988 та 989 рр., тобто або ми маємо датувати корсунський похід кількома місяцями між ними, або й справді Херсонес перейшов на бік повстанців. Деталі облоги Херсонеса в «Житії Володимира особливого складу» та літописця дещо різняться, та є й спільні обставини. Облога тривала три місяці, а місто впало лише через зраду — за версією «Житія» варяга Жидьберна, а за версією «Повісті минулих літ» Анастаса Корсунянина. Володимиру вдалося перекрити постачання у місто припасів та/або води, і Херсонес капітулював. Місто було пограбовано, а численні сліди пожежі й руйнувань у наші часи були знайдені археологами.

Ми не знаємо напевно, чи справді у Херсонесі відбувся обряд хрещення (перший? повторний?) Володимира, та саме тут він нарешті отримав обіцяну йому руку грецької принцеси, а посланці Василія II — символічні ключі від їхнього ж міста. Дивна обставина. Якщо тогочасні зарубіжні джерела майже не згадують про хрещення Володимира і Русі, його шлюб, навпаки, не лишився непоміченим. У візантійців не було заведено віддавати порфірородних принцес заміж за іноземних володарів, і Анна саме напередодні відмовила германському імператору. Мабуть, і сам Володимир вважав Анну найбільшим своїм військовим трофеєм, і, як-то кажуть, тримав її «під склом». З літопису нам не відомі діти Володимира від Анни, хоча історики й робили спробу довести, що святі Борис і Гліб, а також дружина польського князя Казиміра I Марія-Добронєга народилися саме від цього шлюбу. Хоч у цій частині літописець і скупий на точні дати народжень та смертей, особливо численних Володимирових дружин, втім, про смерть Анни 1011 р. він написав. Хоча грецькі джерела навпаки, пишуть, що вона померла за кілька років по смерті свого чоловіка.

Звичайно ж, хрещення князя — чи то у Василеві, чи то в Києві, чи то в Херсонесі — ще не було хрещенням всієї країни. Розмір володінь Володимира зумовив хрещення як процес протяжний у часі на довгі роки та навіть десятиліття. Якщо в Києві, де відсоток християн був вищий, а вплив центральної влади був найбільшим, хрещення пройшло без ексцесів, вже у Новгороді воно вилилося в збройне протистояння. Якщо ж говорити про більш віддалену периферію Русі, як Верхня Волга, язичницькі повстання спалахували тут ще понад півстоліття по тому. Що ж до більш мирного спротиву християнству, окремі елементи язичництва ми можемо спостерігати й у наші часи — в фольклорних ритуалах та навіть у християнській обрядовості українців, білорусів та росіян.

«Золота доба» Русі (від початку XI ст. до смерті Ярослава)
(А. Плахонін)

Русь у середині XI ст.

За перші двадцять років правління Володимира Русь перетворилася на державу, що охопила чи не половину Східної Європи, а прийняття Володимиром християнства та шлюб з порфірородною сестрою візантійського імператора ввели його в престижний клуб найбільш могутніх володарів тодішнього світу. Утім, як будь-яка держава, що виникла шляхом завоювання протягом одного-двох поколінь, Русь Володимира не була позбавлена хвороб росту. За великим рахунком, вражаюче виглядаючи на сучасній нам карті, насправді вона являла собою порожній всередині контур, лише форму для майбутньої держави, яку ще тільки належало заповнити і зшити адміністративною структурою, військово-адміністративною і культурною елітою, зрештою містами та фортецями, які мали утримати разом усе це скороспіле, роздуте утворення, яке екзальтовані публіцисти іноді називають імперією. «Золота доба» Русі, яка видається найвищою точкою її історичного злету, нам з вами радше нагадала б великий будівельний майданчик посеред незайманих лісових хащ та неораного лісостепу.

* * *

Цей будівельний майданчик розпочинався прямо з князівського палацу. Масштабна будівельна програма Володимира не могла оминути його столицю, де на місці великого язичницького могильника було побудовано нове місто — «Місто Володимира». Руси не просто пограбували Херсонес, вони зробили це із розумінням, що спробують вже у Києві відтворити візантійські зразки містобудування. Вони прихопили корсунських священиків, святі мощі, церковні посудини, ікони, скульптури — людські і тварин, інші елементи церковного та світського декору. І що навіть мармурові саркофаги, у яких поховали Володимира та Анну, а потім і його сина Ярослава, й ті були трофейні — з кримських ранньохристиянських поховань III—IV ст. Осередком цього нового міста, як це личить будь-яким державам неофітам, був князівський палац і величний кам’яний храм, що на честь десятої частини князівських доходів, що йшли на його побудову і утримання, дістав назву Десятинного. Втім, дуже швидко й це нове місто стало затісним, і за два десятиліття будівництво продовжувалося вже за його

межами. Так само, немов на дріжджах, зростали нові міста по всій Русі — від Переяславля на південному сході до Володимира на заході. Але їх стрімкий злет був ще попереду.

Десятинна церква. Реконструкція Юрія Асєєва.

Будівництво Десятинного храму, печеніги та численні сини — ось все, що хвилювало старіючого Володимира в останню чверть століття його правління. Про печенігів ми вже згадували — проти них боролися переважно шляхом будівництва валів та фортець (якщо вірити таким літописним оповіданням, як байка про білгородський кисіль, ті вміли брати добре укріплені міста тільки виснаженням). Правда, пробували ще їх християнізувати, навіть за допомогою професійних місіонерів із Заходу. Один із них, Бруно Кверфуртський, виклав у листі до германського короля Генріха II докладний опис своєї місії та перебування при дворі Володимира. Гостини Бруно у Києві датуються зимою 1007—1008 рр. Привітний хазяїн, неймовірно багатий сеньйор (так у листі — *Авт.)* Русі Володимир намагався вмовити Бруно не ризикувати життям, але врешті-решт особисто проводив його до прикордонних укріплень. Історики вже давно помітили, що, якщо за часів Святослава землі печенігів починались за день шляху від Києва,

Бруно та Володимир їхали до печенізького кордону вже два дні. Оцей додатковий день на карті й був головним виграшем від будівництва укріплень по Трубежу, Сулі та Стугні, про яке згадує літописець. За словами Бруно, місія виявилася вдалою, він нібито навіть висвятив печенігам єпископа. Про подальшу долю цього єпископа нам не відомо, на відміну від самого Бруно, який невдовзі з фатальними для свого життя наслідками вирішив християнізувати ще й північних варварів — балтський народ прусів. Інколи до наслідків цієї місії історики зараховують військовий союз між зятем польського князя та короля Болеслава I Святополком Володимировичем та печенігами, які згадуються у складі його війська у боротьбі з Ярославом у битві під Любечем та на Альті. Чи справді це так, ми напевно не знаємо.

Та не печеніги були головною проблемою Володимира у ці останні роки його життя. Відома не тільки за літописом, а навіть у джерелах за кордонами Русі (хоча б у хроніці Титмара) неймовірна хіть Володимира мала за собою доволі прогнозовані наслідки. Літописець згадує про 12 синів Володимира, кожен з яких за родовим правом, що панувало на ранньому етапі державотворення на Русі, мав права на відповідну долю батьківських багатств та батьківського війська. І дехто з них не бажав чекати, поки батько помре. Згадуючи про адміністративно-територіальний устрій Володимирової держави, літописець пише про «посадження» синів Володимиром як про одномоментну подію, що сталася 988 р. Втім, насправді сини відправлялись посадниками у віддалені міста в міру дорослішання, а рокіровки між ними, у зв’язку із смертю одних та переміщенням на їх місце інших, тривали до останнього батьківського дня. Втім, Новгород, Полоцьк, Турів, Ростов, Муром, Овруч, Володимир, Тмуторокань не перетворилися тоді на центри нових князівств. Дві третини своїх доходів княжичі-посадники мали віддавати батькові в Київ і лише третину витрачали на себе та на своїх дружинників. Володимир таким чином вбивав одразу двох зайців — з одного боку, отримував непоганий інструмент для регулярного збору податків з величезної території (а бюрократичного апарату на зразок нинішнього українського тоді на Русі не було) задля фінансування оборони рубежів Русі від печенігів та амбітних будівельних програм, а з іншого — суми, що лишалася у розпорядженні, його синів було недостатньо, аби зібрати військо, яке могло б змагатися з батьківським.

Златник Володимира.

Але ця пересторога спрацьовувала не завжди. Судячи з натяків літописця, в обхід старших Володимир зібрався передати київський стіл одному з молодших синів — Борису. Насправді важко відтворити порядок старшинства синів Володимира. Так, літописець наводить їх список, навіть двічі — спершу перелічує, який з них від якої дружини, а вдруге, аби зазначити, який син в яке місто поїхав. Більш-менш напевно знаємо лише, що після шлюбу з Анною він серйозно поставився до християнських шлюбних чеснот — це однаково підтверджують і вітчизняні джерела, і навіть анекдоти, що ходили про Володимира у тогочасній Європі (про нібито металевий пояс цноти, який він надягав, аби вгамувати свою хіть). Отже, численні діти Володимира народжувалися у відносно короткий проміжок часу, від різних дружин, й інколи час *їх* народження відрізнявся не роками чи місяцями, але тижнями й днями.

Зрозуміло, у цій плутанині важко було дійти згоди, хто за кого старший, інтереси кожного з синів відстоювало певне придворне угруповання, а інколи й іноземні володарі, як-от у випадку зі Святополком, який був не тільки князем-посадником у Турові, але й зятем польського князя Болеслава І. Про заколот Святополка ми дізнаємось лише із західних джерел. Дивно, адже літописець старанно передає найбрудніші чутки про нього — і про те, що він нібито син від двох батьків (Ярополка і Володимира, який нібито зґвалтував його вже вагітну Святополком наложницю), і звинувачуючи його у масовому братовбивстві після смерті батька, хоча, за іншими джерелами, хоча б частина жертв не на його совісті. Та про цей заколот літописець

мовчить. Отже, якщо вірити західним джерелам, священик Рейнберн — духівник невідомої нам ім’я доньки Болеслава дружини Святополка готував заколот, аби нібито відвернути руську церкву від Константинополя, за що всі троє — Рейнберн та Святополк з дружиною були кинуті у в’язницю. Чи справді очільника заколоту Святополка цікавили питання церковної юрисдикції, чи він лише збирався таким чином отримати допомогу тестя, ми не знаємо. Складність узгодження хронології західних хронік та літописів дозволяють навіть деяким історикам датувати перший похід Болеслава на Київ ще за життя Володимира. Втім, є ще один момент. Рейнберн був не простим духівником польської княжни — до того він був хрестителем польського Помор’я, першим єпископом Колобжега та здобув слави, провівши обряд хрещення Балтійського моря. Чи не збирався він повторити цей обряд з Дніпром та Чорним морем, куди той впадає?

Інший син Володимира, новгородський князь Ярослав, зовсім не цікавився питанням адміністративного підпорядкування церкви Русі. Втім, і він відмовився сплачувати батьку 2/3 свої доходів, покладаючись на географічну віддаленість Новгорода та, навпаки, близькість до головного джерела найманців — Скандинавії. Володимир було зібрався із своєю дружиною піти на Новгород, та на горизонті вкотре невчасно з’явилися печеніги. Тож військо замість Новгорода на чолі із улюбленим сином та можливим спадкоємцем Борисом вирушило на кочівників, а недужий Володимир лишився у Києві. Головні дійові персонажі шекспірівської п’єси зайняли свої місця. Завіса підіймається, на сцену виходить Смерть.

Великий князь Володимир Святославич із синами. Розпис.

Печатка Ярослава Володимировича, початок XI ст. Датується часом його князювання у Новгороді.

* * *

Шекспіра тут згадано недарма. Якщо вірити оповідям літопису та житій перших двох християнських мучеників з-поміж Рюриковичів — Бориса та Гліба, Святополк поєднував у собі риси принца Гамлета, що мстився за смерть батька — у нашому випадку Ярополка, та Річарда III, що безжально вбивав усіх своїх родичів, що стояли між ним та неподільною владою. Втім, як тільки дослідники історії Русі перестали переказувати літописи і звернулися до наукових методів вивчення джерел, в них почали з'являтися сумніви. Перший з них логічний. Злий геній британської монархії вбивця власних племінників Річард III був останнім Річардом на британському троні. Але на Русі, навпаки, правнука одного з трьох Володимировичів, що пережили ту братовбивчу вакханалію, сина Ізяслава Ярославича було названо на честь «вбивці» Святополка, і Святополк Ізяславич довгі 20 років був

київським князем, хоч, як і його двоюрідний дід, не дуже подобався літописцю.

Та найбільший удар по літописній версії війни 1015—1019 років на Русі було завдано 1834 р., коли вже за рік після першого видання у Данії було видано російський переклад «Саги про Еймунда», головний герой якої норвезький конунг Еймунд Рінгссон очолював загін із 600 скандинавських найманців на службі Ярослава. Згідно з оповіддю саги, після трьох битв нібито за наказом Ярослава Еймунду вдалося за допомогою хитрощів вбити його брата та конкурента князя Кенугарда (Києва) Бурицлава. Для багатьох істориків та публіцистів ця оповідь і досі є підставою, аби перекласти усі звинувачення у вбивстві братів зі Святополка на Ярослава. Втім, чи справді в нас є підстави довіряти оповіданню «Саги про Еймунда» більше, ніж літописній версії подій?

Політична ситуація на Русі у цій оповіді дуже відрізняється від тої, що ми знаємо за іншими джерелами. Автор саги знає лише трьох князів, що княжили тоді на Русі: Ярицлейва у Хольмгарді (Новгороді), Вартилава у Палтеск'ю (Полоцьку) та Бурицлава у Кенугарді. Якщо щодо ідентифікації Ярицлейва та Вартилава сумнівів майже немає (хоча у сазі племінник Ярослава полоцький князь Брячислав Ізяславич помилково названий його братом), київського Бурицлава ототожнюють і з Борисом, і зі Святославом Володимировичами, та навіть і з польським князем Болеславом I. Тож варто тільки пристати до версії, що це Борис — і матеріали для звинувачення Ярослава перед судом історії готові. Втім, читаючи сагу, неважко помітити, що політичну ситуацію на Русі в ній вкрай спрощено, сага містить численні пізніші вставки (зокрема, полоцький Вартислав стає наприкінці київським князем, що відсилає нас до подій 1068—1069 рр., коли на короткий проміжок часу в Києві внаслідок повстання киян сів син Брячислава Всеслав), а той же образ Бурицлава є збірним — у ньому поєдналися й сам Святополк і його тесть Болеслав. Лише окремі історичні події подано цілком достовірно — перша битва між Ярославом та Святополком під Любечем чи обставини військово-політичного союзу Святополка з печенігами наприкінці протистояння з братом. Як історичне джерело, багато у чому скандинавські саги нагадують початкову частину нашого літописання. Так само вони були записані за кілька сторіч після їхнього створення, тож в усній традиції вони переосмислювалися у звичних для скандинавської традиції далеких від

принципу історизму літературних канонах. Різні сюжети поєднувалися в один, а інколи, як, наприклад, із «Сагою про Еймунда», запозичувалися й для оповідань про інших героїв. Так, у «Сазі про Інгвара Мандрівника» пригоди Еймунда в Гардах (на Русі) приписані вже шведським вікінгам Інгвару та його синові Свейну.

* * *

Тож будь-який сумлінний історик, попри сумніви, у вивченні обставин усобиці 1015—1019 рр. змушений все ж таки спиратися не на саги, а на повідомлення літописця, хіба що трохи доповнюючи їх враженнями від перебування у Києві саксонських найманців польського князя та короля Болеслава І, що зберіг для нас у своїй хроніці князь-єпископ саксонського Мерзебургу Тітмар.

Похорон Володимира. Берестівський палац і Десятинна церква. Мініатюра Радзивілівського літопису

Смерть Володимира захопила його синів зненацька. Судячи з подальших подій, між ними не існувало якогось узгодженого плану дій на випадок смерті батька — проти них діяла взаємна недовіра та

величезні відстані між їх володіннями. У таких обставинах вигравав той, хто був найближче до місця подій — тіла батька, столиці та скарбниці. А в Києві на той момент був лише Святополк. Перебування у в'язниці внаслідок поразки його заколоту раптово перетворилося на козир. За допомогою спільників він швидко звільнився, захопив казну та, як пише літописець, перекупив киян. Під киянами, звісно, він розуміє не усе населення міста, а найближче оточення батька — старших дружинників та духовенство. Борис разом із батьківським військом у той час повертався з Лівобережжя — він так і не знайшов печенігів. Звістка про смерть батька наздогнала його за день від Києва на річці Альта. За оповіддю джерел, дружина було запропонувала йому йти на Святополка, але Борис відмовився, визнавши старшинство брата. Тож військо полишило його — служити київському князю було вигідніше, ніж невдасі, якого чекала або сира земля, або невеликий уділ у яких-небудь «тьмутороканях». Найгірші очікування справдилися — Святополк двічі надсилав вбивць до Бориса. Спершу його намагався вбити воєвода Путша, а потім, вже пораненого, добили два варяги (багато хто саме в одному з них вбачає Еймунда). Першу кров у драмі було пролито. Невдовзі біля Смоленська за наказом Святополка було вбито муромського князя Гліба, якого буцімто запросив у Київ сам київський князь. Овруцький князь Святослав наважився було тікати на захід, але теж наклав головою від убивць того ж Святополка.

Зауважу тут лише, що на драму ця братовбивча війна перетворилася вже в уяві нащадків. Насправді, вбивства братів у боротьбі за престол були в Рюриковичів нормою — згадаймо, яким чином київським князем став Володимир, та нам лишається лише здогадуватись, чи насправді єдиним сином спершу був Святослав. Втім, культ Бориса та Гліба, яких вже за кілька десятиліть за загальноприйнятими у тодішній Європі традиціями оголосили християнськими мучениками — покровителями династії (такі святі прародителі-князі були обов'язковим атрибутом династичних легенд усіх тодішніх європейських володарів), та поширення християнських норм та стандартів з часом призвели до пом'якшення звичаїв. Вбивство, а ще більше братовбивство з норми перетворилося на злочин, і навіть більше — таким самим злочином на Русі сприймали у подальшому скалічення конкурентів, що у тій самій Візантії було дієвим інструментом у династичній боротьбі. Але тих читачів, хто

зібрався було вітати такі зміни, мусимо засмутити. Припинення вбивств родичів мало катастрофічні наслідки для державної єдності Русі. Адже за родовим правом кожен з нащадків династії мав право на свою частку, тож що більше з часом ставало Рюриковичів, то слабшою ставала влада київського князя, то більше самостійних та напівсамостійних володінь з'являлося на території, яка за інших обставин могла бути об'єднана під владою єдиного володаря. Цю загрозу добре розуміли ті ж самі османи, що зберегли традицію вбивства братів султана до XVII ст.

Тож, як вимагали тодішні звичаї, у протистоянні братів за владу живим мав лишитися лише один. Від підступних вбивств супротивники перейшли до військових дій. Поки Святополк вбивав братів, Ярослав збирав варязьких найманців. На початку осені 1016 р. він вирушив на Київ на чолі війська, яке нібито складалося з 40 тисяч новгородців та тисячі варягів. Та насправді навряд чи його військо було більшим за 3—4 тисячі воїнів. Святополк зустрів його поблизу Чернігова біля міста Любеч. Обидва війська три місяці стяли по різні боки Дніпра, не наважуючись на битву. Перевагою Ярослава були скандинавські найманці, Святополк, крім чисельної переваги, мав на своєму боці ще й печенігів. Втім, варязьких найманців у нього навряд чи було багато — велика дружина русів, скоріше за все, саме київського походження, в цей час брала участь у візантійському поході, який поклав край існуванню Західного Болгарського царства. Врешті-решт, військо Ярослава скористалося тим, що Святополка та печенігів розділяло озеро, та розбили обидві частини його війська поодинці. Переможці піддали Київ погрому. Навіть лояльний до Ярослава літописець побіжно згадав, що разом із його вокняжінням у Києві «погоріли церкви». Чи це були свідомі антихристиянські дії якоїсь частини війська Ярослава, чи звичайне мародерство, ми напевно не знаємо.

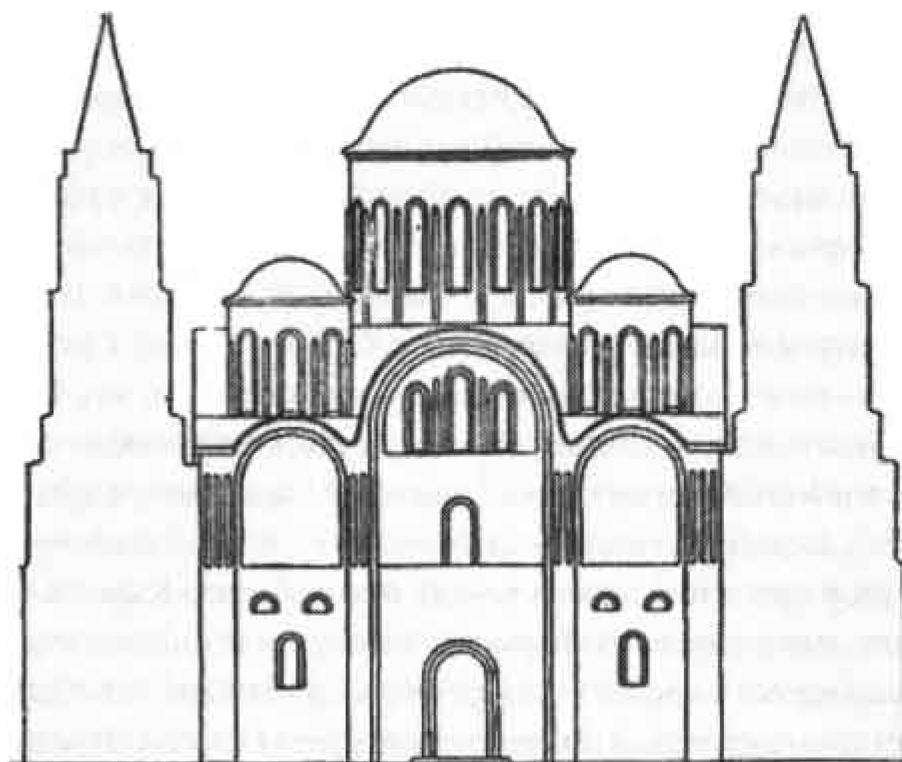
Втім, приводу для заспокоєння у Ярослава не було — Святополк втік. Якщо вірити «Сазі про Еймунда», невдовзі він повернувся з печенігами, але зазнав поразки у битві під стінами Києва. Літописець про цей набіг нічого не знає, оповідаючи, що Святополк з-під Любеча втік одразу до Польщі. Як наслідок, Ярославу довелося зіткнутися не лише з одним із своїх братів, але з могутнім польським володарем, чиї володіння на той час охоплювали не тільки більшу частину території

сучасної Польщі, але й окремі території сучасних Німеччини, Чехії (Моравія) та Словаччини. У січні 1018 р. Болеслав уклав почесний для себе мир з германським імператором Генріхом II, і в нього нарешті були розв'язані руки. Можемо припустити, що битві передували якісь військові дії, адже Ярослав зустрів Болеслава аж на Західному Бузі. Деякі історики навіть припускають існування військового союзу між Ярославом та Генріхом II. Розгром був повний — Київ дістався переможцям, а сюжет про те, як Болеслав пошкодив свій меч Щербець об Золоті ворота, навіки увійшов до польської історичної міфології навіть попри те, що Золоті ворота насправді побудували у Києві пізніше. Втім, вічно захищати свого зятя Болеслав не міг. Спершу він відпустив німецьких, угорських та печенізьких найманців, а його власна дружина сильно страждала від збройного невдоволення киян. Болеслав повернувся в Польщу, прихопивши військову славу, Червенські міста на західному порубіжжі Русі, скарби, Анастаса Корсунянина та декількох дочок Володимира, одну з яких — Предславу, зробив своєю наложницею.

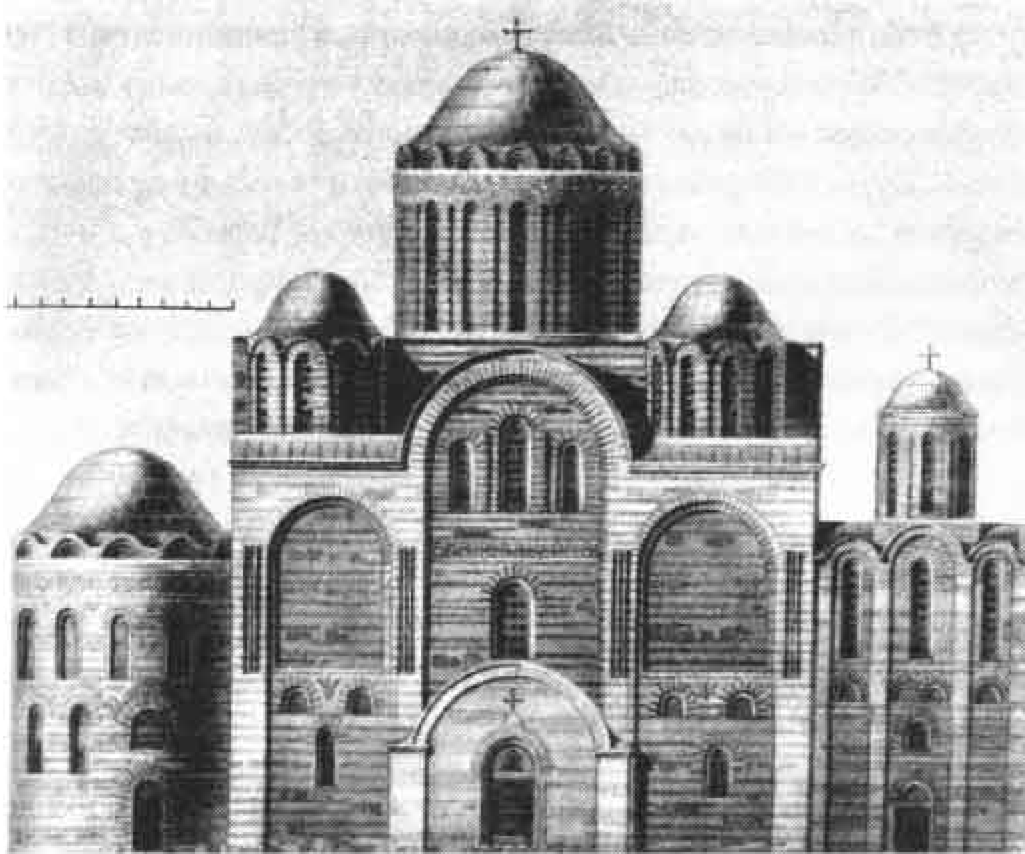
В цей час Ярослав дістався Новгорода. Він лишився ні з чим — ані війська, ані скарбів, щоб його найняти. Як розповідає літописець, він зібрався було сісти на човен, аби сховатися за морем, та новгородці на чолі з посадником сином Добрині Костянтином змусили князя не полишати боротьби. Новгородці зібрали потрібні гроші (мабуть, значною мірою з тих, що за рік-півтора до того вони здобули під час погрому Києва) на наймане військо. Коли наступного 1019 р. дружина Ярослава підступила під Київ, Святополку лишалося тільки тікати — поляків та печенігів під рукою вже не було. Цього разу Святополк втік до печенігів, повернувся було з великою ордою, та був розбитий на річці Альта, поблизу місця, де за його наказом було вбито брата Бориса. Святополк вирішив знову тікати до тестя, але, як пише літописець, загинув десь «межі чехи та ляхи». Історики довго сприймали це повідомлення буквально, що Святополк загинув десь на польсько-чеському прикордонні, але історик Ігор Данилевський влучно зауважив, що вислів «межі чехи та ляхи» у пізніші часи вживався у значенні «невідомо де». Втім, ми напевно не знаємо, може, це саме лиха доля Святополка зробила цю фразу крилатою, адже оповідь про руського Каїна завдяки церковному шануванню Бориса й Гліба, у наступні століття була широко відома по всій Русі. Наостанок

зауважимо, що «Сага про Еймунда» може мати й історичне підґрунтя і Святополка дійсно було вбито варягами за наказом Ярослава. Хтозна.

Втім, навіть після загибелі Святополка Ярослав не знайшов спокою. Адже лишалися іще живі родичі. За рік-півтора спалахнула війна з племінником — полоцьким князем Брячиславом Ізяславичем. Той було захопив та пограбував Новгород, але врешті-решт зазнав поразки на річці Судомі (це на кордоні сучасних Псковської та Новгородської областей). А ще за два роки на Русь з Тмуторокані, що на Північному Кавказі, з військом прийшов іще один син Володимира Мстислав. Поки на Русі точилася братовбивча війна, Мстислав тримався осторонь, збираючи під свою руку землі навколишніх племен — касогів (предки сучасних адигейців) та ясів (предки сучасних осетин та черкесів). На початку 1020-х рр. в Ярослава накопичилися проблеми. Судячи з літописного повідомлення про його похід на Берестя, не все спокійно було на польському кордоні. На півночі, у Суздалі, спалахнуло язичницьке повстання, яке київський князь був змушений придушувати особисто. Тож, поки Ярослава не було в Києві, Мстислав спробував захопити його зненацька, але кияни не пустили його у місто. Тож Мстислав задовольнився Черніговом. З півночі стрімким маршем рухався Ярослав, який набрав у Новгороді нове велике військо. Обидві армії зустрілися поблизу Листвена, з якого відкривався шлях від Дніпра до Києва і до Чернігова. Ярослав зазнав ганебної поразки та втік. Втім, і Мстислав не мав сил для подальшого протистояння. За ініціативою Мстислава за два роки у 1026 р. було укладено мир, за яким брати поділили Русь по Дніпру.

Спасо-Преображенський собор. Чернігів, 1036 р.
Реконструкція західного фасаду.

Софійський собор. Київ. Вигляд XI ст. Реконструкція.

Угода між Ярославом та Мстиславом виявилася тривкою, їх дружини ходили у походи разом, а історики навіть називають їх співправителями, використовуючи на зразок Давнього Риму термін «дуумвірат». Втім, Мстислав облаштовував у Чернігові столицю ґрунтовно, не тільки розпочав масштабні фортифікаційні роботи, але й заклав величний Спаський собор. Невідомо, як би склалося у подальшому, але Мстислав пережив своїх нащадків, і 1036 р. раптово для себе Ярослав опинився спадкоємцем його володінь. Того ж року він наказав схопити та ув’язнити свого останнього живого брата — псковського князя Судислава. Іронія долі — Судислав врешті-решт пережив усіх своїх братів. Його племінники згадали про дядька аж 1059 р. Старця звільнили з порубу та віддали у ченці в Київський Георгіївський монастир, де він 1063 р. і помер. Тож 1036 р. усі колишні володіння Володимира, крім Полоцької землі, опинилися під владою його сина Ярослава. Аби знову зібрати їх докупи, йому знадобився 21 рік.

* * *

Якщо й говорити про «Золоту добу» історії Русі, то це про останні 18 років правління Ярослава. Припинення усобиць мало наслідком зовнішньополітичні успіхи, амбітну будівельну програму та злет культури в самій Русі.

1025 р. невдовзі після власної коронації помер Болеслав I. Наразі вже у Польщі спалахнула усобиця, антихристиянські повстання, неврожаї та епідемії. Цим не міг не скористатися Ярослав, який спочатку за допомогою Мстислава, а потім й самотужки спромігся повернути втрачені за сім років до того прикордонні землі — Червенські гради, Белз та Перемишль. Втім, невдовзі Ярослав примирився з поляками. Коли за допомогою германського імператора Генріха III польський престол захопив онук Болеслава Казимир I, Ярослав видав за нього Марію-Добронєгу (інколи Доброгнєва), ймовірно, його сестру, судячи з віку від шлюбу Володимира з Анною. Казимир визнав встановлений Ярославом кордон, а руські дружини допомогли повернути під його владу Мазовію.

Ще більш гучною була перемога Ярослава над печенігами. 1036 р., поки Ярослав у Новгороді ставив новим князем свого сина Володимира та єпископом Жидяту, вони усією ордою обложили Київ. Стрімким маршем Володимир дістався Києва та, об’єднавши київську та новгородську дружини, вщент розгромив печенігів на полі на місці сучасного Софіївського заповідника та Софіївського майдану. Після цієї перемоги літописець вже не згадує про набіги печенігів на Русь. З візантійських джерел ми дізнаємось, що вони відступили на Балкани. Протягом наступних десятиліть у північнопричорноморські степи прийшли нові хвилі кочовиків — спершу торки, а потім половці. Протягом 30—40-х рр. Ярослав будував масштабні укріплення по річці Рось, відсунувши кордони Русі ще далі на південь. Тут розселяли численних полонених, яких Ярослав приводив з польських та литовських походів, а пізніше до них додалися й «свої погани» — кочовики, які вступали на службу до київських князів.

Менш вдалою для Ярослава стала русько-візантійська війна 1043 р. Аби розповісти про неї, треба спочатку зробити невеличкий історичний екскурс вглиб віків. Ще на початку «Повісті минулих літ» розповідається, що Русь виникла на торговельному шляху, який

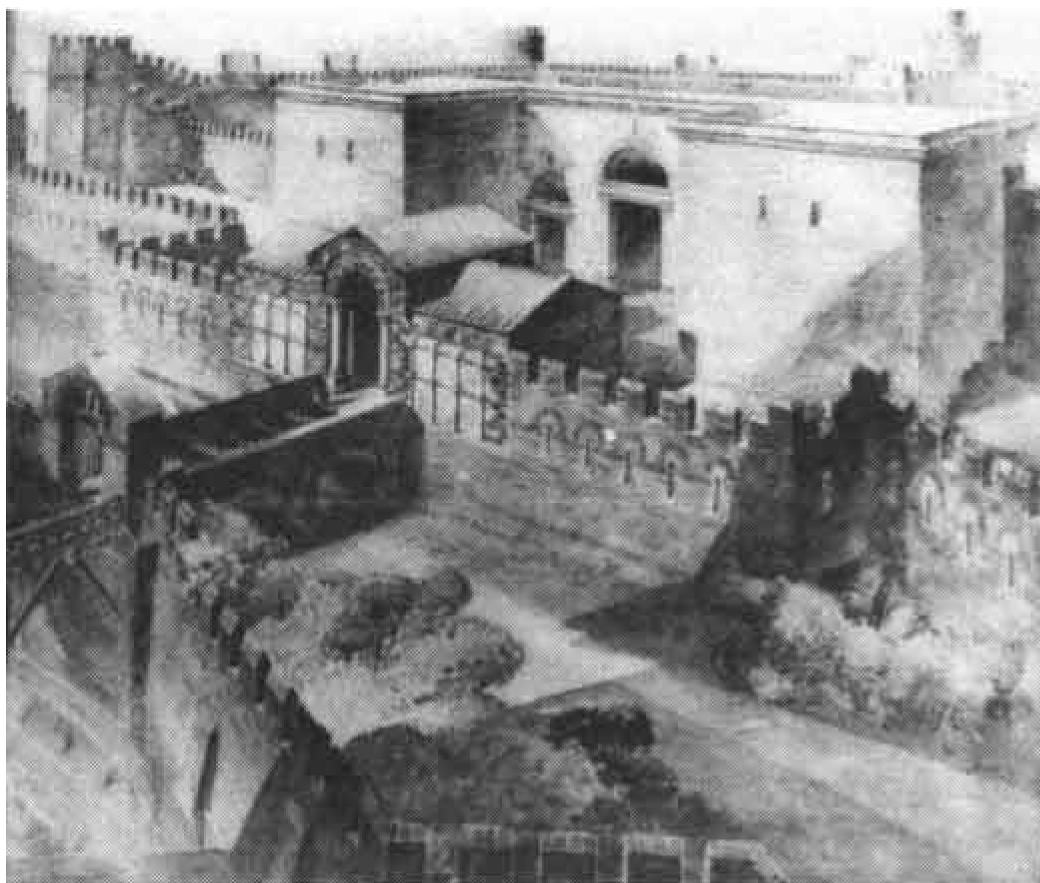
літописець називає «Шляхом з варяг у греки», що через Новгород та Київ зв’язував Скандинавію та Візантію. Ось вже тисячу років ця наочна конструкція відтворюється чи не у кожному підручнику чи популярній книжці з історії Русі. Втім, ще півстоліття тому деякі історики звернули увагу, що набагато зручніше подорожувати зі Скандинавії у Київ та Візантію не через Фінську затоку, Волхов та Новгород, а Західною Двіною на Полоцьк та волоком на Смоленськ чи Німаном та волоками на Прип’ять. Крім того, насправді, ми нічого не знаємо про прямі економічні зв’язки між Скандинавією та Візантією. Візантійські речі, що потрапляли у Скандинавію, чи навпаки, скандинавські у Візантії не такі численні, аби говорити про важливий трансконтинентальний торговельний шлях. Втім, історичні джерела знають-таки один товар, що протягом трьох сторіч долав увесь цей маршрут. Мова йде про скандинавських найманців на візантійській службі, перші згадки про яких датуються ще з перших років X ст. Довгий час вони могли потрапити до Візантії лише згоди київських князів, що контролювали Дніпровський шлях, тож посередницькі послуги київських князів були для них важливим джерелом прибутку як від зацікавлених у важкоозброєних найманцях візантійців, так і від скандинавів, що мріяли будь-що потрапити до багатого на золото легендарного Півдня. Пам’ятаєте, найманці-руси були важливим інструментом Володимира у його переговорах з імператором Василієм II.

Софійський собор. Новгород.

Втім, після зацарювання 1042 р. нового імператора Костянтина Мономаха все раптом змінилося. Чи то через повстання у Південній Італії, до якого були причетні найманці-варяги, чи то через загальну недовіру до вірних своєму попереднику військових загонів Костянтин вирішив розпустити варязьку гвардію. Наслідком загального невдоволення цим рішенням стали збройні зіткнення по всій імперії, у яких постраждали руський монастир на Афоні та торговельні склади русів у самому Константинополі, де було вбито якогось знатного руса. Костянтин відрядив у Київ посольство з вибаченнями та грошовою компенсацією, але Ярослав його не прийняв. За його наказом було зібрано військо, на чолі якого було поставлено його старшого сина, новгородського князя Володимира Ярославича та воєвод Вишату та Івана Творимирича. Грецькі джерела по-різному оцінюють кількість русів, що взяла участь у поході. Іоанн Скілиця говорить про 100 тис. воїнів, втім, інші джерела наводять більш реалістичну цифру — 400 човнів, тобто приблизно 12—16 тис. русів. У червні 1043 р. флот русів подолав Босфор та пристав до берега вже у Мармуровому морі. Руси зійшли з човнів та побудували на узбережжі військовий табір. Втім,

вони не поспішали розпочинати військові дії, вдавшись до переговорів з греками. Поблажливий настрій очільників війська русів пояснюється тим, що за 3 роки до цього візантійський флот постраждав від пожежі, а їх сухопутна армія була послаблена розформуванням загонів найманців, серед яких була не тільки вже згадана нами варязька гвардія, а й інші найбільш боєздатні національні формування. Імператор скористався часом, що нерозсудливо надали йому руси, зібрав війська та залишки флоту, та захопив русів зненацька і з суходолу, і з моря. Як і раніше, вирішальну роль, за грецькими джерелами, відіграв грецький вогонь, а за літописом, флот русів загинув внаслідок шторму. Частина човнів з Володимиром Ярославичем та Іваном Творимиричем змогла таки втекти — тікаючи, вони навіть спромоглися потопити декілька грецьких човнів. Але от дружина на чолі з Вишатою, що відступала суходолом, була розбита біля Варни, а 800 русів разом з воєводою потрапили у полон, де їх було осліплено.

Золоті Ворота Константинополя. Реконструкція.
Археологічний музей Стамбула.

Золоті ворота. Київ. Реконструкція.

Сім'я Ярослава Мудрого. Ктиторська фреска Софійського собору. Київ. Малюнок А. ван Вестерфельда. 1651 р. Копія XVIII ст.

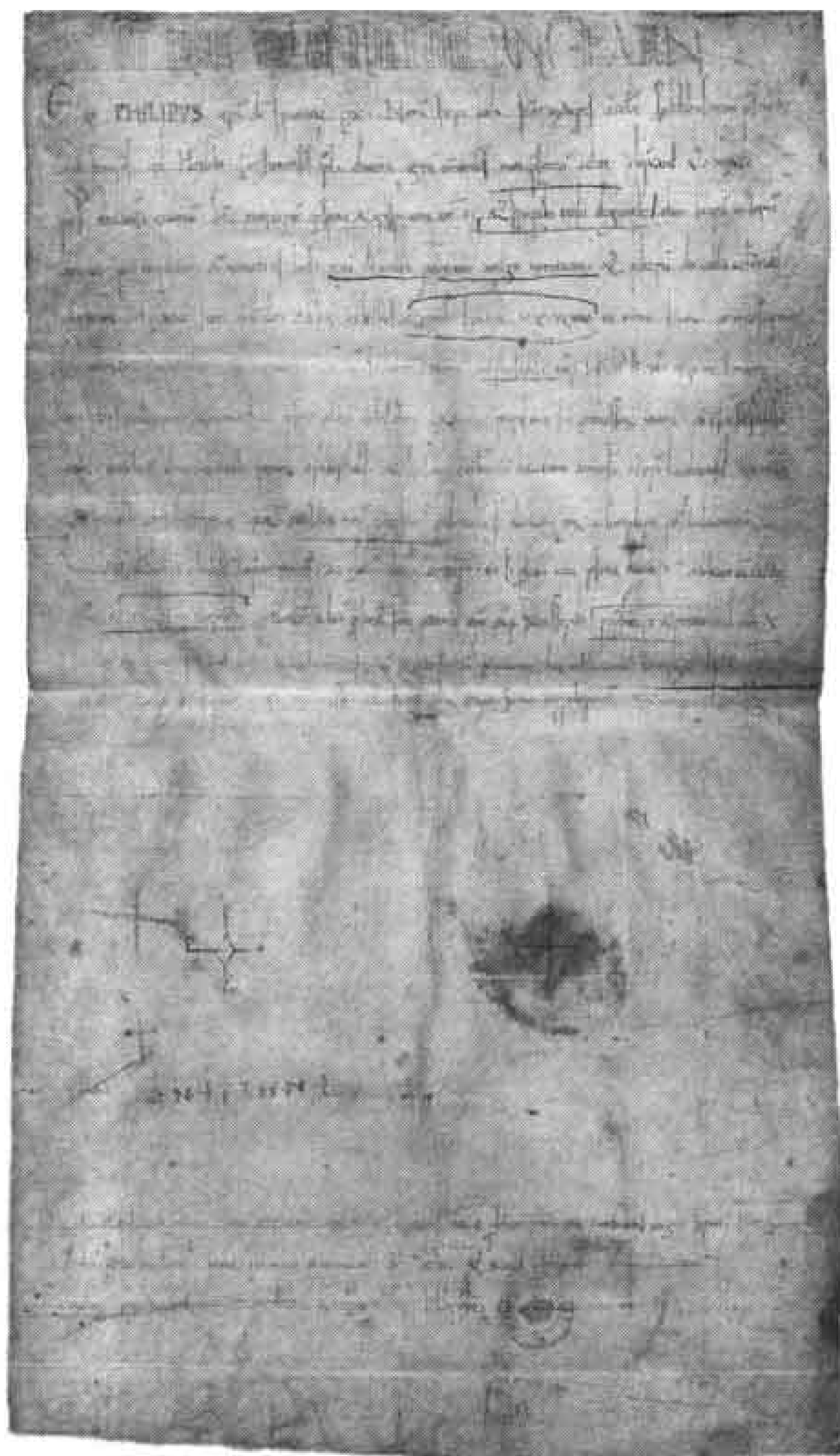
Мир між греками та Руссю було укладено лише 1046 р. Перед загрозою печенігів на Дунаї імператор потребував військової допомоги, тож умови миру були почесними для Русі. Полонені повернулися на Русь без викупу, візантійці також погодилися компенсувати втрати русів від погромів, що стали причиною війни. Саме цим часом датують і шлюб між не відомою нам на ім'я родичкою імператора Костянтина Мономаха та сином Ярослава Всеволодом. Втім, шлюб цей за престижністю не можна порівняти із шлюбом між Володимиром та Анною. Візантійські джерела не знають порфірородної дочки Костянтина — імператриця Зоя для цього була застара, тож мова може йти про дочку від попередніх двох його шлюбів чи взагалі від коханок, хоча грецькі джерела нічого не знають і про них. Втім, син від цього шлюбу, руський князь Володимир Всеволодович, надзвичайно хизувався своїм походженням, так що навіть взяв прізвисько на честь свого гаданого діда — Мономах. Пізніше навколо цього шлюбу народилося багато легенд, найвідомішою з яких є російський фальсифікат «шапки Мономаха» — нібито царського вінця, що було надіслав на Русь імператор Костянтин Мономах. Українським відлунням цієї історії є фальшивий перстень-печатка Мономаха — подарунок митрополита Володимира екс-президенту Віктору Януковичу на честь його інавгурації. Повертаючись до миру 1046 року, мусимо зазначити, що навіть після нього русько-візантійські відносини до самої смерті Ярослава не були приязними. Адже чим інакше можна пояснити неканонічне — без згоди константинопольського патріарха — поставлення у київські митрополити русина Іларіона 1051 р.? Остаточно русько-візантійські відносини нормалізувалися лише після смерті Ярослава, коли Іларіона було усунуто з кафедри, а його місце посів грек Єфрем.

* * *

У той час, коли у воїнів закінчувалися стріли, а пощерблені мечі ховали у піхви, наставав час для дипломатії. В середньовіччі замість звичних нам посольств та консульств використовували інші інструменти, найдієвішим з яких були династичні шлюби. Тож, коли наші з вами сучасники називають Ярослава Володимировича «тестем

Європи», це не означає, що, як сучасний український батько, той вважав, що чим далі від батьківщини він видасть своїх дочок, тим ситнішим буде їх життя. Це означає, що шляхом династичних шлюбів Ярослав встановив регулярні дипломатичні стосунки з більшістю тогочасних європейських держав, крім хіба що королівств Іберійського півострова. Адже руські (чи будь-які інші) принцеси та їх почет виконували функції вже згаданих нами посольств та консульств, а інколи навіть і розвідки.

Втім, оповідаючи про шлюбну політику Ярослава, треба, мабуть, почати з нього самого. Ще за часів Володимира Рюриковичі почали плести сітку шлюбів, що з часом укрила усю Європу. Окрім візантійського шлюбу самого Володимира та польського Святополка, про більшість інших нам лишається лише здогадуватись з непевних повідомлень тогочасних іноземних джерел чи довірятись історикам доби Ренесансу та Просвітництва, — як то про «дружину з Русі» маркграфа Північної Саксонської марки Бернхарда II чи про угорський шлюб Премислави Володимирівни. Хіба що про дружину Ярослава Володимировича шведську принцесу Інгігерду, яка по хрещенню отримала християнське ім’я Ірина, ми знаємо дуже добре, більшою мірою завдяки скандинавським сагам, які приділили надзвичайно багато уваги перипетіям її не дуже щасливого сімейного життя. Свого часу її батько — король Свеаленду Улаф III з династії Інлінгів обіцяв видати її за норвезького короля Олафа II, та порушив обіцянку, проте своє глибоке почуття до колишнього нареченого Інгігерда, якщо вірити сагам, зберегла до кінця життя. Втім, це не завадило їй народити Ярославу 9 чи 10 дітей, що б там не казали саги про її подружню вірність чоловіку. Батько дав за нею Ярославу величезний посаг, про розмір якого можна судити з того, що у відповідь після шлюбної ночі Ярослав подарував дружині місто Ладога, яким кілька десятиріч по тому володіли милі серцю його дружини варяги.

Підпис Анни Ярославни під жалуваною грамотою французького короля Філіпа І на користь абатства Св. Крепіна в Суассоні. 1063 р.

Сини Ярослава та Інгігерди-Ірини також мали закордонних дружин. Якщо щодо німецької дружини старшого Ярославича — Володимира — сьогодні історики мають величезні сумніви, шлюби його молодших братів дуже добре відомі за тогочасними джерелами. Ізяслав Ярославич був одружений з сестрою Казимира I Гертрудою, а сам Казимир I, як ми вже згадували, мав за дружину чи то його тітку, чи то сестру. Наступний Святослав Ярославич; про першу його дружину, яка мала закордонне ім’я Кілікія (чи Цецилія) ми, на жаль, нічого не знаємо. Другою його дружиною стала Ода, скоріше за все, родичка германського імператора, дочка графа Штаденського Леопольда. Про візантійський шлюб наступного сина — Всеволода — ми вже згадували вище. Вдруге Всеволод був одружений з половецькою княжною, яка у хрещенні отримала ім’я Анна.

Пам’ятний камінь на честь короля Харальда, чоловіка Єлизавети Ярославни. Осло, 1905 р.

Пам'ятник королю Андрашу та його королеві Анастасії Ярославні. Тихань. Угорщина.

Більш відомі шлюби дочок Ярослава. Свою старшу — Анастасію — Ярослав намагався запропонувати як дружину германському імператору-вдівцю Генріху III, та той обрав шлюб з Агнесою де Пуатьє, дочкою могутнього герцога Аквітанії. Тоді ображений Ярослав віддав дочку за угорського принца-втікача Андраша, що переховувався разом з братом у Києві. За п'ять років в Угорщині спалахнуло повстання, очолити яке покликали Андраша з братами, і 1046 р. Анастасія раптово для себе перетворилася на угорську королеву. Вона народила синів Давида та старшого Шаломона, який після смерті батька хоча й побував королем, але програв у запеклій боротьбі за угорській трон своєму дядькові Белі та його синам. Дітей вони обидва не мали, тож Анастасія мала онуків тільки від дочки Аделаїди, яка стала чеською королевою.

Друга за старшинством Ярославна — Єлизавета, у найкращих куртуазних манерах була оспівана її майбутнім чоловіком у віршах. Ще один високородний втікач при дворі Ярослава, брат по матері норвезького короля Олафа II (того самого, за яким усе життя зітхала

Інгігерда), Харальд попросив було Ярослава віддати за нього другу дочку, але Ярослав відмовив йому. Харальд пішов шукати слави та багатств у Візантію, та, як у казці, здобув і їх, і руку Єлизавети (Олисави). Та поки він був у далеких краях, то писав на її честь вірші, що збереглись до нашого часу. Разом з багатствами та молодою дружиною він повернувся у Норвегію, де 1046 р. буквально купив собі півкоролівства в короля Мануса, а після його смерті став одноосібним королем. Та подружнє життя Єлизавети не склалося — вона народила чоловікові двох дочок, тож той взяв собі іншу дружину, аби мати синів. 1066 р. Харальд наклав головою, намагаючись здобути Англію, а про подальшу долю Єлизавети ми нічого не знаємо. Лише те, що її дочка Інгігерда згодом стала данською та шведською королевою, а от інша — Марія — за дивним збігом обставин померла у той самий день, коли загинув її батько.

Ярослав Володимирович. Реконструкція М. Герасимова.

Якщо старші дві Ярославни виграли свої корони у лотереї, — як інколи кажуть, хочеш стати генеральшею, вийди заміж за лейтенанта, молодшій Ярославні, Анні, пощастило вийти заміж не за принца-втікача, а одразу за короля, хоча за тогочасними мірками й сорокатрирічного «старця». До того королю Франції Генріху не щастило у шлюбі. Спершу його наречена дочка германського імператора Матільда померла ще до вінчання. Його дружина, теж Матільда, але з фрисландської графської династії, померла. Тож, врешті-решт перетнувши сорокарічну межу, Генріх опинився і без дружини, і без спадкоємців. Часу на експерименти він не мав — якби він одружився з представницею якоїсь західноєвропейської королівської чи графської династії, завжди був ризик, що та виявилася б його родичкою, і на залагодження цієї проблеми з Папою пішли б роки або навіть десятиріччя. Тож варіант був один — взяти дружину з тридесятого королівства, найвіддаленішої від Франції християнської держави. Подивіться на карту самі — так уже сталося, що у ті часи це була Русь. Як би там не бідкалися різницею у віці пізніші коментатори, Анна народила від чоловіка трьох синів та одну дочку. Старший їхній син став королем Філіпом I, середній помер у дитинстві, а від третього на ім’я Гуто пішла т. зв. Друга династія графів Вермандуа.

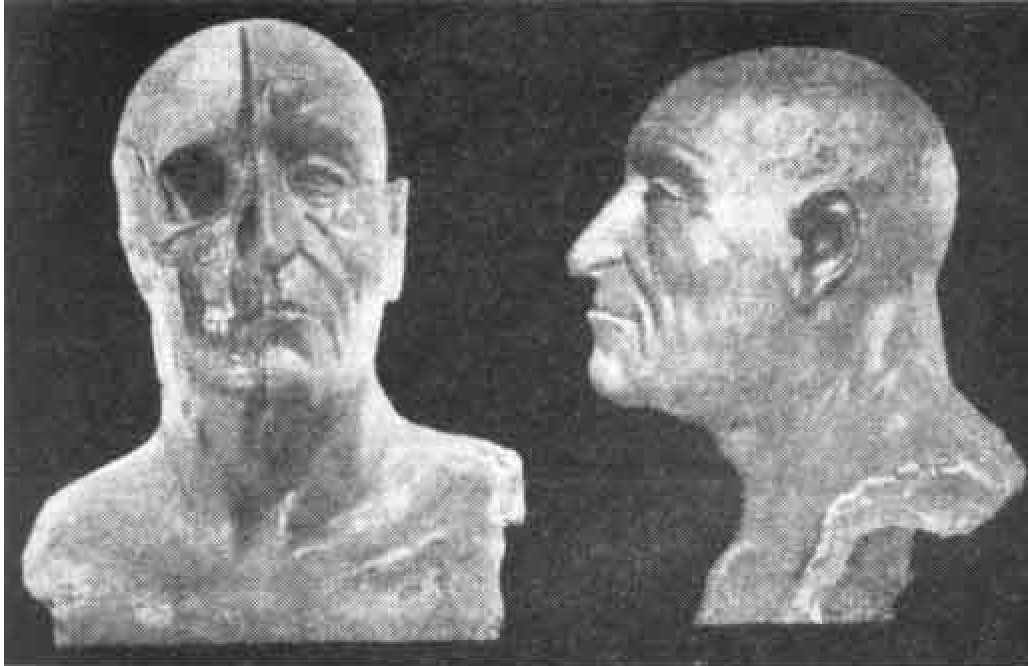
Утім, Анна була поганою матір’ю. Після смерті чоловіка, покинувши неповнолітніх дітей, молодшому з яких було 7 років, Анна втекла з графом Раулем Валуа, який до того ж не був офіційно розлученим. Незважаючи на відлучення від церкви, вона щасливо прожила з ним до самої його смерті 1074 р.

Навряд чи є ще одна княжна, з якою пов’язано стільки історичних непорозумінь, скільки з Анною. Її «відкриття» російськими популяризаторами історії збіглося у часі з формуванням військово-політичного союзу між Російською імперією і Францією, з якого пізніше повстала Антанта, і королева Анна-русинка стала його історичною покровителькою. З найвідоміших вигадок — приписуване Анні Реймське Євангеліє, яке насправді потрапило у Францію у XVI ст., чи то вигадка, що Анна була регентом за малолітства її сина. Так сталося, що усі ці фантазії некритично були запозичені й українською патріотичною історіографією, і врешті-решт у нас дописалися до того, що нібито Анна навчила французів навіть користуватися виделкою. Насправді Анні французи мають завдячувати одним: саме вона завезла

у Західну Європу грецьке ім’я Філій, яке після її сина носили ще п’ять французьких королів та безліч інших правителів в інших країнах заходу. Про саму ж Анну по смерті її другого чоловіка майже не згадували — ми нічого не знаємо ані про місце, ані про дату її смерті та де її було поховано. Жодних виграшів для середньовічної Русі — ані політичних, ані економічних — цей шлюб не мав. Лише історична випадковість, що, втім, збуджує політ фантазії любителів історичного минулого протягом кількох останніх століть.

* * *

Міжнародний престиж середньовічної держави та її володаря завжди кувався не лише зброєю та дипломатією. Голосніше за мечі про престиж влади говорили величні споруди, що володарі лишали по собі нащадкам. І в цьому Ярославу Володимировичу не було рівних серед володарів Русі. Якщо величне місто Володимира, побудоване його батьком, разом із Десятинним храмом було не чим іншим, як великим палацовим комплексом, то місто, побудоване Ярославом на заміському могильнику, там, де він 1036 р. розбив печенігів, вже було містом у загальноприйнятому розумінні — елітним житловим районом Києва та політико-адміністративним центром Русі. Ярослав уже не будував, як його батько, палац — він мав за мету відтворити ще не Третій Рим, але вже другий Константинополь. Серцем цього міста, як і в Константинополі, став Софійський собор. Він був хоча й незрівнянно менший у порівнянні зі своїм прототипом, але більший за нього собор побудували у Східній Європі лише за півтисячоліття. Поруч зі святою Софією, яка стала, як і в константинопольського патріарха, резиденцією митрополита, Ярослав звів храми на честь святих Георгія й Ірини, — одночасно святих покровителів самого Ярослава та його дружини, але й з натяком на головні храми імператорської столиці. Центральним елементом фортифікаційних споруд новозбудованого міста стали, як і в Константинополі, Золоті ворота — парадний в’їзд до столиці Русі.

Процес відтворення зовнішності Ярослава Володимировича за методом М. Герасимова.

Кам'яна архітектура Києва промовисто говорила, і, судячи з того, що всі мозаїки Софії містили написи грецькою, а не слов'янською мовою, зверталася вона до Константинополя. Розписи собору містять сцени повсякденного життя імператорського двору, зокрема Іподром, але одним із центральних зображень храму є відтворення групового портрету самого Ярослава та його сім'ї. Якщо згадати, що схожий, хоч і менший за масштабами, храм Святої Софії було побудовано разом із Новим містом у Новгороді, архітектура обох столиць Русі стала заявами на рівний статус із Константинополем, який Ярослав намагався підкріплювати у військовій та релігійній сферах.

Ця його програма була сформульована у «Слові про закон та благодать», з яким тоді ще чернець Іларіон звернувся до княжої сім'ї на освяченні чи то церкви Благовіщення на Золотих воротах, чи то навіть Софійського собору. Головним у цьому зверненні було твердження у праві на самостійність «молодих народів», які тільки-но пізнали християнську віру, як колись греки за Єлени та Константина самі вперше пізнали Христа. Ольга та Володимир, за Іларіоном, нові Єлена та Константин, тож і Київ, разом з новим Софійським храмом і Золотими воротами, має бути рівний другому Риму, місто каганів

Володимира та Ярослава місту імператорів. Не дивно, що, коли звільнилася кафедра митрополита, 1051 р. Ярослав без благословення патріарха поставив на ній Іларіона — це був вінець його амбіцій, попри поразку і війні 1043 р., його момент торжества над Візантією. Втім, за три роки, коли Ярослав помер, усе швидко стало на свої місця — Іларіона змістили, у новозбудованій Софії почав правити служби черговий митрополит-грек, а зібрану потом та кров'ю Ярослава Руську державу, як виявилося, назавжди розділили між собою його сини.

Ярослава Володимировича, який з легкої руки Карамзіна отримав прізвище Мудрий, все ж таки можна вважати покровителем культури та наук на Русі. Ми досі не знаємо, чи знав грамоту сам Ярослав, але вже його сини, як нам відомо з історичних джерел, хизувалися знанням кількох іноземних мов, вміли читати і писати, а від онука Ярослава — Володимира Всеволодовича, що народився незадовго до смерті діда, нам лишився особистий щоденник. Дякувати за це маємо саме Ярославу, який запровадив регулярну освіту на Русі. Втім, рівень цієї освіти за стінами кафедральних храмів та князівських палаців не можна переоцінювати. Бібліотека самого Ярослава, пошуками якої переймаються ентузіасти вже багато століть, навряд чи перевищувала два-три десятки книжок, а в Києво-Печерському монастирі і за кілька десятиліть по смерті Ярослава на ченця, що читав Старий Заповіт та знав грецьку і давньоєврейську, дивились з підозрою — чи не підступи це диявола.

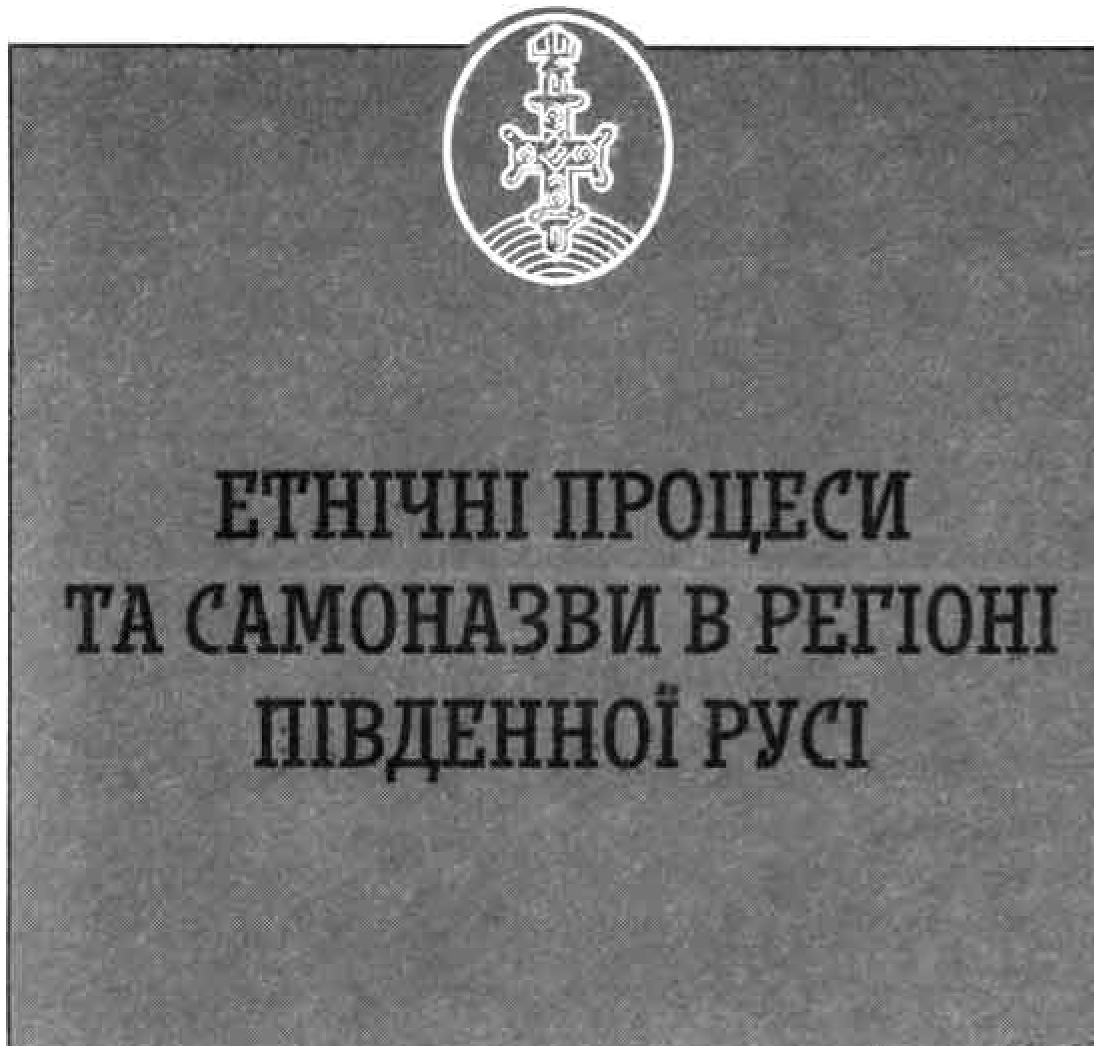
Втім, розвиток економіки, торгівлі, разом із церковним поширення і приватного землеволодіння вимагали не книжної грамоти, а звичайного вміння писати і читати — невдовзі по смерті Ярослава знахідки графіті та берестяних грамот стають масовими, що свідчить про поширення писемності серед міської верхівки. Їх мова далека від книжної, засвідчуючи величезну прірву між народними говірками та мовою богослужебних книг. Так само до років княжіння Ярослава відносять і перші кроки писаного права Русі. По-перше, це церковний статут, що брав за взірець візантійські норми церковного права. Поки що неможливо з'ясувати, яка частина того комплексу давньоруського права, який ми знаємо під назвою «Руська правда», належить саме Ярославу, але часточка його власної праці у цьому новгородському зводі права XVI ст. безперечно є. Але у чому Ярославу дійсно належить пріоритет, так це у створенні першого відомого нам

князівського Заповіту, який, всупереч традиції братовбивства, встановлював порядок визначення старшинства та наслідування всередині князівської сім’ї. І, хоча до права майорату — наслідування від батька старшим сином — ще було далеко, заповіт Ярослава відповідав загально розповсюдженій у тогочасній Європі практиці. Встановлені ним норми були загальноприйнятими на Русі ще півстоліття до Любецького з’їзду, а в окремих її землях вживалися до XV ст.

*** * ***

Ярослав помер у лютому 1054 р. Разом із дружиною його було поховано у мармуровому саркофазі у Софійському соборі. 1940 р. радянський антрополог Михайло Герасимов за черепом Ярослава відтворив його портрет. Після дослідження скелету Ярослава історики дізналися, що князь мав зріст 175 сантиметрів та кульгав на обидві ноги — внаслідок уродженої хвороби Пертеса та поранення у битві. Коли 2009 р. історики наважилися зробити генетичне дослідження решток Ярослава та його дружини, з’ясувалося, що кістки у саркофазі підмінені — у ньому знайшли кістяки двох жінок, один скіфських часів, а другий давньоруських, але зі слідами важкої фізичної праці. За різними версіями, рештки Ярослава зникли або 1943 р., або, скоріше за все, після відкриття саркофага 1964 р., вже у 2000-ні роки.

Етнічні процеси та самоназви в регіоні південної Русі
(О. Моця)

Одним із важливих моментів у процесі становлення розглянутої епохи стала зміна самосвідомості в подальшому розвитку східнослов'янського етносу, коли на зміну старим племінним найменуванням прийшла нова «руська» назва (не плутати з російською!) і було сформоване нове державне об'єднання під назвою «Руська земля», або «Русь», як його називали сучасники. Тогочасні мешканці відомі під назвами «руси», «русини» або ж «русичі», хоча є й

інші, більш локальні самоназви. Для їх всебічного аналізу слід звернутися до повідомлень літописів, і передусім до Іпатіївського, та деяких інших вітчизняних й окремих іноземних писемних джерел. Цю інформацію доповнюють результати антропологічних досліджень, археологічні матеріали, окремі мініатюри-малюнки.

Слід зазначити, що давнє усвідомлення себе як частини загальнослов'янського етнічного масиву продовжувало бути присутнім у самоусвідомленні автохтонного хліборобського населення. Уже на початку «Повісті минулих літ» до володінь одного з синів Ноя — Яфета — серед інших народів належали й території слов'янського розселення. Про це свідчать уточнення, що «Въ Афетові же части входить Русь, Чудь и вси язице». Окрім того, ще й фіксуються зони розселення конкретних груп цієї етнічної спільноти: «... и тако разидеся Словенскъ. Темъ же и прозвася Словенская грамота».

Але вже в недатованій частині повідомлень «Повісті» вказується й на те, що князі руські володіють хозарами, хоча раніше це було навпаки. Таке повідомлення слід використовувати для розгляду історичних процесів у середньовічні часи саме на півдні східнослов'янської ойкумени. У цій частині літопису руським князем названо й Олега, за часів правління якого слов'яно-хозарські відносини різко змінюються на його користь. Цей князь, як уже раніше відзначалося, 882 р. назвав саме Київ матір'ю міст руських; тут словени новгородські, варяги та інші воїни, які прибули з ним, почали іменуватися руссю. А під 898 р. зафіксована знаменита фраза про локалізацію Русі в середньодніпровському регіоні: «Поляне. яже нынѣ зовемая Русь». Питання начебто вирішено однозначно. Проте це не так. Ще під 862 р. маємо повідомлення про те, що слов'яни відправляють за море — до скандинавів, які звуться руссю — своїх послів із пропозицією очолити північносхідно-європейську коаліцію із представників різних народів (конунг Рюрик та його брати погоджуються на це) — так звана легенда про покликання варягів. Далі ситуація ще дужче заплутується. Під 898 р. знаходимо роз'яснення, що «Словѣнескъ языкъ и Русыи одинъ. от Варягъ бо прозвашася Русью».

Рік у рік інформація про русів збільшується. 907 р., під час походу того ж Олега на Константинополь, вони чинили зло грекам; після встановлення мирних договірних відносин із правителями

Візантійської імперії останні передають данину представникам тих руських міст, що перебувають у підпорядкуванні згаданого князя; руси визнаються учасниками торговельних операцій і в столиці імперії поселяються біля церкви Св. Мами; вони отримують у своїх «зарубіжних відрядженнях» місячину на проживання. Та й мирні відносини між обома країнами затверджуються цілуванням хреста візантійцями та присягою представників протилежної сторони за руським законом — зброєю, богами Перуном і Велесом. А в договорі 912 р., що був укладений у тому ж Константинополі, вихідці зі Східної Європи зафіксовані конкретно: «мы от рода Русскаго. Карлы Инегельд. Фарлофъ. Веремудъ. Рулавъ. Гуды Руальд. Карнъ. Фрелавъ. Рюаръ. Актеву. Труанъ. Лидульфостъ. Стемиръ. иже послани от Олга великого князя Рускаго».

Важлива інформація про русів належить до часів правління в Києві Олегового наступника — Ігоря (Старого). 941 р. під час походу цього князя на Цареград — Константинополь вони були оточені візантійцями на морі, а потім на «руських» лодіях (човнах) почали втікати назад. Ті, яких супротивник наздоганяв і палив так званим грецьким вогнем, кидались у воду. Звичайно, передусім тут може йтися не про етнічну приналежність воїнів, а про їхню підданість зверхникам східнослов'янської держави. Але, мабуть, здебільшого це були все ж таки вихідці зі східнослов'янського середовища.

Через деякий час, 944 р., той же князь Ігор «совокупи воя многы Варягы. и Русь, и Поляны. и Словѣны. и Кривичи. и Тиверци. и Печенегы», знову рушив на греків. Як бачимо, в цьому випадку і вихідці з Північної Європи, і кочівники надчорноморських степів, і представники східнослов'янських угруповань відділені від власне русів — імовірніше за все, представників великокняжої військової дружини. Але далі всі присутні в даному поході об'єднуються в одне ціле. Про це свідчать повідомлення корсунців (мешканців Херсона — Корсуня, античного Херсонеса): «сє итуть Русь», а потім і болгар: «йдуть Русь. и Печенегы», які вони передали візантійським зверхникам. Слід відзначити, що на півдні давньоруської держави протягом кількох століть якраз кочівники — печеніги, торки й половці (які змінили хозар) — стали основними суперниками русів і якраз проти них будувалися знамениті Змієві вали — дерев'яно-земляні

споруди, котрі часто не давали войовничим номадам прориватися на хліборобські території.

На наступний 945 р. супротивниками — руськими послами та візантійцями — була підготовлена хартія, у якій відзначалося: «мы от рода Рускаго слы. и гостьє Иворъ солъ Игоревъ великаго князя Рускаго. и обьчии слы». Серед останніх послів та купців були представники таких осіб: Вуєфаст — Святослава, Ігоревого сина, Іскусев — княгині Ольги, Слуди — племінника князя Ігоря, Уліб — Володиславів, Каніцар — Предславин, Шигоберн — жінки Улібової Сфандри, Прастен — Турдів, Лібіар — Фостів, Грім — Сфірків, Прастен — Ігоревого племінника Якуна, Кари — Тудків, Каршев — Тудорів, Єгрі — Єрлісків, Воїст — Воїків, Цстр — Ямідів, Прастен — Бернів, Ятвяг — Гунарів, Шібрід — Алданів, Кол — Клеків, Стеггі — Єтонів, Сфірка (не зрозуміло кого), Алвад — Гудів, Фудрі — Тулбів, Мутор — Утінів. Окрім того, серед купців були названі Адун, Адолб, Ангівлад, Уліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбрід, Фурстен, Бруни, Роальд, Гунастар, Фрастар, Інгельд, Турберн і другий Турберн, ще один Уліб, Турбен, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілій, Апукбар, ще один Свен, Вузелів і Сенька-бирич.

Усіх їх до Константинополя послали «вєликыи нашь князь Игорь. и бояре єго. и людиє вси Рустии». Не викликає заперечень точка зору тих дослідників, які відносять переважну більшість перерахованих вище за іменами до представників північноєвропейського регіону. У новому договорі руси знову згадуються багато разів: вони приходять до Константинополя як піддані Русі; знову мешкають біля церкви Св. Мами; у конфліктних ситуаціях руси й християни-греки узгоджують свої взаємні претензії регламентними положеннями. Пізніше в Києві присягались на Горі (тобто в аристократичній частині міста), клянучись зброєю і «обручами», сам князь Ігор, його мужі та руси — язичники («поганыя Руси»). А християни-руси присягали в церкві Св. Іллі на Подолі, бо «мнози бо бѣша Варязи християни». Тут варяги — частина русів. А перед тим у Константинополі хрещені руси присягалися своєю церквою Св. Іллі в місцевому Софійському соборі.

Після хрещення княгині Ольги 955 р. константинопольський патріарх запевняв, що благословлятимуть сини руські її нащадків навіть в останньому поколінні: «снове Рустии. и в послѣднии родъ внукъ твоихъ». Після смерті цієї непересічної жінки — передвісниці

офіційної християнізації Русі, яка першою увійшла в небесне царство, — руські сини повинні були хвалити її як зачинательку, бо вона й після смерті молилася за країну. І в цьому випадку «синів» слід розглядати передусім як підданих східнослов'янської держави (звичайно, здебільшого етнічних слов'ян).

Наступний історичний сюжет, у якому згадуються руси, належить до 971 р., коли після захоплення воїнами Святослава подунайського міста Переяславця греки спробували дізнатися, скільки ж у нього воїнів. У війську цього князя було тоді 10 000 воїнів, але він назвав удвічі більшу цифру — 20 000 русів. Супротивник виставив проти них, згідно з літописним повідомленням, 100 000 своїх воїнів. Руси все ж таки здолали греків, які відкупилися, навіть враховуючи всіх убитих із протилежного боку. Пізніше до їхніх імператорів були відіслані руські посли, які вели переговори від імені князя руського. У заключному договорі Святослав Ігоревич підтвердив присягу свою «съ всими людьми нашими, єже суть подо мною Русь, бояре и прочии» про мирні відносини між двома державами. Далі він знову наголошує на тому, що разом із ним присягаються «бояре и Русь вся».

Різниця між русами та представниками одного з літописних племен — радимичів — була зафіксована в описі походу князя Володимира на останніх 984 р., коли на річці Піщані його воєвода на прізвисько Вовчий Хвіст здобув перемогу. Після цього радимицькі представники вже «платять дань в Руси. и повозъ везутъ и до сего дне». У цьому випадку радимичі — явно ще не руси.

988 р., коли імператори вмовляли свою сестру Анну вийти за того ж Володимира Святославича, то одним із їхніх аргументів стало звернення до неї про те, як багато зла руси зробили грекам. Тут руси і візантійці виступають уже як окремі народи. А 1015 р., після смерті цього великого князя київського, літописець цитує біблійного царя Соломона, який стверджував, що після смерті праведного мужа надія не згине і «се бо в память держать Рустии людиє». Тоді ж, після братовбивчого протистояння між Володимировими синами, Святополк дізнається, що на нього йде Ярослав із новгородцями й варягами. У відповідь він «пристрой бещисла вои Руси и ПеченѢгъ». Боротьба між братами тривала й 1018 р., коли Святополка підтримав польський князь Болеслав. Сили їхньої коаліції виступили проти Ярослава, який у відповідь «множество совокупи Руси. Варягы Словены».

1051 р. «постави Ярославъ Лариона митрополитомъ. Руси». Лаврентіївський літопис уточнює, що Ілларіон за походженням був русином. І в повідомленні 1054 р. підкреслюється: «Преставися князь. Рускии Ярославь». Східнослов'янське походження тогочасних руських князів не викликає сумнівів і в описі подій 1115 р., коли Володимир Мономах та інші його родичі зібралися у Вишгороді для перенесення в нову церкву мощів Бориса і Гліба. 1147 р. Ізяслав Мстиславич ставить митрополитом Клима Смолятича, а той же Лаврентіївський літопис знову уточнює — родом русина. Наступного 1148 р. руські землі згадуються як населені східними слов'янами території.

Чітке етнічне розмежування простежується і в описі подій 1151 р. під час протистояння Ізяслава та Юрія (на боці останнього були й кочівники-половці). Бої точилися по Дніпру. У районі зарубського броду половці, побачивши, що сил супротивника замало, кинулися на них озброєні вбрід. А руси переправилися на човнах. Тенденція у характеристиці русів як східних слов'ян продовжується й надалі. 1160 р. у протистоянні згадуються руські князі, а 1178 р. вони вже виступають разом проти половців на чолі з ханом Кончаком.

Галицький регіон (як і північні та північно-східні східнослов'янські території) тривалий час не належав до власне «руської зони». Це знайшло підтвердження і в контексті розгляду проблеми в більш конкретних випадках: 1202 р. «Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много и приде на Галичь». А 1211 р. у боротьбі за це місто русь і ляхи перемогли угрів та чехів.

Але вже 1224 р. за Галицько-Волинським літописом (насправді 1223 р.) «оустрѣша и Татарове Половецкыя полкы Роускыя». А потім «быс побѣда на всі князя Роускыя. яко же не бывало никогда же. Татаром же побѣдившимъ Роусьскыя князя». Після цього монголо-татари доходять до Новгорода-Святополча на Дніпрі. Жителі міста «не вѣдающим же Роуси льсти ихъ. исходяхоу противу имъ со крсти. они же избиша ихъ всих». Протистояння нової кочівницької сили й русів в етнічному плані не викликає жодних сумнівів.

Як і в історичному епізоді 1229 р., коли в конфлікті між ляхами і Литвою були задіяні Данило Галицький та його брат Василько. Біля міста Каліша великому князю Кондрату поляки говорили, що коли руси візьмуть місто, то й слава буде їм, а не польському зверхнику. Після подальших переговорів «ствуориша же межи собою клятвоу

Роусь и Ляхове. аще по сель коли боудеть. межи ими оусобица не воевати Ляхомъ Руское челяди ни Роуси Лядскои». Аналогічне етнічне розмежування зафіксоване й під 1235 р., коли згадуються «Ляхъ и Русь и Половець, множество». А також під 1237 р., коли згадується битва на річці Калка й відзначаються руські князі (зокрема й Данило).

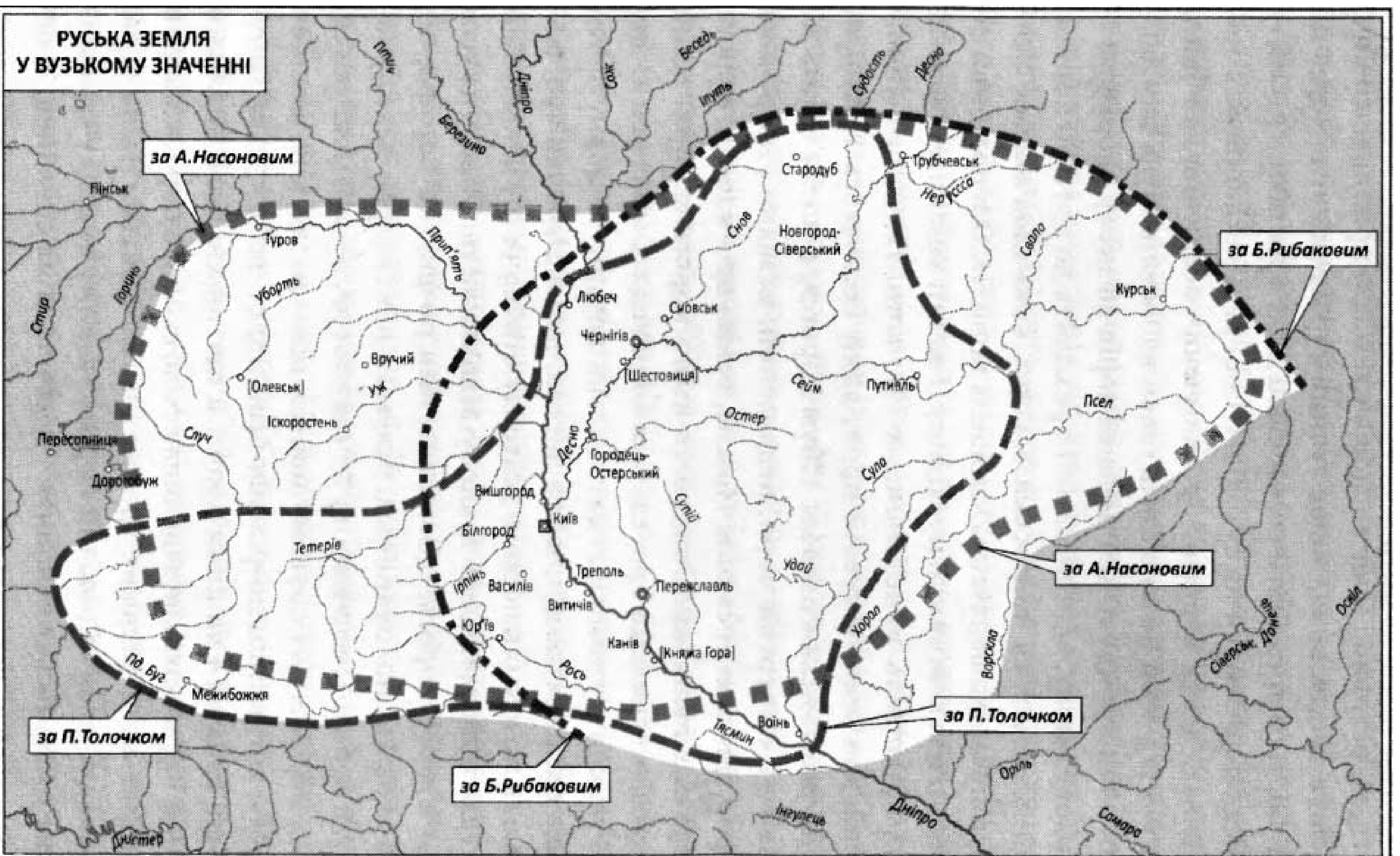
Не слід забувати й про «руську» термінологію в «Слові о полку Ігоревім», котра використовується під час опису відомого походу на половців 1185 р. Головний герой поеми новгород-сіверський князь Ігор Святославич звертається до свого воїнства з такими словами: «Хощу бо, рече, копіє преломити конецъ поля половецкого; с вами, русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону». А вже на початку бою «Русичи великая поля чрьленными щиты прегородиша, ищучи себѢ чсти, а князю славы». І вже після програної битви: «Ту кровавого вина не доста; ту пир докончаша храбріи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую».

Основна тенденція у формуванні етнічного самоусвідомлення в середовищі східних слов’ян за часів існування першого державного утворення у вищенаведеній літописній інформації та й у «Слові» простежується досить чітко в напрямі «русин — східний слов’янин».

Та проте слід порівняти таке бачення з кількома найбільш відомими іноземними джерелами середньовічних часів, у яких автори теж порушували етнічні питання на теренах тогочасної Східної Європи.

Серед найбільш ранніх слід згадати Бертинські анали, у яких повідомлялося, що германський імператор Людовік Благочестивий приймав 839 р. у південнонімецькому Інгельгеймі послів імператора Візантії Феофіла. Разом зі своїми представниками останній вислав до нього якихось людей із народу Рос, які стверджували, що їхній цар на ім’я Хакан відправив їх до Константинополя заради встановлення дружби. Додому вони не могли повернутися старим шляхом через вороже налаштовані проти них войовничі племена, які осіли на цій дорозі. Ретельно розібравшись у ситуації, Людовік дізнався, що вони належать до шведського народу, а тому, мабуть, є шпигунами. Він вирішив затримати їх у себе до з’ясування реальних намірів та мети цих іноземців. Про такий вердикт було повідомлено правителю Візантії. Більшість дослідників вважає, що в цьому випадку шведи

були використані «хаканом русів» як чиновники-цайманці, які й були відправлені до візантійського імператора з дипломатичною місією[22].

Руська земля у вузькому значенні

Наступне, і не менш відоме джерело, — це повідомлення візантійського імператора Костянтина Багрянородного про назви дніпровських порогів, через які купці змушені переправлятися на шляху до константинопольських ринків: «...Вони приходять до першого порога, який називається Ессупі, що означає по-роськи й по-слов’янськи „Не спи“. Поріг [цей] такий же вузький, як простір циканістирію (тобто імператорського манежу для кінно-спортивних ігор — *Авт.),* а посередині нього знаходяться обривисті високі скелі, котрі стирчать, як острівці. Тому вода, що набігає й приливає до них, падаючи звідти вниз, видає гучний страшний гул. Через це роси бояться проходити поміж скель, але, приставши поблизу й висадивши людей на суходіл, а інші речі залишивши в моноксилах, потім оголені, промацуючи своїми ногами [дно, тягнуть їх], щоб не наштовхнутися на який-небудь камінь... Коли вони пройдуть цей перший поріг, то знову, забравши із суходолу інших, відпливають і приходять до другого порога, який називається по-роськи Улворсі, а по-слов’янськи Островуніпрах, що означає „Острівець порога“. Він подібний до першого й також важко прохідний. І знову, висадивши людей, вони проводять моноксили, як і до того. Подібним чином обминають вони й третій поріг, який іменується Геландри, що по-слов’янськи означає „Шум порога“, а потім таким же чином — четвертий поріг, величезний, названий по-роськи Анфор, по-слов’янськи ж Неасит, оскільки в камінні порога гніздяться пелікани. Отже, біля цього порога всі пристають до суходолу носами вперед, з ними виходять призначені для вартування мужі й відходять... поки не минуть поріг. Потім також одні волоком, інші на плечах, переправивши свої моноксили по цей бік порога, зіштовхують їх у річку і, поклавши вантаж, заходять самі й знову відпливають. Підступивши ж до п’ятого порога, що називається по-роськи Варуфорос, а по-слов’янськи Вулніпрах, оскільки він створює велику затоку, й переправивши знову по рукавах річки свої моноксили, як на першому та другому порозі, вони досягають шостого порога, що зветься по-роськи Леанді, а по-слов’янськи Веручи, що означає „Кипіння води“, й проходять його подібним чином. Від нього вони відпливають до сьомого порога, котрий називається по-роськи Струкун, а по-слов’янськи Напрезі, що перекладається як „Малий поріг“». Уданому випадку «роські» назви дніпровських порогів тлумачаться як скандинавські[23].

Рухаючись за інформацією про русів із заходу на схід, через південь, не можна оминути й відомий опис поховання знатного руса на Волзі, зроблений Ібн-Фадланом під час його поїздки у Волзьку Булгарію з Багдада 922 р. Результати багаторічних досліджень у Північній та Східній Європі підвели більшість спеціалістів до висновку, що обряд поховання в човні (кремація або інгумація) не був характерним для слов'ян. На користь скандинавського походження поховання на Волзі свідчить і проживання там купців у довгих будинках — типових будівлях для території Північної Європи. Окрім того, слід зупинитися на деталях одягу жінок, які супроводжували купців. Так, в Аміна Разі, який переповів Ібн-Фадлана, відзначено: «Жінка тих місць, відповідно до свого положення й кількості (свого статку), робить коробочки із золота, срібла або дерева і, починаючи з дитячих років, прив'язує їх поверх грудей, щоб вони не змінювалися (буквально — „залишалися у своєму положенні") й не робилися великими». А в Наджиба Хамадані те саме місце читається так: «Кожна жінка має прив'язану до грудей коробочку золоту чи дерев'яну, і кожна (коробочка) зроблена у вигляді кола».[24] Не важко в цих «коробочках» побачити черепахоподібні (шкаралупоподібні) фібули-застібки — обов'язкову деталь костюма скандинавської жінки.

Найбільш вірогідно етнос русів у цьому контексті визначив О. Спіцин, який бачив у них вихідців із північноєвропейського регіону, які довго мешкали на Русі. На підтримку якраз такої думки слід іще раз процитувати Ібн-Фадлана в редакції Аміна Разі: «Льон [лляне полотно] цієї області й місцевості знаменитий, і особливо льон резиденції її царя, котра називається Кийава». Так «рекламувався» один із товарів, привезений русами для продажу на Волгу. Але для нас більш важливим є те, що тут конкретизується, звідки це робилося — із Середнього Подніпров'я.

Тож усі три вищезгадані іноземні джерела IX—X ст. вказують однозначно на русів — скандинавів за походженням. Але дещо пізніше, на початку II тис. н. е., ситуація кардинально змінилася: на сторінках тогочасних писемних джерел уже йдеться про слов'ян-русів. Це можна підтвердити, зокрема, матеріалами такого відомого польського джерела, як Велика хроніка. На її сторінках часто згадуються руські фортеці, князі, землі, передусім зі складу галицько-волинських територій. Цікаво, що у двох випадках — за часів

Болеслава Сміливого й сина Коломана II та дочки Володимира Мономаха Євфимії Бориса — мова йшла про дві частини Русі: «обидві частини Русі»[25]. У цьому разі це перегукується з повідомленням Багрянородного про «Зовнішню» та «Внутрішню» Русь — землями навколо Новгорода й Києва.

Далі слід звернутися до розробок щодо самого «руського» найменування й одразу ж слід відзначити, що проблемою походження терміна «русь» займалося багато дослідників і на сьогодні відомо вже близько двох десятків концепцій із цього приводу.

При цьому треба пам’ятати, що історична самосвідомість народу формується передусім у його соціальної та інтелектуальної еліти — у нашому випадку в князівському оточенні та в тогочасних «книжників». Звичайно, цей процес був спрямований на виявлення «реальних» (з точки зору середньовічної людини) витоків і «реального» родичання зі світом цивілізації. Питання початку, історичних витоків було основною проблемою для формування самосвідомості. Центральною була ця проблема і для давньоруського літопису ранньої редакції (так званого Початкового літопису), у якому формувався погляд на Русь «із середини», як запропонував В. Петрухін.

Звичайно, розгляд питання слід розпочинати із «голови» — тобто з походження правлячої на Русі династії Рюриковичів, яке також викликає певні дискусії. Проте треба зауважити, що полеміка, яка розгорнулася з цього приводу, нині вирішується на користь саме літописної концепції. Слушну думку з цього приводу висловив В. Баран: «Літопис складався при живих князях — Рюриковичах. Важко уявити, що в ньому неправильно подано етнічне походження правлячої династії. Можна не сумніватися в тому, що самі князі пам’ятали і стверджували своє норманське походження»[26].

З мовознавчої точки зору сама назва пояснюється таким чином: «Термін „Русь“ самим літописом оголошується не східнослов’янським за походженням. І він, дійсно, не може бути включеним ні в одну зі словотвірних груп власне східнослов’янських етнонімів літописного часу й знаходить відповідності в північних найменуваннях неслов’янських (балтійських та фінських) етнічних спільнот». І далі: «А факти ці зводяться до того, що літописному ствердженню про появу русі на півночі та про її зв’язок із норманськими поселеннями Приладожжя відповідають численні дані ономастики: всі

прибалтійсько-фінські народи, які не були слов’янізовані, знають (і досі зберігають) етнонім *Ruotsi* (русь) для позначення шведів (а не слов’ян!); а імена перших київських князів та їх наближених зафіксовані як у давньоруських, так і в іноземних джерелах, в основній масі виявляються норманськими (давньошведськими) за походженням, а не слов’янськими»[27].

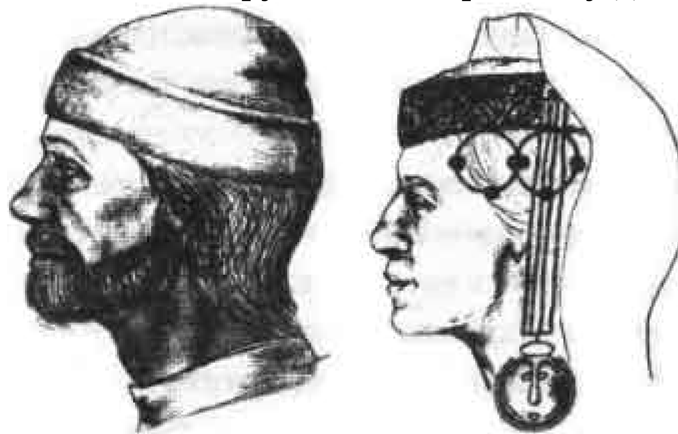
Але тоді слід пояснити парадоксальну на перший погляд ситуацію, коли назва з’являється на півночі, а державний «руський» центр — уже на півдні східнослов’янської ойкумени. На нашу думку, найбільш реальний варіант пояснення ситуації запропонували О. Мельникова та В. Петрухін. Вони звернули увагу на еволюцію слова «русь», гострота суперечок щодо якого розпочалася ще з другої половини XVIII ст. — тобто з полеміки М. Ломоносова з німецькими науковцями в Російській Академії наук. Сам процес обговорення цього питання з тих часів і до наших днів теж пройшов свою еволюцію: від безкомпромісних однозначних заяв до врівноваженого обговорення.

В опосередкованій формі еволюція значення терміна «русь» відобразила найбільш важливі етносоціальні зрушення в східнословенському суспільстві, причому настільки послідовно, що є можливість зіставити основні етапи такої еволюції з етапами русько-скандинавських зв’язків у часи раннього середньовіччя. Найбільш істотні модифікації в семантиці, вживанні та формі назви «русь» у цілому завершуються з консолідацією держави східних слов’ян. Витоки ж самої назви «русь» слід відносити до часів, які передували слов’янському проникненню на північний захід Східної Європи. Тож в епоху, котра передувала східнослов’янсько-скандинавським контактам, у фінському середовищі виникає етносоціальний термін *ruotsi*, а пізніше, в часи зміни форм діяльності скандинавів, з’явився такий термін, що зберігав лише етнічне значення й перетворений також пізніше на хоронім *Ruotsi*.

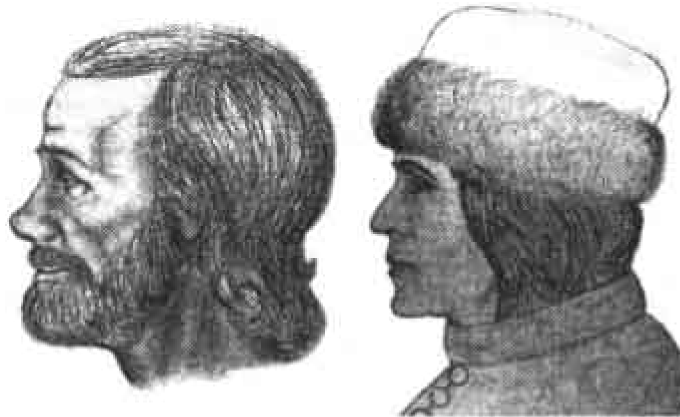
Зіставлення двох варіантів легенди про запрошення варягів («Повість минулих літ» і «Новгородський перший літопис») однозначно вказує на ототожнення понять «русь» і «дружина». Взаємозамінність виразів «дружина многа» і «вся русь» вказує на соціально-термінологічне значення слова «русь» у літописній традиції XII ст. Але вже в літописних текстах, де описуються події кінця IX — початку X ст., можна побачити весь спектр значень назви «русь» із

тенденцією до його розширення та перенесенням назви зі скандинавських реалій на східнослов’янські.

Загалом ситуація виглядає таким чином. Огляд основних груп джерел, які в тій чи іншій формі фіксують назви «русь» та «рос», досить чітко вказує на його походження й основні тенденції розвитку протягом VIII — першої половини X ст. Спорадичні набіги скандинавських загонів спочатку на прибережні регіони Східної Балтики, а пізніше — вгору по річках Балтійського басейну ще в довікінгівську епоху, що доповнювалися з часом осіданням частини скандинавів у таких центрах, як Стара Ладога, Рюрикове городище та інших, створили стійку основу для етномовних контактів. Особливості проникнення скандинавів у фінські землі (у результаті походів на суднах, веслярі та воїни на яких називалися *ruotsi)* зумовили перетворення професійної назви на екзонім (іноназву) у згаданому фінському середовищі. Запозичене слово від самого початку отримало семантичну двозначність, відображаючи специфіку умов, у яких проходили скандинаво-західнофінські контакти. У північно-західній зоні контактів усіх етнічних груп воно потрапляє у давньоруську мову.

Руси із Правобережжя Дніпра
(реконструкція Т. Балуєвої)

Руси з Дніпровського Лівобережжя (реконструкція Т. Балуєвої)

На першому етапі відносин скандинавського та східнослов'янського світів, в умовах зародження державності у формі надплемінних територіально-політичних структур відбувається запозичення назви «русь» як етносоціального терміна з домінуванням етнічного значення. Проникнення скандинавів на південь від Приладожжя в IX ст. було спочатку епізодичним та пов'язувалося з виходом окремих експедицій до Чорного моря, їхній рух річками Східно-Європейської рівнини ще не був, мабуть, пов'язаним з осіданням у слов'янських поселеннях. Це спричинило майже цілковиту відсутність археологічних знахідок скандинавського походження, датованих IX ст. (за деякими винятками) поза зоною початкових слов'яно-фіно-скандинавських контактів.

На другому етапі, коли формується східнослов'янська держава, головною її консолідувальною силою стає великокнязівська дружина, до складу якої входили і скандинави. Успішність її діяльності повного мірою залежала від відповідності внутрішнім соціально-економічним процесам державотворення у слов'янському середовищі. Зайди-варяги, які збирали данину з племен північного регіону Східної Європи, були вигнані; скандинавський «князь» потім був покликаний сюди «зі всією руссю», тобто військовою дружиною, по «ряду» — договору. Варязькі дружини на півночі Східної Європи стають не лише конкурентами місцевої знаті в експлуатації місцевого населення, а й природними її союзниками, що становили завжди готову й до того ж не пов'язану з представниками місцевих племен військову силу. Саме таку надплемінну нейтральну силу в суперечливих соціальних, політичних та етнічних умовах і являли собою покликані князь та його військова

дружина. Нейтральною, не пов’язаною із племінними традиціями, була і самоназва «русь».

Далі, коли Олег захопив Київ та інші південні території, його дружина вже стає поліетнічною. Імовірно, цей етап у розвитку назви «русь» засвідчений і Багрянородним, у якого соціальне значення назви домінує над етнічним. Поширення назви «русь» на поліетнічні великокнязівські контингенти зумовлювало швидкий розмив початкової етнічної прив’язки до власне скандинавів.

Відсутність чіткої етнічної атрибуції прикметника «руський» у візантійсько-руських договорах підкреслюється тим, що імена довірених осіб від «рода руського» мають не лише скандинавське, а й слов’янське, балтське, фінське походження. Таким чином, назви «русь», «руський» тут не пов’язуються лише зі скандинавами, а всі території, підпорядковані великому князеві київському, хоча й заселені різноетнічними народами, називаються «Руською землею». Етнічно нейтральна, не пов’язана з жодним із племінних етнонімів (що було особливо важливим в епоху боротьби з племінним сепаратизмом) назва «Русь» виявилася найбільш відповідною та життєвою для нової східнослов’янської спільноти.

Така еволюція назв, етнонімів та харонімів особливо характерна для епохи становлення держав і складання нових етнічних спільнот. Так сталося в Дунайській Болгарії — слов’янській державі, де свого часу була узвичаєна назва від тюрків-болгар; романомовній Франції (за основним населенням) — від германського племені франків і т. ін. Тож, як не парадоксально, протягом усієї своєї історії скандинавське за походженням слово «Русь» має певний стосунок до скандинавів лише в додержавний період розвитку східнослов’янського суспільства, а його еволюція відображає етнокультурні та соціально-політичні процеси становлення східнослов’янської державності[28]. З початку ІІ тис. н. е. термін «руси» починає стосуватися лише представників східнослов’янського етнічного масиву, передусім її південного регіону (північ Русі традиційно називалася «Вся Новгородська область» або «волость», а Поволжя аж до часів Батия — «Залісся»).

З проблемою «русів» як етнічного угруповання середньовічних часів тісно пов’язана проблема так званої давньоруської народності, яка в останні десятиліття зазнала певної «модифікації» в роботах різних дослідників. Але між кількома концепціями про таку народність

все ж таки існує певна подібність: і при ствердженні наявності давньоруської спільності, і при неодночасній появі окремих східнослов’янських народів ці етнічні структури розглядаються як щось стабільне й незмінне у своєму розвитку[29].

Водночас відомо, що загалом феодальна епоха в етнічному плані досить невизначена, хоча саме бурхливі події тих століть, що були пов’язані з виникненням і розпадом держав і племінних союзів, масовими переміщеннями та змішанням різномовних груп населення, створили базу для формування багатьох сучасних народів. Етнічна невизначеність цього періоду, коли попередні племінні зв’язки були втрачені, а нові, національні, ще не склалися, досить ускладнює виділення в ньому якого-небудь єдиного типу етнічної спільноти, таксономічно рівного племені або нації. Як відомо, остання була типовою вже для капіталістичної епохи. На відміну від попередньої феодальної, коли правлячі прошарки стояли в культурному, а в деяких випадках навіть в етнічному плані ніби поза основною масою населення, зі вступом у буржуазну, більш демократичну епоху — в період формування націй — співвідношення змінилося.

Тому необхідно нагадати, що суспільство Київської Русі було структурованим. На його вершині знаходилися князі, які становили єдину правлячу династію і перебували між собою у складних васально-ієрархічних відносинах. Численну категорію соціальної верхівки становили бояри, що разом із князями були керівною елітою держави, а надалі й володарями окремої літописної землі. Привілейоване становище в давньоруському суспільстві належало й князівській військовій дружині, що брала участь не лише у військових кампаніях, придушенні соціальних конфліктів, айв управлінні державою чи землею.

На іншому полюсі давньоруського суспільства перебували феодально залежні верстви населення: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, ізгої, холопи. Основною категорією серед них, задіяною у сфері сільськогосподарського виробництва, були смерди. А останні з переліку були людьми неповноправними, їхній соціальний стан був аналогічний рабському. До феодально залежних верств населення належали також вотчинні ремісники, які мешкали в садибах феодалів. А в містах значним був відсоток вільних ремісників, так званих посадських. В урбаністичних центрах мешкали й більшість

купців. Ще одну окрему групу давньоруського населення становило православне духовенство — біле й чорне.

Після перерахування всіх основних груп давньоруського населення виникає питання: які ж рівні етнічної самосвідомості мала кожна з них?

Почнемо із соціальних верхів, ураховуючи, на наш погляд, одну суттєву деталь: на відміну від західноєвропейських феодалів різного рангу, котрі здебільшого, отримавши володіння, залишалися там назавжди, а також передавали їх своїм нащадкам (процес відбувався з покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії IX—XI ст., практично весь час перебували в русі, докладаючи багато зусиль, щоб перейти й посісти більш престижний і вигідний у політичному та економічному плані престол. Для Західної Європи не були характерними випадки типу, зафіксованого в Лаврентіївському літописі під 1135 р.: «Георгии князь Володимеричь. испроси у брата своєго Ярополка Переяславль. а Ярополку вда Суждаль. и Ростовъ, и прочюю волость свою но не всю» (тут ідеться про політику Юрія Долгорукого, коли він рвався до влади у подніпровському регіоні).

Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між князівськими родинами та їхніми васалами давали можливість підтримувати зв’язки між окремими регіонами Русі, не дозволяли повністю «переключатися» тільки на внутрішні проблеми конкретної підвладної території. Ось лише кілька прикладів: Володимир Мономах посідав ростовський, смоленський, володимир-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а вже потім київський престоли; його син Мстислав Великий — новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівські престоли. Показовою є доля іншого сина Володимира Мономаха — Юрія Долгорукого, який був князем ростово-суздальським чотири рази, переяславським двічі, городецько-остерським один раз, київським тричі. У столиці Русі всі троє й були поховані. Та й їхні попередники — Святослав, Володимир, Ярослав — правлячи спочатку в Новгороді, а потім уже в Києві, звичайно, не мали відповідного російського чи українського «громадянства». При цьому не слід забувати, що пересування країною відбувалося разом із численним почтом.

Отже, для роду Рюриковичів східноєвропейські землі дійсно були «полем єднання» і вони цю історичну спільність реально відчували. «Горизонтальні» зв'язки між князями-родичами цікавили й літописців хіба що на тлі інших питань, пов'язаних із міжособистісними відносинами: за численністю згадок, за даними І. Данилевського, слова «брат», «братья» посідають в «Повісті минулих літ» друге місце після слова «лѣто».

Звичайно, з князями у відчутті єдності були солідарні й бояри — представники адміністративного апарату держави та підпорядковані їм безпосередні слуги й виконавці. До цього контингенту входили не лише вихідці зі східнослов'янського середовища, але й з інших країн та земель.

До них можна приєднати і представників військової еліти та молодшої дружини, які повною мірою залежали від князівської «милості» та супроводжували своїх господарів у їхніх переміщеннях на далекі відстані. Починаючи з часів Володимира Святославича, не можна не відзначити інтенсивність мікроміграційних процесів, що фіксуються, зокрема, переселенням за волею великого князя київського «кращих мужів» із північних районів східнослов'янського світу на південь для оборони від кочівників. У світлі порушеного питання таке переселення можна розглядати як процес, що сприяв міжплемінним контактам і формуванню нової етнічної спільноти на рівні верхнього соціального зрізу. Цьому ж сприяла й «відкритість дверей» у великокнязівських дружинах для представників різних етносів та племінних угруповань. Але це не означало, що кожен, хто потрапляв на Русь, автоматично й безповоротно втягувався в такий процес. Багато з найманців-професіоналів, певний час перебуваючи на службі в конкретного східнослов'янського зверхника, далі могли переходити до іншого володаря.

Тепер розглянемо другу складову формування нових етнічних відносин у суспільстві Східної Європи на зламі І—ІІ — у перші століття ІІ тис. н. е. Мова йде про православ'я, котре стало державною релігією 988 р. Дослідники епохи Київської Русі розглядають християнський чинник як цементуючий у формуванні так званої давньоруської народності, але забувають про те, що стосовно Європи православ'я, як і католицтво, не мало кордонів на значних просторах, а тому не може бути єдиним етновизначальним критерієм для окремих

країн. Тому постулат «православ'я — народність» усе ж таки не слід безапеляційно розглядати як аксіому.

Чисельні релігійні громади у східнослов'янському світі очолювали церковнослужителі, які ще з кінця X ст. почали готуватися із представників місцевого люду. Але серед вищого духовенства перебувало й чимало вихідців з інших європейських країн. Насамперед це стосується корпусу митрополитів, яких призначав патріарший синод у Константинополі, а сам акт інтронізації відбувався у Києві за погодженням із великим князем. Переважно це були греки за національністю, окрім Іларіона та Климента Смолятича, яких Ярослав Мудрий та Ізяслав Мстиславич висунули на саму верхівку церковної ієрархії зі східнослов'янського середовища без патріаршого благословення.

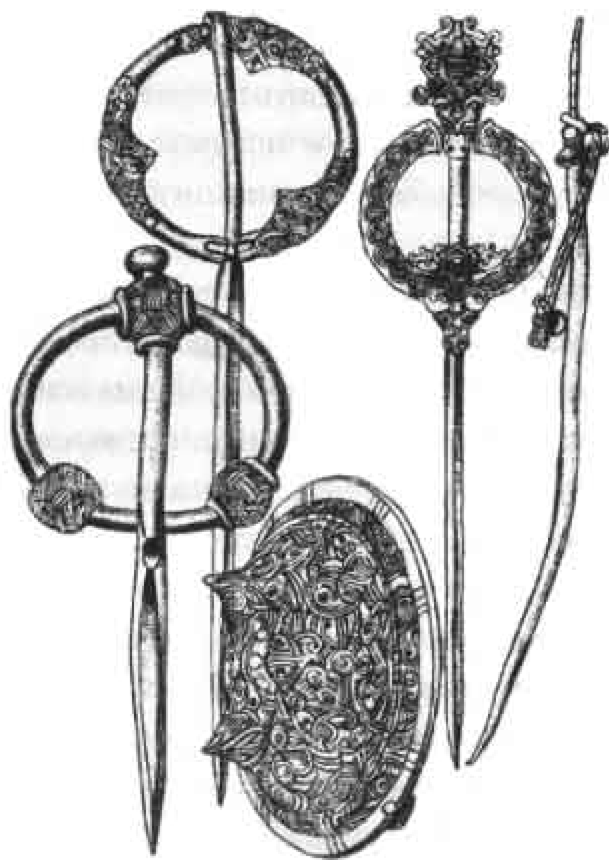
У зв'язку з цим цілком логічним є усвідомлення того, наскільки ставленики Константинополя відображали патріаршу (а разом із тим й імперську) ідеологію, і питання, чи ставали вони русами по духу. У Візантії була вироблена концепція ієрархії правителів і держав, що в ідеалі й загалом обіймала весь світ. На чолі цієї ієрархії стояв імператор, оточений підлеглими йому володарями, котрі вважалися ідеалізованими членами його родини: англійський правитель був йому тільки другом, болгарський — сином, руський — небожем. Карлові Великому було неохоче надано статус брата. Відповідно варіювалися й титули цих правителів: володар, владний правитель, король, навіть імператор. Тож до XV ст. нікому з чужинців не було дозволено іменуватися «імператором римлян».

«Своїх претензійних поглядів візантійці не змінювали аж до самої загибелі їхньої держави. Навіть наприкінці XIV ст., коли їхня імперія обіймала територію, ледве більшу за територію Царгорода, візантійський патріарх читав норовистому московському князеві лекцію про міжнародні порядки. Князеві слід пам'ятати, повчав патріарх, що він — усього лише місцевий правитель, тоді як візантійський імператор — імператор римлян, цебто всіх християн. Те, що володіння цього імператора в облозі в поган, значення не мало. У світі й у вселенській церкві імператорові належать особливі прерогативи. Через це не годиться князеві обривати звичай згадувати в літургії ім'я імператора»[30].

Звичайно, у зв’язку з такою міжнародною ситуацією в релігійній сфері досить проблематично говорити про «руський патріотизм» вищого духовенства в перші століття II тис. н. е. Митрополити дійсно бажали миру та спокою в країні східних слов’ян, але лише в плані їхнього ідеологічного підданства імперії, яка й скеровувала їх сюди для реалізації вищенаведеної вселенської моделі. Окрім митрополитів та їх безпосереднього оточення, таку ідею, ймовірно, сповідувала й певна частина ортодоксальних священнослужителів, здебільшого греків за походженням. Вони перебиралися на Русь, починаючи з кінця I тис. н. е. Але більшість священників усе-таки була місцевого походження і свято вірила в єдність Русі. Саме вони й були справжніми патріотами «Руської землі».

Якщо ж говорити про ремісників і, купців, які мешкали переважно в містах, то вони внаслідок своєї діяльності мали контактувати з різними верствами населення, а тому отримували різноманітну інформацію і теж могли відчувати певну єдність на значних територіях.

Проте з сільським населенням ситуація була інакша. Воно в ті часи становило головну масу люду і в демографічному плані явно домінувало. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, що вели індивідуальне господарство власними силами та засобами виробництва і для яких трудова діяльність становила їхню найважливішу функцію. Замкнений характер господарювання і відсутність постійних, інтенсивних контактів між окремими громадами не давали можливості відчувати свою єдність із «колегами» на значних просторах Східної Європи. Навряд чи смерд десь під Галичем щось знав про мешканця поліської Чернігівщини, не кажучи вже про сільське населення Новгородщини або Суздальщини. Їхні «світи» за тих часів були набагато локальнішими та конкретнішими. А тому, з сучасної наукової точки зору, тогочасне сільське населення ще було безетнічним.

Скандинавські фібули-застібки серед інвентарю давньоруських поховань

Не могли відчувати якоїсь загальної єдності й ті групи населення, що фактично мали становище рабів. Вони, як, наприклад, у стародавньому Римі, не належали до громадянського суспільства, не могли виконувати всередині нього якісь соціальні функції, а просто були власністю конкретних господарів.

Після розгляду основних категорій давньоруського люду можна констатувати, що етнічне єднання відчували представники верхніх соціальних верств тих часів, зокрема на території південноруських земель. Вони належали до виразників субкультури, що дістала в різних дослідників назву офіційної, міської, дружинної, дружинно-міської — на противагу народній чи сільській. Перша з названих, тобто елітарна, внаслідок висхідної (а тому прогресивної) стадії розвитку феодалізму була передовою, більш інтегрувальною. Тут існує принципова відмінність від специфіки етнічних утворень пізніших часів (особливо під час формування націй), коли між окремими територіями та групами населення встановлюються набагато тісніші взаємозв’язки, а

це, в свою чергу, сприяло закріпленню нової самосвідомості певної історичної людської спільноти та конкретного індивідуума зокрема на східноєвропейських теренах.

У цьому не було нічого незвичного. Подібна ситуація фіксується і в інших європейських країнах та регіонах тієї епохи. Так, у добу середньовіччя під терміном «угорська нація» розумілося лише дворянство (І. Фодор). А коли один із французів прийняв запрошення стати вихователем сина князя Чорторийського, то він із подивом дізнався, що Польща була країною кріпосницькою, країною селян, які нічого не відали про державу і знали лише свого пана, а також місцевих князів (Ф. Бродель).

Можна спробувати з’ясувати (звичайно, приблизно) і те, яка ж частина населення Київської Русі відчувала свою єдність, була виразником так званої давньоруської народності. Передусім це тогочасні міські жителі, які за різними підрахунками становили від 4 до менш як 6% від загального населення країни[31]. Сюди ж треба додати населення прикордонних фортець, де основу становили дружинники та їхні сім’ї, заміських монастирів, пунктів князівських та боярських адміністрацій (погостів), купецьких «караван-сараїв» на торговельних шляхах. Гіпотетично набереться близько 10 %. З іншого боку, за іншими підрахунками (Ф. Броделя) навіть у XV—XVIII ст. «світ становив усе ще велику селянську країну, де від 80 до 90 % людей жили плодами землі, і тільки ними». Напевне, на Русі близько 90 % тогочасного люду не мали жодного уявлення про загальноетнічну єдність.

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільність існувала лише на рівні носіїв елітарної культури й не усвідомлювалася пересічним східнослов’янським населенням, і насамперед сільським людом, що кількісно переважав у багато разів, дозволяє логічніше реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені сучасних росіян, українців та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східнослов’янського населення після навали орд хана Батия в першій половині XIII ст., коли таке державне утворення, як Київська Русь, перестало існувати. Відстоювання твердження про міцні й всебічні зв’язки по горизонталі й вертикалі в суспільстві IX—XIII ст. не дозволяє обґрунтовано вказувати на причини, що призвели до швидкого поділу східних слов’ян та

формування сучасних народів. Сприйняття інших, протилежних поглядів, переводить цю проблему до безперспективних у плані її реального вирішення навіть на теоретичному рівні.

Але слід розібратися й у тому, як тогочасні конкретні громади усвідомлювали себе в певних місцевостях та населених пунктах, які громадські стосунки мали тощо. Цей прошарок самоусвідомлення, але вже місцевого рівня, в епоху Київської Русі можна характеризувати умовною назвою «городяни» з конкретною прив’язкою до певного міста та його округи. Свого часу Г. Хабургаєв запропонував називати такі утворення «народо-найменуваннями», а тому, у зв’язку з відсутністю інших пропозицій, ми теж використаємо цей термін. Дослідник відніс назви таких груп населення до власне етнонімів, що утворилися від найменувань адміністративно-політичного походження (від приналежності до міста та його волості).

Городяни в територіальному розумінні поділялися на кілька ієрархічних щаблів: власне міські мешканці; населення міста й округи; мешканці окремих земель, яких іменували за назвою столиці землі — князівства.

Якщо ж говорити про мешканців власне міста, то вони згадуються багато разів під найменуванням своїх міст (градів). Почнемо з «матері міст руських», а далі розглянемо й інші випадки. 907 р. саме кияни назвали князя Олега «Віщим», коли він повернувся сюди з переможного походу на Константинополь. А 945 р. ті самі кияни від імені княгині Ольги «запросили» до себе древлянських послів. Пізніше, 980 р., під час облоги Києва силами Володимира, воєвода Ярополка Блуд хитрістю виманив свого господаря з міста, переконуючи того, що кияни звернулися до «робичича» з пропозицією взяти град (хоча це була неправда). 1015 р. саме вони («люди») першими почали оплакувати смерть великого князя.

1069 р. у протистоянні Всеслава з Ізяславом перший утік до Полоцька з Білгорода таємно від киян. Люди, повернувшись до столиці, зробили там віче. Подальші згадки про безпосередніх мешканців Києва стосуються таких подій: 1078 р., після битви на Нежатиній ниві, коли вбитого князя Ізяслава привезли на човні на лівий берег Дніпра, то назустріч йому вийшов увесь Київ. 1087 р. убитого Ярополка привезли до столиці Русі. Вийшли його оплакувати князь, священики і «всі кияни». Трагічні події 1097 р., коли після

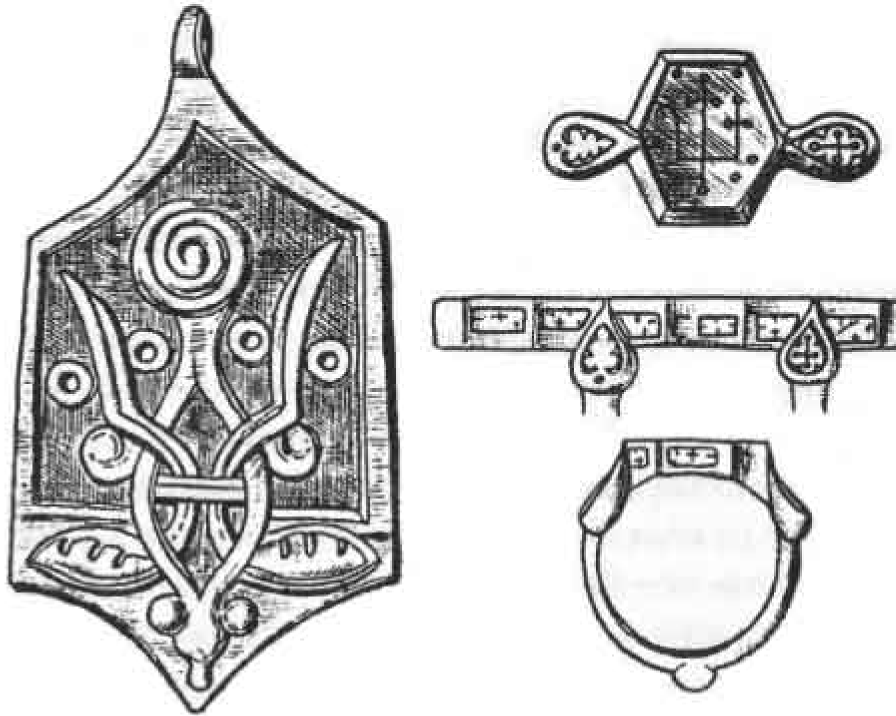
об'єднувального Любецького заїзду (цьому раді були всі кияни) осліпили князя Василька, призвели до реального захоплення його об'єднаними силами Володимира, Давида й Олега. Один із винуватців цієї ганебної акції Святополк хотів утекти, але саме городяни не дали йому цього зробити. Місто було врятовано. Вони ж послали по Володимира Мономаха до Переяслава з проханням посісти на батьківському престолі 1113 р.

1155 р., коли Юрій Долгорукий зібрався захоплювати столицю, то Ізяслав, його супротивник, виправдовувався, що він посів престол якраз через вимогу самих киян, котрі закликали його до цього. 1158 р., після смерті самого Юрія, до Ізяслава Давидовича прийшли представники міської громади й повідомили його про це. 1161 р. Ростислав послав до Святополка Ольговича послів із пропозицією відправити до нього сина Олега, мотивуючи це «ать познатеть Кияны лѣпшия» разом із торками та берендеями. Проте того ж року до міста увійшов Ізяслав і біля Софійського собору дав прощення всім жителям. Сам же пішов на Ростислава до Білгорода Київського. 1169 р., у момент розпочатої нової міжкнязівської боротьби, кияни відправили своїх послів до «чорних клобуків» з метою прихилити їх на свій бік. Одночасно Мстислав, домовившись зі своїм оточенням та мешканцями міста, пішов до Вишгорода, а потім зайняв і сам Київ. А померлого Володимира Андрійовича священики й кияни поховали в Андріївському монастирі. 1177 р., коли Святослав зі своїми полками і «чорними клобуками» став біля Вітачева на Дніпрі, до нього прибули столичні представники з повідомленням, що Роман пішов до Білгорода. 1194 р., коли після смерті Святослава Всеволодовича до столиці входив Рюрик Ростиславич, із традиційними вітаннями йому на зустріч вийшли церковнослужителі та кияни.

На літописних сторінках присутні також численні повідомлення про мешканців інших південноруських міст, які мешкали в межах самих укріплень. Зокрема під 1015 р. згадуються боярин Путша і вишгородські боярці, котрі присягалися Святополку, що разом із вишгородцями будуть йому вірними. А під 1160 р., під час походу Ізяслава Давидовича на Путивль, було оточено Вир. Але його мешканці замкнулися від нього. Існує також кілька повідомлень пов'язаних із жителями Володимира-Волинського. Коли 1202 р. Володимир Ігоревич із «безбожними галичанами» хотіли знищити

«плем’я Романове», то цей князь за порадою галицьких бояр послав до володимирців попа з вимогою видати йому обох Романовичів. Обурені мешканці оточеного міста хотіли вбити його, але бояри не дозволили. А 1204 р., коли ляхи підійшли до згаданого міста, володимирці відчинили їм ворота, хоча пізніше й шкодували про це.

Значно більше існує згадок про мешканців Галича. Зокрема, 1173 р. тут галичани спалили незаконну дружину Ярослава Осмомисла Настаську, а самого князя водили до хреста, щоб він присягся жити далі зі своєю законною дружиною. 1189 р. у бою за місто було поранено Ростислава Берладничича, якого понесли до міста, де галичани планували зробити його своїм князем. 1206 р. після безчинств угрів галичани бажали привести до влади Мстислава Ярославича Німого. Друга спроба була більш вдалою: брат Романа Ігоревича Володимир посів у Галичі; інші Ігоревичі посіли в кількох містах Галицької землі. Про галичан у значенні мешканців самого міста розповідається в характеристиці подій 1209—1212 рр. А 1234 р. Данило зі своїм братом Васильком пішли до столиці князівства, де їх зустрічала більша частина міста. Дружньо налаштовані галичани думали схопити його супротивника Олександра і виїхали навздогін за ним.

Знаки Рюриковичів на давньоруських виробах

Є в писемних джерелах і згадки про мешканців Луцька та Переяславля Руського. Коли 1085 р. Володимир прийшов до першого з названих міст, то лучани здалися на його милість. 1227 р. у процесі боротьби за владу вже Данило й Василько стали під стінами. Лучани спочатку замкнулися в місті, але наступного дня здалися. А в іншому випадку, коли 1096 р. хан Тугоркан прийшов до Переяславля, мешканці зачинили перед ним браму (в літописі уточнюється, що це були саме городяни). 1126 р. Ярополк Володимирович, укріпившись у Переяславлі, вийшов із міста з самими переяславцями, наздогнав і розбив половців.

Вищенаведеними фактами інформація про мешканців південноруських міст не обмежується. 1177 р. у міжкнязівських сутичках князь Мстислав зрадив трепольців і відчинив браму міста супротивнику. 1157 р. Володимир Андрійович підійшов до Червеня, а червеняни замкнулися в місті й не хотіли його пускати. 1095 р., коли половці наблизилися до Юр’їва, то юр’ївці вибігли з нього та прийшли до Києва. Кілька разів про мешканців Чернігова також згадує літописець. Так, коли 1078 р. війська на чолі з Ізяславом рушили на згадане місто, то чернігівці закрилися в ньому й оборонялися щосили.

1152 р. війська Юрія і Святослава із союзними їм половцями оточили знову місто, та чернігівці билися з міських стін і вистояли.

Але в багатьох випадках термін «городяни» не можна тлумачити лише в розумінні мешканців, що проживали в межах оборонних укріплень, а застосовувати його здебільшого щодо населення округи в цілому.

Так, 1068 р. після поразки на р. Альта від половців київські люди прибігли до міста, зробили віче й вимагали зброї та коней від князя. Навряд чи організовані городяни ходили в бій без спорядження. Імовірно, у цій акції, як і в багатьох інших ситуаціях, ідеться і про мешканців міської округи, які були втягнуті у тогочасний вир подій. 1132 р. під час походу Мстислава й інших князів на Литву було вбито багато киян, бо ті не встигли йти за князем, а пересувалися вслід. Звичайно, організована військова дружина за першою командою вирушила в похід, але для підрозділів, що збиралися з мешканців різних населених пунктів, був потрібен певний час. 1135 р. під час міжкнязівського конфлікту Ярополк зібрав київських вояків, а Юрій — переяславців для боротьби із Всеволодом Ольговичем, що тоді посідав престол у Чернігові. Війська концентрувалися в київській окрузі. 1139 р., в часи продовження конфлікту, у новий похід на Чернігів Ярополк разом із родичами зібрав киян, переяславців, галичан, туровців, а також суздальців, ростовців, полочан, смолян, угрів. Навряд чи це були лише власне городяни.

1146 р. кияни клялись Ігореві: «Ты намъ князь». Наступного дня цілували йому хрест і вишгородці. Після смерті Всеволода й поховання новий князь приїхав до Києва і скликав усіх киян на Ярославів двір. Кияни зібралися біля Турової божниці й почали накладати провину на Всеволодового тіуна Ротшу і на вишгородського тіуна Тудора — тобто управителів князівської держави, яке не обмежувалося міською територією. Брат Ігоря Святослав присягся, що з боку нового князя не буде ніякого насильства, і дав їм нового тіуна. Під час переговорів він зійшов із коня, як це зробили й кияни, а потім вони разом цілували хрест. Далі Святослав узяв із собою ліпших київських мужів і поїхав із ними до брата. А інші жителі міста кинулися грабувати двір згаданого Ратші, а також двори мечників — державних виконавців, що виконували князівські рішення у його володіннях. Пізніше киянам Ігор зовсім не сподобався і вони послали до Переяслава по Ізяслава. До

війська останнього приєдналися «чорні клобуки» й порошани, тобто мешканці Поросся. Туди ж прислали послів білгородці й василівці, що теж не жалували Ольговичів.

1149 р., коли Ізяслав повернувся із волзького походу до Києва, йому повідомили, що Ростилав Юрійович підбурював проти нього берендеїв і киян. 1152 р. той же Ізяслав у союзі з угорським королем Гейзою вирішили йти на галицького князя. Київський зверхник, що знову посів цей престол, зібрав усю свою дружину, війська дядька й співправителя В'ячеслава, «чорних клобуків», «ліпших» киян, усю «руську» дружину, після чого виступив у похід.

1172 р. Мстислав Ізяславич займає Київ, досягає згоди з братами, а також із галичанами, іншими князями та киянами. А 1174 р. Андрій Юрійович прислав княжити до Києва Романа Ростиславича. Його з хрестами зустрічали митрополит, архімандрит печерський, ігумени та кияни. Того ж року, коли Андрій організував похід на Київ із ростовцями, суздальцями, володимирцями, переяславцями, муромцями, новгородцями й рязанцями, до них приєдналися пізніше смоляни, багато князів та переяславці. Проти них Святослав зібрав коаліцію з 20 князів, берендеїв, мешканців Поросся, киян і «всю Руську землю».

Зафіксовано «окружну ситуацію» і щодо інших південних міст. Зокрема, коли 1121 р. були пограбовані землі навколо Белза та Червеня і велику кількість населених пунктів розорено, белжани назвали трагічну ніч злою. Звичайно, це стосувалося як міст, так і до навколишніх сіл. А коли 1097 р. Мстислав із залогою зачинився у Володимирі, з ним були берестяни, піняни, вишеговці. Навряд чи до них ставилися виключно вихідці з Берестія, Пінська та Вишеги, а не мешканці їхніх околиць. Як і в ситуації 1204 р., коли до Лешка Білого приїхали берестяни з проханням відпустити до них на володарювання Романову княгиню та її дітей. 1097 р., після осліплення свого супротивника, Давид заперся у Володимирі. Володар та Василько Ростиславичі підступили до міста й послали своїх послів до володимирців з поясненнями, що вони прийшли не брати місто, а по ворогів своїх. Пізніше, під час бойових дій, Давид, зайнявши Сутейськ і Червен, зненацька захопив володимирців. Мстислав тоді замкнуся в місті, з чого випливає, що згадані володимирці не були городянами. А

1288 р. за померлим князем Володимиром плакали всі володимирці, імовірно, і жителі передмість.

Значно більше свідчень маємо знову про галичан. 1160 р. Святослав Ольгович пішов до Вщижа на Святослава Володимировича з союзниками, серед яких були й галичани. Вони ж були серед союзників Мстислава Ізяславича, коли він 1171 р. рушив із Володимира на Київ. 11174 р. у протистоянні між Ростиславичами і Ольговичами прибічники останнього побоювалися, що супротивник може використати галичан, як і «чорних клобуків». 1235 р. на Каменець пішли галичани і болоховські князі, але були переможені. 1238 р. князі Михайло й Ростислав клялися перед Данилом, пояснюючи, що «невірні» галичани заважали їм виконувати обіцянки перед ним.

Згадуються в літописі й звенигородці. Коли 1146 р. Всеволод ходив на Галич на Володимирка Володаревича, то було спалено острог Звенигорода. На вічі мешканці міста хотіли здатися, але потім почали оборонятися й вистояли. 1128 р. в облозі Каменця брали участь Володимир із половцями, Михайло та інші князі з курянами, пінянами, новгородцями та туровцями. Звичайно, це були не лише конкретні вихідці з літописних міст, але й мешканці їх округ.

1146 р. під час протистояння Ізяслава Мстиславича з Святославом Ольговичем перший із них посилає на супротивника свого сина Мстислава з переяславцями та берендеями. 1171 р., коли Мстислав Андрійович із братами взяли Київ, розграбували його, то в цьому їм допомагала Олегова військова дружина, а також смоляни, суздальці й чернігівці. 1234 р. після протистояння було укладено мир із Володимиром та Данилом, з одного боку, й Мстиславом Глібовичем з чернігівцями — з іншого. Цікаве також літописне повідомлення 1159 р. Тоді після відступу від Білгорода половці підійшли до Юр’їва. Але багато з них були захоплені берендичами та самими юр’ївцями.

Але в писемних повідомленнях присутні й інші історичні епізоди, коли «городяни» згадуються в обох вищерозглянутих варіантах — як мешканці конкретних міст, так і їхніх околиць.

1147 р., до себе на нараду Ізяслав зібрав бояр, свою дружину та киян. Серед іншого повідомив, що їхніми союзниками в протистоянні з його дядьком Юрієм виступили смоляни та новгородці. Кияни не погоджувалися йти на представника «Володимирового плем’я», але

були готові виступити проти Ольговичів. Тож після сварки з чернігівськими князями Ізяслав наказав тисяцькому Лазарю збирати киян. Вони зійшлися і там «братів-киян» через свого посла князь закликав іти на Чернігів. Вони повинні були збиратися «від малого до великого». Мешканці міста схилилися на заклик свого князя. Але перед походом вони вирішили розправитися з Ігорем — його було жорстоко вбито. Ізяслав, дізнавшись про це, засуджував киян. Про цю смерть довідалися і куряни, але й вони не могли підняти руку на «Володимирове плем'я». Тож послали до Гліба Юрійовича послів і взяли від нього посадника. Далі цей князь разом зі Святославом Ольговичем пішов до міста Вир, де до них приєднався Святослав Всеволодович. Під час військових сутичок було спалено Уненіж, Білу Вежу, Бохмач. Про це почули глібльці й хотіли втекти, але не встигли. Тоді під час облоги їхнього міста Глібля мешканці завзято билися й захистили себе від нападників. Ізяслав і Мстислав зняли облогу, але, повертаючись до Києва, попередили дружину, киян і смолян про готовність виступити знову на Чернігів. Пізніше Гліба Юрійовича, який зайняв Городок Остерський, захотіла бачити своїм князем частина переяславців.

1150 р., під час чергової зміни влади, кияни вийшли до Ізяслава і повідомили його, що Юрій покинув місто, а на престол посів В'ячеслав. Вони визнали першого з названих своїм князем. Після протистояння Ізяслава з Володимиром Володаревичем галицьким на річці Ольшаниці, «чорні клобуки» й кияни рекомендували першому з них відступити через нерівні сили. Після цього вони втекли, а залишилася лише вірна дружина. У цей час на лівий берег Дніпра підійшов Юрій із союзниками. Багато киян на посадах переправилися до нього, а інші почали перевозити його дружинників на Поділ. Кияни, боячись Володимира галицького, завели Юрія в місто.

Пізніше кияни разом із берендеями та мужами Вячеслава знову запросили Ізяслава до себе. Під час тактичних пересувань Ізяслав підійшов до Дорогобужа, а мешканці його вийшли з хрестами вклонитися йому. Протистояння між його дружиною та галичанами тривало й далі, але без активних дій. Перший відступив до Мичеська, і тут його зустріли дружинники. Вони разом із мичанами вклонилися князю. Далі Ізяслав планував використати сили киян. Його брат Володимир рушив до річки Ірпінь, білгородці спорудили міст, і

Ізяславів брат в'їхав до Білгорода Київського. Син Юрія Борис швидко покинув це місто, про що повідомили його жителі. Юрій переправився через Дніпро й пішов до Остерського Городка, а кияни радісно зустріли Ізяслава.

Далі протистояння з Юрієм Долгоруким тривало в сутичках на Дніпрі. На боці Ізяслава виступали кияни й «чорні клобуки». Вони ж, після зміни воєнної ситуації, радили князю не вступати у відкритий бій. Той послухався їх і відступив, а потім розташував свої сили перед київськими міськими стінами. Кияни з усіма своїми силами стали між князівськими дружинами; їх було «многе множество». Підійшли й «чорні клобуки» зі своїми вежами. Тобто коаліційні сили В'ячеслава та Ізяслава, у зв'язку з винятковою ситуацією у протистоянні з Юрієм, складалися з киян, «чорних клобуків», а також кількох князівських дружин. Юрій після битви відступив і пішов на зустріч із Володимиром галицьким. Підійшов до Білгорода і там вимагав відкрити браму. Але білгородці йому не підкорилися. «А Киев ти ся кое отворилъ?» — запитали вони. В'ячеслав, Ізяслав та Ростислав вирушили слідом за супротивником, а кияни вирішили поповнити військо всіма своїми людськими ресурсами — навіть тими, хто мав хоча б палицю. Під час нового бою піші кияни не впізнали Ізяслава і мало не вбили його (можливо, багато з них узагалі не бачили цього князя, бо жили десь за містом). Така сама подвійна інформація про місто та його округи міститься в літописних повідомленнях про Галич та Переяславль Руський (нині Переяслав-Хмельницький).

Є ще один нюанс у розгляді питання про територіальні межі поняття «городяни». Фактів із цього приводу набагато менше, але вони існують. Один із них належить до ще не датованої частини літопису і стосується характеристики полян, у якій дається уточнення: «суть поляне кияне». Звичайно, його можна інтерпретувати і як віднесення жителів міста до членів згаданого літописного племені, але не виключається й варіант, що найменування міста було поширене пізніше на всі землі цього союзу, тобто на правобережну частину Середнього Подніпров'я. Вдруге кияни в цьому найширшому значенні терміна «городяни» згадуються разом з іншими в момент підготовки військ до битви на річці Калка, коли вони збиралися на Дніпрі. Тоді до руських князів приєдналася вся Половецька земля, а крім того —

чернігівці, смоляни, кияни та представники інших земель. Також галичани, волинці, куряни, трубчани, путивльці.

Але більше інформації щодо вживання розглянутого терміна в межах усього князівства знову ж стосується Галицької землі. 1144 р. відбулося нове міжкнязівське протистояння. Дві коаліції — Всеволода та Володимира — зустрілися біля Звенигорода. Першому з них вдалося обхідним маневром обійти супротивника, а коли це побачили галичани, то занепокоїлися: «Мы сде стоимы. а онамо жены наша возмоуть». З цього тексту очевидно — звенигородці теж галичани. 1153 р. у протистоянні Ізяслава Мстиславича та інших князів проти Ярослава Володимировича «руська» коаліція зі змінним успіхом перемагала. Ізяслав гнав галичан, і вони вбігли у своє місто Теребовль.

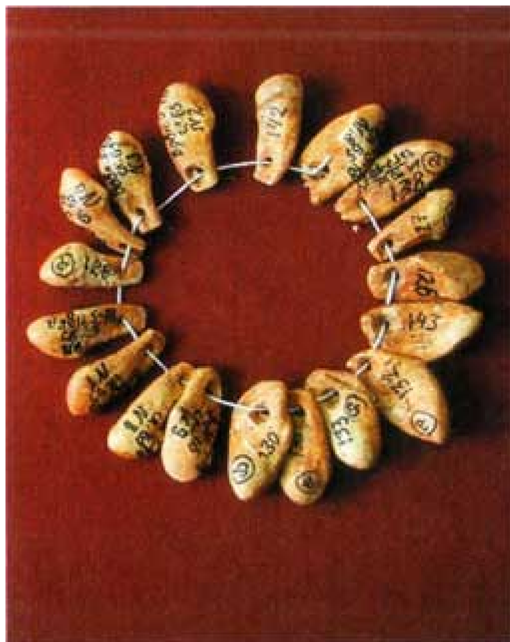
1208 р., після того як угри посадили на престол Данила, його суперники Ігоревичі були схоплені. Галичани вимагали їх повісити заради помсти. Пізніше в Данила відібрали матір — княгиню Анну: галичани вигнали її з міста. Вона пішла до Белза, залишивши сина у «невірних» галичан. 1229 р. той же Данило перебував в Угровську. Йому туди повідомили галичани, що боярин Судислав пішов у Пониззя, а королевич Андрій залишився в місті. Данило з малою дружиною пішов до Галича й переміг. Після цього разом із королевичем до Угорщини рушив і боярин-зрадник, де весь час закликав: «Изеидете на Галичь. и приймете землю Роускоую». Слід відзначити, що в цьому випадку Галич представлений як частина Русі. 1240 р. цей князь під час монголо-татарської навали залишив свого сина Льва в Угорщині, побоюючись невірності з боку тих же галичан. Як відзначав літописець, галицькі бояри Данила князем називали, а самі всю землю держали.

Як бачимо, історичні процеси IX—XIII ст. стали важливим етапом у розвитку самоусвідомлення східнослов’янського автохтонного населення півдня Східної Європи. Але навала монголо-татар на чолі з ханом Батиєм докорінно змінила етноісторичну ситуацію у регіоні, де надалі сформувався сучасний український етнос.

Ілюстрації

Пластинки з ікла кабана — прикраси для одягу, V тис. до н. е., Подніпров'я

Намистини із зубів оленя, V тис. до н. е., Подніпров'я

Золоті прикраси з поховання знаті,
II тис. до н. е., Вінниччина

Вали городища скіфського часу на околицях Києва

Ливарна форма та сокири-«кельти», відлиті з бронзи, друга половина II тис. до н. е.

Бронзові вістря до списів, сабатинівська культура, друга половина II тис. до н. е.

Золота чаша, трофей часів Троянської війни, південь Одещини, знайдена біля с. Крижовлин

Стела із зображенням скіфського воїна, IV ст. до н. е., Одещина

Воїни скіфського часу з Черкащини,
реконструкція О. Менжуліна

«Модельований череп» —
посмертна маска з поховань
катакомбної культури,
III тис. до н. е.

Битва між скіфами, золотий гребінець з кургану Солоха,
IV ст. до н. е., Запорізька обл.

Фігурний ланцюг з підвісками,
прикрашений емаллю,
Полтавська обл.

Скляний келих черняхівської культури, могильник Ранжеве Комінтернівського р-ну Одеської обл.

Золота гривня латенського типу з Бережанського скарбу, с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

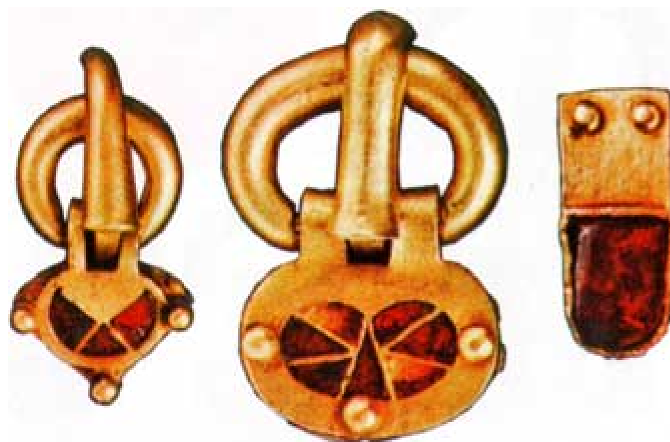
Горщик празької культури,
поселення Рашків Хотинсь-
кого р-ну Чернівецької обл.

Посуд пеньківської культури, поселення
Пеньківка і Стецівка Світловодського р-ну
Кіровоградської обл.

Фігурки-накладки та фібула з Мартинівського скарбу, Канівський р-н Черкаської обл.

Золоті застібки взуття, друга половина V ст., с. Чикаренко

Гунські діадеми, перша половина V ст.   Мелітополь, Антонівка

Прикраси поліхромного стилю,
перша половина V ст., з гунського
поховання, Олешки

Гунські прикраси з інкрустацією сер. V ст., Ново-Григорівка, Олешки

Слов'яни платять данину хозарам та варягам. Радзивілівський літопис. XIII ст. Бібліотека Академії наук. Санкт-Петербург

Слов'янські прикраси древлян, перша половина X ст. Іскоростень

Легенда про похід Олега на Константинополь 907 р.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Торгівля русів X ст. Деталь терезів, скляний і мідні важки, візантійський солід та арабські монети. Шестовиця, Київ, Коростень

Кияни зустрічають русів Аскольда і Діра.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Похід русів на Константинополь 860 р. Чудо Покрови Богородиці.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Кістяні різьблені вироби русів
X ст. Сосниця, Седнів, Городище,
Шестовиця

Скандинавські браслети початку X ст. Київський скарб

Візантійці знищують за допомогою «грецького вогню» руський флот біля Константинополя у 941 р. Мініатюра Радзивілівського літопису

Прикраси збруї та оздоблення меча у східному стилі з руського поховання X ст. у Києві

Убивство князя Ігоря древлянами. Мініатюра Радзивілівського літопису

Княгиня Ольга бере штурмом Іскоростень.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Поляни платять хозарам данину мечами.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Кирило Кожум'яка перемагає печеніга на Трубежі.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Білгородці варять кисіль під час облоги міста печенігами.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Ярослав проганяє печенігів від Києва у 1036 р.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Застосування грецького вогню візантійським флотом.
Codex Skylitzes Matritensis, Bibliteca Nacional de Madrid

Володимир Всеволодович перемагає торків під Воїнем
у 1055 р. Мініатюра Радзивілівського літопису

Руси присягають у церкві св. Іллі і перед Перуном.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Загибель Олега Святославича в рові Овруча.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Капище Перуна, збудоване Володимиром Святославичем у Києві. Мініатюра Радзивілівського літопису

Володимир зустрічає Анну в Корсуні. Мініатюра Радзивілівського літопису

Місто Володимира. Макет. Національний музей історії України

Іларіона висвячують на митрополита.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Зображення варязької гвардії.
Codex Skylitzes Matritensis, Bibliteca Nacional de Madrid

Похорон Володимира. Берестівський палац і Десятинна церква.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Місто Ярослава. Макет. Національний музей історії України

Новгородська Псалтир. 1010-і роки. Вощані таблички (цери) з текстами з Псалтирі. Застосовувалися для навчання грамоті та письму. Найдавніший пам'ятник кириличного письма. Знайдена у Новгороді в 2000 р.

Графіто про смерть Ярослава Володимировича. 1054. Софійський собор. Київ

Саркофаг Ярослава Володимировича. Софійський собор. Київ. Перша половина — середина I тис. н. е.

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

За підтримки
Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

LIKБЕЗ
історичний фронт

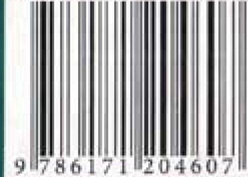
Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Народи України у найдавнішу добу
- Україна в часи Великого переселення народів: у пошуках слов'ян
- Початки Русі та ранні етапи розвитку держави
- «Золота доба» Русі: від початку XI ст. до смерті Ярослава

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

Володимир В'ятрович,
голова Українського інституту національної пам'яті

www.bookclub.ua

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

За підтримки

Інституту історії України НАН України Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Українського інституту національної пам’яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

• Народи України у найдавнішу добу

• Україна в часи Великого переселення народів: у пошуках слов’ян

• Початки Русі та ранні етапи розвитку держави

• «Золота доба» Русі: від початку XI ст. до смерті Ярослава

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

Володимир В’ятрович,

голова Українського інституту

національної пам’яті

---

notes

Примітки

1

У степах за тих часів існували два основні поховальні ритуали: в одному випадку ховали небіжчиків у ямах («ямники»), в іншому — в катакомбах (відповідно — «катакомбники»).

2

Тобто належними до індоєвропейської мовної сім’ї.

З

Культура названа за першими знахідками, зробленими біля села Сабатинівка на Південному Бузі.

4

«Зрубники» ховали небіжчиків під курганами в поховальних спорудах, зроблених із дерева — звідси й назва.

5

Уперше сліди археологічної культури виявлено у славнозвісному Чорному Лісі — звідси й назва.

6

Докладніше: Г. Казакевич. Східні кельти. — Київ—Вінниця, 2015. — 358 с.

7

Автохтонний — корінний, місцевий. Тут: такі, що вказують на місцеве походження.

8

Топонімічна легенда — легенда, яка пояснює походження певної географічної назви.

9

Гідронім — назва водного об’єкта (річки, озера, моря). Тут — від річок Буг і Полота.

10

Патронім — ім’я, похідне від предка, батька.

11

Полюддя — щорічний зимово-весняний обхід київських князів із дружиною слов’янських племен з метою збору данини.

12

Алани — іраномовний народ, нащадками якого є сучасні осетини. Первісно кочовий народ, який з V ст. н. е. перейшов до осілого способу життя і мешкав на Північному Кавказі.

13

Греки-візантійці від початку так називали Русь, тому сучасна назва Росії (з 1721 р.) є еллінізмом, що зберігся у православній церковній літературі та риториці для позначення земель Київської митрополії.

14

Фема — військово-адміністративна одиниця Візантійської імперії на чолі зі стратигом.

15

Тюркомовний народ булгар у VII ст. розділився: одна частина переселилася у Подунав'я, де заснувала І Болгарське царство, інша — залишалася на Північному Кавказі, але в другій половині VIII ст. зайняла середнє Поволжя (сучасний Татарстан), де їхня держава проіснувала до монгольської навали XIII ст.

16

Держава кочових племен на чолі з племенами «тюрків», яка охоплювала первісно Алтай і Монголію, а до 70-х рр. VI ст. поширилася степами на захід аж до Дніпра. Етнонім «тюрки» дав пізніше назву всій групі споріднених із ними тюркомовних народів.

17

Відомий із джерел лише за тюркським титулом «джабгу / йабгу» молодший брат Тонйабгу кагана, який станом на 20-ті рр. VII ст. очолював західний уділ Західно-тюркського каганату, до якого входили й хозари.

18

Відновлений каганат східних тюрків, які повстали проти Китаю після періоду підкорення 630—679 рр.

19

Боспор візантійського та хозарського періодів практично не мав сільськогосподарської округи й обмежувався містами Керч та Фанагорія (хозарська Таматарха, давньоруська Тмуторокань).

20

Більше відомий слов’янам як св. Кирило — просвітник і творець кириличного алфавіту.

21

Так давньоруські літописи називали кавказькі народи аланів та адигів.

22

Шаскольский И. П. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки. // Летописи и хроники. 1980 г. — М., 1981. — С. 44, 54.

23

Константин Багрянородный. Об управленим империей. — М., 1991. — С. 47—49, 319—320.

24

Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956. — С. 141—143,153, 154.

25

«Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. — М., 1987. — С 71, 96,103,122—124, 134—135, 145,184, 212, 220.

26

Етнічна та етнокультурна історія України. — К., 2005, Том 1, книга друга. — С. 280.

27

Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 215, 220.

28

Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX—X вв.). // Вопросы истории, 1989, № 8. — С. 24—38.

29

Тезисы о 300-летии воссоединения Украины с Россиєй (1654—1954 гг.). — М., 1950. — С. 5; Брайчевський М. Ю. Конспект з історії України. — К., 1993. — С. 37; Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. — СПб, 2005. — С. 28 та ін.

30

Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. — Львів, 2001. — С. 14.

31

Толочко П. П. Древнерусский феодальний город. — С. 234; Сапунов Б. В. Книга в России в XI—XIII вв. — Л., 1978. — С. 59.